

SOCIOLOGIJA

ŠKOLSKI LEKSIKON

ŠKOLSKI LEKSIKON

Općeobrazovne škole

12 knjiga

Glavni urednik
SILVIO RUŽIĆ

Urednik izdanja
MIRA ZAGOTTA

Stručni urednici
Prof. HRVOJE JURAČIĆ
Prof. DANKO GRLIĆ

Autori

BABIĆ dr Stjepan
BAUČIĆ prof. Ivo
BAUČIĆ prof. Vlatka
BRAJEVIĆ prof. Dora
ČUBELIĆ dr Tvrtko
ČUDINA prof. Mira
DAMJANOV dr Jadranka
DOMAC dr Radovan
GRLIĆ prof. Danko
GRLIĆ dr Ljubiša
LISINSKI Hrvoje
LIŠČIĆ prof. Berislav
MANASTERIOTTI prof. Višnja
MARTIĆ prof. Mirko
MARUŠIĆ prof. Ante
MATKOVIĆ prof. Hrvoje
OBRADOVIĆ prof. Josip
RADULIĆ prof. Ksenija
SALZER prof. Olga
SEUNIK prof. Vera
SEVDIĆ prof. Milenko
VELIMIROVIĆ Mihajlo

i suradnici

Stručni redaktori i recenzenti

ANTIĆ prof. Barka
CRKVENČIĆ dr Ivan
FILAJDIĆ dr inž. Mirko
FINKA dr Božidar
FURLAN dr Martin
GROSS dr Mirjana
HANŽEKOVIĆ Fedor
KRAJNOVIĆ prof. Milan
KUNTARIĆ prof. Marija
LOVRENČIĆ dr Rene
LUI dr Ante
MIKECIN prof. Vjekoslav
NOVAKOVIĆ prof. Novak
PEJOVIĆ dr Danilo
PETROVIĆ dr Sveto
PRELOG dr Milan

Oprema
ĐURO SEDER

PROF. MARUŠIĆ ANTE
PROF. MARTIĆ MIRKO

SOCIOLOGIJA

»PANORAMA«

ZAGREB, 1965.

OD IZDAVAČA UZ DRUGO IZDANJE

Drugo izdanje »Školskog leksikona« razlikuje se od prvog osim po grafičko-likovnoj opremi i opsegu, također po mnogim svojim sadržajnim karakteristikama. Znatno veći broj autora i recenzenata pokušao je, na osnovu vlastitih kritičkih zapažanja kao i sugestija i prijedloga određenog broja drugih stručnjaka (npr. pismo Saveznog zavoda za ispitivanje školstva) izmijeniti i nadopuniti prvih dvanaest leksikona i ispraviti neke propuste i greške što su se potkrale u prvom izdanju.

Autori ovih knjiga svjesni su ne samo objektivnih teškoća, koje su izvanredno velike u takvoj vrsti posla, već i svojih subjektivnih mogućnosti pa stoga ne smatraju da je napor koji su uložili uvijek nužno urodio najboljim i najpozitivnijim rezultatima. Uza svu koncentraciju pažnje, savjest naučnih radnika i stručnu rigoroznost koja se može uložiti u takav rad, leksikoni ove vrste nikad, ni kod naroda koji imaju veliku tradiciju na tom području, ne mogu biti potpuno bez grešaka. I u njima će se nesumnjivo naći nedovoljno preciznih objašnjenja i propuštenih pojmova, pa i zapostavljanje pojedinih područja.

Smatrali smo, međutim, da ti leksikoni mogu ipak mnogo pomoći učeniku i našem čovjeku koji želi biti upućen u temeljne, ključne pojmove raznih znanstvenih područja, jer mu omogućuje relativno lako, brzo i jednostavno snalaženje u obimnoj materiji osnovnog obrazovanja. Kao tumači pojmova, ovi leksikoni mogu na određen način, kao pomoćna odnosno dopunska sredstva u nastavi, poslužiti upravo svojim specifičnim,

leksikografskim načinom informiranja. Takav leksikografski oblik upućivanja u pojedina područja prijeko je potreban suvremenom čovjeku u vijeku ubrzanog napretka svih posebnih znanosti, u epohi ekonomskih, društvenih i političkih promjena, znači i svakodnevnog pojavljivanja novih pojmova. No ovi leksikoni imaju skromnu namjeru da pruže samo prva uputstva, da budu sintetički pisani vodiči kroz pojedina područja, da ukažu na najbitnije karakteristike određenog pojma, a nikako da zamijene studiozan rad nastavnika na produbljivanju i usavršavanju znanja iz određenih predmeta. Oni nisu niti mogu biti z a m j e n a udžbenicima koji sistematski i postupno uvode učenika u pojedine predmete, tumačeći građu bilo kronološkim redom, bilo od jednostavnijih do složenijih, teže shvatljivih pojmova. Iz njih učenik ne može u č i t i, ali mu oni mogu pružiti dragocjenu p o m o ć p r i u č e n j u, kad naiđe na nejasan termin, kad traži sažetu definiciju nekog pojma, kad mu je potreban određeni podatak, činjenica, godina, formula, broj stanovnika, kad ne zna kojem razdoblju pripada neka pojava ili umjetnički pravac, u koje vrijeme i unutar kojih idejnih strujanja da smjesti određenu književnu, socijalnu ili filozofsku koncepciju, koje su joj glavne karakteristike i predstavnici itd. Premda rađeni uglavnom na osnovu plana i programa naših općeobrazovnih škola, oni su kadikad morali i odstupiti od tih koncepata, jer tumače i moraju tumačiti i one termine koji se posebno ne obrađuju u školskoj nastavi.

U nizu objektivnih teškoća autora ovih leksikona, treba prije svega istaknuti neujednačenu terminologiju za pojedina područja. Ne treba zaboraviti, bez obzira na to što je opseg leksikona povećan u usporedbi sa prvim izdanjem, da se mnogim autorima pojavio gotovo nerješiv problem relativno vrlo skučenog prostora, što se posebno ispoljilo kod onih predmeta koji se više godina uče u školama.

Predgovor autora

Malo je kad vladao toliki interes za probleme društvenog života i rijetko je kad postojala tolika potreba da se čovjek orijentira u društvu i društvenim kretanjima kao danas. Stoga je razumljivo što je sociologija uvedena u srednje škole kao obavezan predmet.

Zbog tih dvostrukih potreba, onih koje proizlaze iz inte resa za sociologiju, i potreba školske nastave, došlo je do objavljivanja ovoga školskog leksikona iz područja nauke o društvu, namijenjenog prije svega učenicima srednjih škola, koji će u njemu potražiti objašnjenje o sociološkim pojmovima što će ih susresti u nastavi i lektiri iz ovog predmeta.

U nas nema sličnih izdanja koja bi mogla poslužiti kao uzor u pisanju takvog leksikona. Uz to oskudna sociološka literatura i neriješenost niza teorijskih problema u sociologiji bile su glavne teškoće na koje su autori naišli prilikom sastavljanja leksikona. Problem je bio i to koje pojmove i na koji način obraditi. Moglo se npr. uzeti veći broj pojmova, pa ih dati uz kraća određenja. Smatrali smo da je zbog prirode materijala, što ga leksikon obrađuje, pogodnije uzeti ključne pojmove u okviru kojih bi se dali i ostali važni pojmovi, što smo i učinili. U tom pogledu drugo izdanje leksikona »Sociologija« ne razlikuje se od prvog izdanja. Tekstovi štampani u prvom izdanju, i s obzirom na teorijsku poziciju s koje su pisani, i s obzirom na teze koje smo u njima zastupali, ostali su nepromijenjeni. Svi tekstovi ipak nisu potpuno identični jer smo neke natuknice, u nastojanju da ih poboljšamo, proširili i pojedina mjesta drugačije stilizirali. Najveća je razlika između prvoga i drugog izdanja u tome što smo ovo novo izdanje proširili nizom novih pojmova: društvena pokretljivost, društvena uloga, društveni odnosi, društveni položaj, društveni sloj, institucija, pro-

fesije, rad, socijalna kontrola i tehnika (M. Martić), te demokracija, diktatura proletarijata, funkcionalizam, inteligencija, javno mnjenje i masovne komunikacije, pleme, socijalizacija i socijalna morfologija (A. Marušić). Uvrštenje ovih pojmova omogućilo nam je da ispunimo neke praznine iz prvog izdanja. Kako i ovaj put, zbog ograničenog prostora, nije bilo moguće leksikon kompletirati, od novih pojmova uzeli smo one koji su nam se s obzirom na aktualnost i školski program učinili značajnijima.

Pojmove smo uzeli iz tri oblasti: **opće sociologije** (historijski materijalizam, baza i nadgradnja, društveno-ekonomska formacija, revolucija i dr.), **posebnih sociologijskih oblasti** (industrija, porodica, pravo, religija itd.) i **sociologiji srodnih znanstvenih disciplina** (antropologija, etnologija, socijalna psihologija i dr.). U okviru ovih širih pojmova bilo je lakše dati i druge pojmove koji su s ovima u vezi, što ima i praktičku svrhu, jer će olakšati njihovo razumijevanje. Sve pojmove, obrađene kao posebne natuknice ili u okviru ovih, kao i imena sociologa koja se u leksikonu navode, čitalac će naći s oznakom stranice u registru na kraju knjige.

I ovom prigodom posebno izražavamo zahvalnost našim suradnicima koji su učestvovali u pisanju pojedinih pojmova: Veljku Cvjetičaninu (birokracija, historijski materijalizam, država, nacija, politika, političke partije, radničko i društveno samoupravljanje) i Ivanu Kuvačiću (industrija).

Uz spomenute nove natuknice, pojmove: baza i nadgradnja, društveno-ekonomske formacije, kaste, klase, metode, porodica, proizvodne snage i proizvodni odnosi, podjela rada, staleži i struktura obradio je M. Martić, a ostale A. Marušić. Radi potpunosti leksikona, opširnije smo obradili neke pojmove kao što su: metode i struktura.

PROF. MARUŠIĆ ANTE
PROF. MARTIĆ MIRKO

SOCIOLOGIJA

A

ANTROPOLOGIJA (grč. antropos čovjek, logos nauka), u najširem smislu znanost o čovjeku. Razlikujemo tri velika područja antropologije, koja predstavljaju zasebne znanstvene grane: 1) fizička antropologija, 2) socijalna ili kulturna antropologija i 3) filozofijska antropologija. Fizička antropologija bavi se biološkim osobinama čovjeka, dok se socijalna ili kulturna bavi onim njegovim društvenim i kulturnim osobinama koje važe za sva ljudska društva, tj. koja se pojavljuju manje-više konstantno u toku historijskog razvitka. Dok fizička i socijalna ili kulturna antropologija pripadaju egzaktnim znanostima, dotle je filozofska antropologija više spekulativna disciplina koja nastoji na najširem planu uopćavanja i misaone apstrakcije odrediti kakvo je mjesto čovjeka u kozmosu i u prirodi.

Sam naziv antropologija prvi je, u smislu znanosti o čovjeku, upotrebljavao *Aristotel*. Religija i teologija potisnule su antropologiju na račun mita o stvaranju čovjeka jednim činom po bogu. Termin

se ponovno pojavljuje tek u novije vrijeme, tj. od XVII st., kada započinje istraživanje o čovjeku u okviru prirodnih znanosti. Interes za antropologiju povećava se u prošlome vijeku nastankom *Darwinove* teorije o porijeklu čovjeka, *Feuerbachovom* i *Marxovom* kritikom religije i društva i počecima etnoloških istraživanja primitivnih naroda i kultura (*Taylor* (Tejlor), 1871 i Frazer (Frezer), 1895).

Fizička antropologija ili, kako je danas definiraju, »prirodna historija hominida u njihovoj vremenskoj i prostornoj rasprostranjenosti« (Martin, 1914) obuhvaća kao *prirodna znanost* sva ona znanja o čovjeku do kojih dolazimo pomoću metoda prirodnih znanosti. U tome se antropologija oslanja na *morfologiju* (opisivanje tjelesnih oblika), *fiziologiju* (učenje o funkcijama), *genetiku* (učenje o tjelesnim promjenama ili mutacijama, o nosiocima nasljednih osobina ili o selekciji osobina, itd.) i na *psihologiju* (zavisnost psihičkih osobina od tjelesnih, razlike u majmunskoj i ljudskoj inteligenciji i drugim osobinama). U svim ovim slučajevima, pomoću metoda prirodnih znanosti obuhvaća se samo jedna strana čovjeka, ona koja ne zavisi od historijskog i kulturnog razvitka, mada za potpuno objašnjenje čovjeka valja voditi računa i o historijskim znanostima kao što su *etnologija* ili *kulturna historija*. Međutim, fizička ili biološka antropologija ne nastoji da ispita »čitavog čovjeka kao tjelesno i duhovno biće«, već stavlja težište na njega kao na proizvod prirodnog procesa. Stoga se u konkretnim istraživanjima bavila naročito antropomorfologijom, tj. izučavanjem građe ljudskog

tijela, pa je tako antropometrija (mjerenje ljudskog tijela) ustanovila da čovječji uzrast prosječno postaje viši. Na taj je način razbila mit o tome da su naši preci bili divovi. Ona je ispitivala i razlike u tjelesnoj građi među pojedinim ljudskim rasama i podrasama i nastojala da po određenom sistemu svrsta sve tipove ljudi, što se pokazalo kao veoma težak posao. Izučavala je i razne oblike tjelesne degeneracije ili patologije, koji ovise o lošim uvjetima čovječjeg razvitka, u okviru posebne znanosti »medicinske antropologije«. U vezi s takvim istraživanjima, medicinska antropologija je predlagala i različite mjere higijenske i eugeničke prirode (eugenika = učenje o povoljnim uvjetima tjelesnog razvoja). Rasisti, kao što su bili njemački nacisti, pokušali su zloupotrijebiti na neznanstven način ovu znanost za istrebljenje »nižih rasa«. Znanstveno ispitivanje suvremene »tjelesne kulture« ili fiskulture ističe, naprotiv, pozitivna načela tjelesnog razvitka čovjeka koja važe za sve rase ili ljude.

Socijalna ili kulturna antropologija ne stavlja težište ispitivanja na tjelesnu, već na mentalnu ili kulturnu stranu čovjeka. Za razliku od etnografije, koja samo *opisuje* pojedine narode i njihove običaje, za razliku od etnologije, koja samo *uspoređuje* pojedine narode i njihove običaje, socijalna ili kulturna antropologija želi provesti *sintezu svih spoznaja* koje se odnose na stvaranje i razvitak kultura s obzirom na promjene u *društvenoj strukturi*. Ali za razliku od *sociologije*, ona hoće objasniti ovaj historijski razvitak kao dio čovječjeg

razvitka uopće, s obzirom na njegov položaj u vremenu i prostoru. Jedan od vodećih suvremenih socijalnih antropologa, *Ll. Lévy-Strauss* (Levi-Stros), ovako definira njezin predmet: »Antropologija teži cjelovitoj spoznaji čovjeka zahvatajući ga u čitavom historijskom i geografskom opsegu; ona teži spoznaji koja se može primijeniti na cjelokupni razvitak čovjeka, počevši od hominida do modernih rasa; i ona nastoji doći do zaključaka koji važe podjednako za sva ljudska društva, od najmodernijeg grada do najmanjeg melanezijskog plemena.« Stoga socijalna antropologija traži početke *kultura* u prethistorijska vremena kod praljudi (stvaranje vatre i prvih oruđa kod pitekantroposa i neandertalca). Promatra kulturne tekovine kod najzaostalijih plemena, takozvanu »primitivnu kulturu«, koju je ispitivao jedan od osnivača antropologije *Taylor* (1871). Socijalna antropologija nastoji objasniti u kojem smjeru se odvijaju određene promjene u kulturi pojedinih društava kroz historiju. Ona danas nastoji pokazati u čemu se sastoji razlika između »prirodne sredine«, u kojoj je živio nekada čovjek ili još danas živi pretežno seljak, i »tehničke sredine«, u kojoj živi čovjek velegrada. Danas se mnogo bavi utjecajem društvene kulture (običaji, vjerovanja i spoznaje jednog društva) na oblikovanje ljudske ličnosti. Stoga u socijalnu antropologiju ne ubrajamo samo istraživače koji su ispitivali utjecaj kulture na ličnosti primitivaca (*R. Benedict* (Benedikt), *M. Mead* (Mid), već i one koji su istraživali utjecaj suvremene kulture na da-

našnjeg čovjeka (*E. Fromm, K. Horney* (Horni), *A. Kardiner*). Suvremena socijalna antropologija naročito je usmjerena na kritiku kapitalističkog i građanskog društva koje u velikoj mjeri proizvodi »neurotizirane ličnosti«.

Naziv socijalna antropologija upotrebljava se u Vel. Britaniji za etnološka istraživanja posvećena pitanjima kulture pojedinih naroda, dok se u sjevernoameričkim državama uvriježio naziv *kulturna antropologija*. Danas sve više prevladava upotreba naziva socijalna antropologija. Doduše, neki autori nastoje odrediti izvjesne razlike u predmetu istraživanja kod ovih dvaju naziva, ali to je nebitno. Mnoge podsticaje dobiva danas socijalna antropologija od Marxove antropologije. Marx je pošao od filozofskog shvaćanja antropologije, ali je u svojim radovima nastojao da je dovede što više u vezu s konkretnim izučavanjima buržoaskog društva, tako da njegova kritika političke ekonomije ili kapitala počiva također na određenom socijalno-antropološkom shvaćanju. Ovo shvaćanje razvijeno je u njegovoj teoriji otuđenja, prema kojoj određeni društveni odnosi i društvena shvaćanja mogu čovjeka otuđiti od drugog čovjeka i od društvenosti uopće.

Filozofijska antropologija jedna je od najmlađih filozofijskih disciplina, jer se njeno ime veže uz mislioce iz prošloga vijeka, kao što su *L. Feuerbach* (Fojerbah), *K. Marx*, *M. Scheler* (Šeler), *K. Klages* i drugi. Ona se koristi naučnim rezultatima fizičke, biološke ili medicinske antropologije, kao i rezultatima socijalne antropologije ili posebnih kul-

turnih znanosti (lingvistike, etnologije, historije umjetnosti itd.). Kreće se na višoj razini znanstvene apstrakcije i služi se metodom koja više odgovara filozofijskoj refleksiji. Stoga nije samo sinteza prethodnih antropoloških istraživanja. Rezultate ovih znanosti zahvaća i tumači »s univerzalnog aspekta filozofijske refleksije, aspekta koji u potpunosti dohvaća egzistenciju čovjeka, njegovu povezanost u svijetu i njegovu poziciju u cjelini kozmosa, koji u jedinstvenom aspektu povezuje i njegove uvjete i njegove ciljeve života, njegove dispozicije i njegove zadatke. Ta pitanja biti čovjeka, njegove socijalne povezanosti i zadatke u ljudskoj zajednici, kao i njegove uloge u pojavnosti kozmosa uopće. pitanja su koja određuju predmet filozofijske antropologije, a 'rezultate' pojedinih znanosti uzima ona tek kao građu za ta svoja specifična razmatranja« (V. Filipović). Filozofijska antropologija može biti u svojim razmatranjima o biti čovjeka više *»kozmocentrična«*, tj. može nastojati shvatiti pojavu čovjeka kroz kretanje i prirodu čitavog kozmosa (takav je pokušaj M. Schelera, čije djelo nosi karakterističan naziv »Položaj čovjeka u kozmosu«), ili može biti više *»antropocentrična«*, kad nastoji shvatiti čovjeka kroz njegovo vlastito djelovanje u toku historije. Tako npr. Feuerbach, polazeći od »ljudske prirode uopće«, ostaje više orijentiran kozmocentrički dok K. Marx ostaje više orijentiran antropocentrički, jer nastoji čovjekovu prirodu protumačiti prije svega kroz njegovo vlastito djelovanje u historiji: čovjek kao biće koje sebe samo ostvaruje, odnosno čovjek

kao biće stvaralačko i samostvaralačko. Međutim, i kod Marxa ostaje u osnovi razmatranje između ljudske prirode (kao dijela kozmosa) i ljudske historije (kao djela samog čovjeka). Ono što je bitno za filozofijsku antropologiju jeste upravo nastojanje da se čovjeka i čitavu njegovu historiju shvati kao širi svjetsko-historijski ili kozmički proces (v. ŠL Filozofija).

B

BAZA i NADGRADNJA, osnovne kategorije marksističke sociološke teorije koje, u svom dijalektičkom reciprocitetu, predstavljaju jednu od ishodišnih tačaka Marxove *materijalističke koncepcije* društva i historije. Svoju fundamentalnu postavku o odnosu društvene baze i društvene nadgradnje *Marx* je najpregnantnije izrazio u *predgovoru »Prilogu kritici političke ekonomije«*, gdje piše: »U društvenoj proizvodnji svog života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo društveno biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu društvenu svijest.« U ljudskom društvu

koje, kao posebna dimenzija stvarnosti, predstavlja cjelinu svih društvenih odnosa, djelatnosti i oblika života, moguće je, prema tome, razlikovati dva osnovna područja društvenog postojanja čovjeka kao stvaralačkog, praktičkog bića: 1. područje materijalne proizvodnje, tj. sferu ekonomskih, *produkcionih odnosa* u koje ljudi stupaju po nuždi stvaranja i održanja materijalnih uvjeta egzistencije, i 2. područje svih ostalih odnosa i oblika njihove društvene djelatnosti, koji su, u cjelini društvenog života, bitno determinirani datim načinom proizvodnje. U navedenom smislu pojam *društvene baze,* tj. *ekonomske strukture društva,* označava dakle specifične sisteme produkcionih odnosa koji se nužno formiraju pod utjecajem historijski određenog stepena razvitka materijalnih proizvodnih snaga. *Društvena nadgradnja,* kao veoma kompleksan pojam, obuhvaća — prema Marxovu više figurativnom i namjerno uprošćenom načinu izlaganja — *pravno-političku nadgradnju* (državni oblici, pravne institucije, politički odnosi i organizacije, itd.) i razne *oblike društvene svijesti* (tzv. *ideološka nadgradnja:* političke i pravne teorije, religija, moral, filozofija, nauka, umjetnost).

Stvarni smisao Marxove koncepcije o bazi i nadgradnji i njeno najdublje metodološko značenje sastoji se, dakle, u saznanju da u načinu materijalne proizvodnje, tj. u odnosima kroz koje se ostvaruje osnovna društvena praksa — proizvodnja, treba tražiti pouzdanu osnovu za sociološko objašnjenje društvenih pojava i zakonitosti društvenog kreta-

nja. U složenom determinizmu socijalnih pojava i procesa, ekonomski momenat je, u krajnjoj liniji, određujući, jer »način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog i duhovnog života uopće«. Porijeklo različitih društvenih odnosa i djelatnosti, državnih oblika i pravnih ustanova ne treba, prema tome, tražiti u političkim, filozofskim, moralnim, pravnim, religijskim i drugim shvaćanjima i idejnim motivima uopće, već prije svega u »materijalnim životnim odnosima« koji su osnova svega toga. Saznanje da čovjekovo društveno biće određuje njegovu svijest, a ne obrnuto, ne zapostavlja činjenicu da je svaki ljudski odnos uglavnom i svjestan odnos i da se sve što ljude pokreće u njihovoj djelatnosti nužno prelama u njihovim glavama u vidu određenih idejnih predstava, jer je čovjek kao praktično, radno biće ujedno i misaono biće. Međutim, ovo saznanje ide dublje od samih idejnih motiva, i u materijalnoj proizvodnoj praksi, kao nužnoj pretpostavci ljudske egzistencije, traži »realnu osnovu« i bitnu determinantu svih društvenih odnosa i oblika ljudske aktivnosti u procesu društvenog razvitka.

Većina Marxovih kritičara prikazivala je njegovu koncepciju o odnosu baze i nadgradnje krajnje jednostrano i mehanicistički, bilo zbog nepoznavanja ili pak namjernog prešućivanja niza stavova i analiza koje su o tom pitanju iznijeli Marx, Engels, Lenjin, Plehanov, Labriola, i dr. Najčešće se takve krive interpretacije svode na to da se Marxovo učenje prikaže u smislu vulgarnog materijalizma i *ekonomizma:* društvena »baza« je je-

dini aktivni uzrok, a »nadgradnja« samo pasivna posljedica, epifenomen »baze«; ekonomika je određujući momenat u historiji, u smislu apsolutnog determinizma, zbog čega se sve ostale pojave društvenog života, posebno njegove idejne manifestacije, dadu bez ostatka svesti na svoj ekonomski korelat i njime u cijelosti objasniti. Klasici marksizma su u više navrata oštro kritizirali navedena i slična tumačenja svojih shvaćanja. U pismu *J. Blochu* od 21. IX 1890. *Engels* je pisao: »Prema materijalističkom shvaćanju historije, određujući je momenat u historiji *u posljednjoj instanciji* produkcija i reprodukcija stvarnog života. Ni Marx ni ja nismo nikada tvrdili nešto više. Kada pak netko to izvrće u tom smislu da je ekonomski momenat jedini koji određuje, onda on pretvara taj stav u apstraktnu, apsurdnu frazu koja ništa ne kaže. Ekonomsko stanje je osnova, ali različiti momenti nadgradnje — politički oblici klasne borbe i njeni rezultati — ustavi, koje donosi pobjednička klasa nakon dobivene bitke itd. — pravni oblici, a pogotovu refleksi svih tih stvarnih borbi u mozgu učesnika, političke, pravne, filozofske teorije, religiozna shvaćanja i njihov dalji razvoj u sisteme dogmi — sve to također utječe na tok historijskih borbi i određuje u mnogim slučajevima pretežno njihov *oblik*. Tu postoji uzajamno djelovanje svih tih momenata, u kojem se konačno ekonomsko kretanje probija kao nužnost kroz sve to mnoštvo slučajnosti (tj. stvari i događaja, čija je međusobna unutrašnja veza tako daleka, ili se tako teško može dokazati, da je možemo smatrati kao da ne

postoji, zanemariti je). Inače bi primjena teorije na bilo koji historijski period bila lakša nego rješenje jednostavne jednadžbe prvog stepena.«

Ni u marksističkoj literaturi, osobito onoj popularnoj, nisu usamljena različita simplificirana shvaćanja ove problematike. Marxova slikovito izložena misao o »bazi« i »nadgradnji« iz predgovora »Prilogu kritici političke ekonomije« često se pogrešno interpretira kao jedna univerzalna shema društvene strukture i gotov obrazac za objašnjenje svake društvene pojave i svih vidova socijalnog determinizma, umjesto da se shvati kao jedan od polaznih teorijskih i metodoloških principa za ispitivanje društvenih pojava, što je Marx izričito naglašavao. Tako se, na primjer, na temelju bukvalno shvaćenog Marxova teksta, društvena stvarnost prikazuje kao neka vrsta *»socijalne zgrade«* čiji su sastavni dijelovi, počev od ekonomike pa do umjetnosti i religije, raspoređeni hijerarhijski jedan »iznad« drugog u obliku vertikalnih »slojeva«, što, između ostalog, onemogućava razumijevanje kompleksne prirode međusobnog uvjetovanja raznih strana društvenog života i oblika ljudske djelatnosti (v. *Struktura*). Ovaj mehanicistički pristup društvenim pojavama, potpuno tuđ Marxovoj koncepciji, dovodi do toga da se sva sociološka problematika nastoji uglavnom svesti u okvire »baze« i »nadgradnje«, pri čemu se stvarno sociološko objašnjenje društvenih pojava zamjenjuje komotnom praksom određivanja njihovog mjesta unutar spomenute sheme društvene strukture.

Drugi vid pogrešne interpretacije Marxove »formule« o odnosu baze i nadgradnje jest shvaćanje da ta »formula« implicira jednu *opću* koncepciju historije, opću zakonitost strukture i razvitka *svih* društava, i da prema tome izražava trajan, historijski nepromjenljiv odnos između različitih »sfera«, »faktora« ili »strana« čovjekova društvenog postojanja. Međutim, već iz spomenutog Predgovora dade se zaključiti da se Marxova »formula« odnosi na jednu sasvim određenu, *prolaznu* epohu historijskog razvoja — epohu klasnih društava, s obzirom na to što država, pravo, religija, klase i klasna borba, socijalne revolucije, itd. — o kojima je riječ u Marxovu tekstu — predstavljaju samo prolazne historijske pojave, a ne nužne konstitutivne momente svakog društva. S tim je, nadalje, u vezi i shvaćanje — koje se neopravdano smatra marksističkim — o trajnoj dominaciji ekonomskog »faktora«, o njegovoj odlučujućoj ulozi i u budućem besklasnom društvu. *Plehanov* je dao odličnu kritiku tog shvaćanja, ističući da ljudski razum može pobijediti slijepu snagu ekonomske nužnosti i da ljudima nije suđeno da vječno ostanu robovima svoje vlastite ekonomije. »Razumna, planska organizacija društvene proizvodnje osigurat će zadovoljavanje čovjekovih 'tjelesnih potreba' kao što sama priroda pri svakim društvenim odnosima osigurava zadovoljavanje 'potrebe disanja'«. Prema *Engelsu,* ljudi će tek tada »sami i potpuno svjesno stvarati svoju historiju«, a slijepe ekonomske nužnosti pretvorit će se »od demonskih

gospodara u pokorne sluge«. Kada se dakle ostvari taj »skok čovječanstva iz carstva nužnosti u carstvo slobode«, ljudi više neće biti determinirani svojim materijalnim životnim uvjetima, kao spoljašnjom slijepom silom, nego će ovi doći pod vladavinu i kontrolu ljudi. Ovo prevladavanje odlučujuće uloge ekonomskog »faktora« u budućem besklasnom društvu ne znači da će čovjek prestati da ekonomski proizvodi, jer će rad, u smislu proizvođenja sredstava za neposredno održanje života, i dalje ostati »carstvo nužnosti«, vječiti uvjet čovjekove egzistencije »nezavisan od svih društvenih oblika«. Ali on »dobiva sasvim drugi, slobodniji karakter«, kao prirodna potreba čovjeka, jer se u njemu čovjek ogleda kao slobodno i stvaralačko biće. Njegovo mjerilo postaje ljudska potreba, a ne više prometna vrijednost. Za razliku od otuđenog čovjeka klasne epohe, čija se praktična životna djelatnost diferencira u različite, prividno osamostaljene oblike ili »sfere«, čovjek buduće zajednice realizirat će se kao cjelovito i svestrano, stvaralačko biće, u kojemu cjelina određuje dijelove, a ne ovaj ili onaj dio cjelinu. Prevladavanje stanja čovjekove pocijepanosti na međusobno suprotstavljene »sfere«, stanja u kojem je čovjek prvenstveno *»homo economicus«* — ekonomska životinja, znači povratak samootuđenog čovjeka u njegovo pravo ljudsko postojanje. U navedenom smislu pisao je *Marx:* »Religija, porodica, država, pravo, moral, nauka, umjetnost itd. samo su *posebni* načini proizvodnje i padaju pod

njen opći zakon. Stoga je pozitivno ukidanje *privatnog vlasništva* kao prisvajanje *čovjekova* života *pozitivno* ukidanje svakog otuđenja, dakle, povratak čovjeka iz religije, porodice, države itd. u svoje *ljudsko*, tj. *društveno* postojanje« (*»Ekonomsko-filozofski rukopisi«*).

Čovjek »kao sveukupnost društvenih odnosa«, »kao idealni totalitet društva« nije, dakle, po svojoj najdubljoj ljudskoj suštini prosta suma pojedinih »faktora« ili »sfera« svog postojanja. Ukoliko se to njegovo postojanje kroz dosadašnju klasnu historiju (u stvari ljudsku prethistoriju) javlja u obliku različitih, prividno izdvojenih područja, onda je to samo izraz njegove otuđenosti od sebe samoga i društvenih uvjeta njegova života. Dominacija ekonomske »sfere« u tom razdoblju historije javlja se, prema tome, kao historijski prolazan odnos, a ne kao nužna, vječita forma čovjekove egzistencije.

Marxovu misao o »bazi« i »nadgradnji« moguće je, stoga, pravilno i do kraja razumjeti samo ako se poveže s njegovom općom koncepcijom čovjeka i historije, koja je široko filozofijski i antropološki zasnovana i čija je bit u njegovoj *teoriji otuđenja.*

BIOLOGIZAM, građanska sociološka teorija koja društvo i društvene pojave tumači biološkim faktorima. Budući da je čovjek i biološko biće, razne biološke teorije u sociologiji izdvojile su i apsolutizirale ovaj momenat i uzele ga kao jedini u objašnjavanju društvenih pojava. Dvije su varijante

biologističke teorije: *organicistička* i *socijalnodarvinistička* teorija.

Danas biologistička teorija ima sve manje predstavnika. Teško je naći poznatijeg sociologa koji bi društvene pojave tumačio analogijama između organizma i društva. U nekim suvremenim sociološkim teorijama možemo zamijetiti biologističke elemente (npr. kod G. *Lundberga*, C. *Schraga* (Šrag) i O. *Larsena*), ali sve više se dolazi do spoznaje da se biološkim faktorima ne mogu znanstveno objašnjavati društvene pojave.

Organicističku teoriju razvio je jedan od osnivača sociologije, engleski sociolog *H. Spencer* (Spenser, 1820—1903). On je prvi društvene pojave objašnjavao biološkim faktorom, izvodeći analogije između organizma i društva. Struktura i razvitak društva isti su kao i struktura i razvitak organizma. Podjela rada u društvu odgovora podjeli funkcija koje organi imaju u organizmu. Kao što razvitkom organizma nastaju novi organi i izumiru oni koji su ostali bez funkcija, tako i razvitkom društva nastaju i nestaju razne društvene pojave. Međusobno različiti organi biološkog organizma i društva, koji su upravo zbog te različitosti upućeni jedan na drugoga, tokom evolucije sve više se usklađuju i ostvaruju homogenu cjelinu. Dok je Spencer vidio i razliku između društva i organizma, koja se, po njegovu mišljenju, očituje u tome što su članovi društva prostorno odvojeni, dok su organi povezani u cjelinu, i što je svijest u organizmu usredotočena na jednom mjestu, a u društvu je rasprostrta na sve članove, dotle ruski

sociolog *P. Lilienfeld* (1829—1903) zanemaruje svaku razliku i najkonzekventnije provodi analogiju između društva i organizma. I njemački sociolog *A. Schäffle* (Šefle, 1831—1903) polazi od naznačene analogije, ali smatra da se društvo *razlikuje* od biološkog organizma, jer ljudska svijest može utjecati na njegov oblik. Tako je dopro do koncepcije društva kao *»voljnog organizma«*. *Espinas* (1844—1922), jedan od najpoznatijih predstavnika organicističke teorije, izjednačavanjem društva i organizma do pojedinosti, doveo je Spencerove teze do apsurda. Jedino je *R. Wormc* (Vorms, 1861—1926), koji je u početku nekritički u potpunosti prihvatio organicizam, uspio prevladati tu poziciju spoznajom da društvo predstavlja zasebnu stvarnost i da sociologija ne može biti jednostavan nastavak biologije, već posebna samostalna znanost

Socijalnodarvinistička varijanta ove teorije nastaje i razvija se pod jakim utjecajem darvinizma. Ova teorija darvinističke zakone o borbi za opstanak i preživljavanju najsposobnijih u prirodi prenosi na društvo i u tim zakonima vidi osnovne pokretačke snage društvenog razvitka. Ovu teoriju utemeljio je poljski sociolog *L. Gumplowicz* (Gumplovič, 1838—1909). Zaključak kojem ovo shvaćanje nužno vodi jeste da društvena nejednakost ima biološke uzroke i da je stoga stalna društvena pojava; klase u društvu odgovaraju rasama, od kojih je sposobnija prinudom osigurala svoju vlast nad drugom. Ovu teoriju u Francuskoj su razvili *Gobineau* (Gobino, 1816—1882), *Lapouge* (Lapuž) i *Ammon* (Amon). Po njihovu mišljenju, rase su

osnovni faktor koji određuje sve društvene pojave. Naročiti procvat doživjela je socijalnodarvinistička teorija u Njemačkoj, gdje je, razvijena u najdogmatičnijem obliku, na teorijskom planu dovela do fatalističkih zaključaka, a u politici, nacističkim zloupotrebama, do veoma štetnih posljedica. *Učenja* o *»višoj«* i *»nižoj«* rasi poslužila su nacistima za suprotstavljanje »plave« rase, prije svega Nijemaca, ostalima kao »nižim« rasama. Teza o borbi za opstanak i preživljavanju najsposobnijih bila je teorijska podloga imperijalističkih planova i masovnih istrebljenja ljudi. Iz nje se izvodio zaključak da je *»viša«* rasa pozvana da organizira prinudnu upravu nad *»nižim«* rasama.

BIROKRACIJA (kovanica od dvije riječi: franc. bureau ured i grč. cratein vladati), vladavina činovnika.

Birokracija se javlja u klasnim društvima. Vezana je prije svega uz postojanje *države*. Zbog protivurječne prirode države, kao oruđa vladajuće klase i tzv. predstavnika čitavog društva, birokracija se u historiji javlja u dva oblika. Dok birokracija djeluje u interesu vladajuće klase iz koje pretežno i potječe, ona se tada javlja kao njen sluga. Zbog toga birokracija ima klasni karakter i u svim eksploatatorskim klasnim sistemima vezana je uz vladajuću klasu. Taj vid ispoljavanja birokracije karakterističan je za sva razdoblja u kojima vladajuća klasa ima stabilan položaj.

Kada se birokracija oličena u ustanovi javne vlasti (činovništvu i vojsci), kao tobožnjem općem

reprezentantu društva, osamostali i počne upravljati sredstvima za proizvodnju i raspolagati viškom rada odnosno vrijednosti u svom vlastitom interesu, ona se pojavljuje u vidu gospodara.

Pretvaranjem iz sluge u gospodara, birokracija ne postaje natklasna, ali nije postala ni nova klasa. Ona u takvim situacijama samo na specifičan način obavlja određene funkcije vladajuće eksploatatorske klase. U tom vidu birokracija se javlja u vrijeme ravnoteže klasa u jednoj državi (na primjer: apsolutna monarhija u XVII i XVIII st. i režimi u Francuskoj za Napoleona I i III).

Birokracija je karakteristična pojava u prelaznim razdobljima pojedinih društvenih epoha i formacija, jer je nova vladajuća klasa još nerazvijena, a stara, historijski preživjela klasa, sve je slabija. Birokracija je osobito tipična pojava u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu.

Danas se cijeli svijet nalazi u prelaznom periodu, izuzetnom i po opsegu i po dubini društvenih promjena. U tom kvalitativno novom prelaznom periodu birokratske tendencije se rađaju u svim socijalnim sredinama, klasama i društvenim sferama. Birokracija postaje univerzalna pojava, jer se prostire od ekonomske do ideološke oblasti u suvremenom svijetu.

Tipičnost i univerzalnost birokratskih tendencija u našem vremenu proističe iz sve veće zaoštrenosti društvenog karaktera proizvodnih snaga i privatnog kapitalističkog prisvajanja, koje se najprije razrješava kroz oblike državnog vlasništva i etatističkog upravljanja. Ovu protivurječ-

nost napredne socijalističke snage ne mogu još rješavati na novoj socijalističkoj osnovi, a građanska klasa ne može više organizirati proširenu reprodukciju na svojoj vlastitoj osnovi bez stalne intervencije d r ž a v e u privredi i ostalim oblastima društvenog života. Otuda proističu etatističke, birokratske tendencije i prijete kao moderni Leviathan da progutaju suvremeno društvo.

U suvremenom kapitalizmu, naročito u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, birokracija se manifestira na svim područjima društvenog života. U državnoj administraciji, koja je oduvijek bila glavni izvor birokratizma, to se posebno očituje u porastu broja birokracije i povećanju materijalnih dobara kojima ona raspolaže. *Vojna birokracija* naglo se razvija kao sastavni dio državnog aparata i sve više postavlja kao sila iznad društva. *Privredna birokracija* je proizvod odvajanja vlasničkih prava od funkcije upravljanja i rezultat nacionalizacije pojedinih industrija. *Političko-partijsku birokraciju* sačinjavaju prije svega stranačka vodstva koja danas raspolažu sa sve većim mogućnostima utjecaja na javno mišljenje putem štampe, radija, televizije, filma i ostalih sredstava masovne komunikacije.

Birokratske tendencije su zakonita pojava i u zemljama koje grade socijalizam. Dok bude postojala država kao poseban aparat, a ona je u socijalizmu neophodna, postojat će opasnost od birokratizacije. Postoji mogućnost da se oni koji upravljaju nametnu u samovoljne gospodare. Ta mogućnost se u nekim socijalističkim zemljama

privremeno pretvorila u stvarnost. Opasnost birokratizacije je to veća što je izgradnja socijalizma počela u nerazvijenoj zemlji sa slabom stvarnom društvenom ulogom radničke klase, uz jake otpore socijalističkoj izgradnji unutar zemlje i zbog intervencije međunarodnih faktora.

Pojam birokracije često se upotrebljava a da nije jasno definiran. Jednom je to određen način i stil poslovanja neke državne organizacije, čija je bitna karakteristika: vođenje računa o formalnoj a ne i o stvarnoj strani posla. Drugi put se birokracija poistovećuje sa svakim državnim aparatom. Birokracija kao društveno-historijska kategorija klasnih društava nije ni jedno ni drugo. Naročito je nepravilno svaki državni aparat u socijalizmu identificirati s birokracijom. Tako dugo dok državni aparat izvršava svoju revolucionarnu ulogu, on nije birokratski.

Birokracija ima pojedine elemente i kaste i klase, ali se razlikuje i od *kaste* i od *klase*. Birokracija je specifičan društveni sloj koji postoji u klasnim društvima, a svoju opstojanost zasniva prije svega na položaju i funkciji u državnom aparatu i ostalim društvenim organizacijama političkog karaktera. Birokracija je poseban oblik otuđenja društvenih sila od samoga društva

Kao što je nastala na osnovi klasne strukture i postoji kao njen sastavni dio, birokracija će prevladavanjem klasne strukture kroz izgradnju socijalizma iščeznuti kao poseban društveni sloj i sila iznad društva.

D

DEMOGRAFIJA (grč. demos narod i grafein pisati), upotrebljava se u dva značenja: 1) statistička analiza i opis stanovništva s posebnim obzirom na razmještaj, vitalnu statistiku, starost, spol, društveni položaj itd.; 2) nauka o stanovništvu, koja istražuje zakonitosti promjena u kretanju stanovništva, uzroke i posljedice tih promjena i njihov odnos s ekonomskim i društvenim pojavama. Iako su oba ova značenja međusobno povezana, valja ih razlikovati jer se nauka o stanovništvu ne podudara sa statistikom stanovništva. Statistika stanovništva daje podatke o stanovništvu, na osnovu kojih demografija kao nauka o stanovništvu istražuje zakonitosti, pa je s obzirom na demografiju možemo označiti kao pomoćnu znanost.

Ako imamo u vidu da se o društvu prije nastanka sociologije raspravljalo više o tome kakvo bi ono trebalo da bude nego kakvo je ono stvarno, i koji zakoni u njemu vladaju, rezultati demografije veoma su značajni za nastanak i konstituiranje

sociologije kao zasebne znanstvene discipline. S jedne strane, demografija dolazi do spoznaje da su društvene promjene, promjene u kretanju stanovništva, podložne određenim zakonima; s druge strane, demografskim istraživanjima postaje jasno da se demografske promjene ne mogu odvojiti od cjeline društvenog života. Iako se u prvoj fazi razvitka demografije ne prelaze granice informiranja o stanovništvu, ona je postepeno vodila spomenutim spoznajama.

Već su u XVII st. Englezi *J. Graunt* (Grant, 1620—1674) i osnivač političke ekonomije *W. Petty* (Peti, 1623—1687) dali prve primjere proučavanja nekih podataka o stanovništvu, prvi izučavanjem smrtnosti pomoću brojeva, čije rezultate je objavio u knjizi *Natural and Political Opservation* (1662), drugi izučavanjem *»političke aritmetike«*, koja se sastojala od upoređivanja bogatstva Engleske i Francuske, što je objavio u knjizi *Political Arithmetic* (1682). Izučavanje smrtnosti nastavio je engleski astronom *E. Halley* (Heli, 1656—1742); on je konstruirao i tablice kojima je prikazao smrtnost, uzimajući pri tom podatke o umiranju i podatke o stanovništvu.

U Engleskoj je potkraj XVIII i početkom XIX st. još više porastao interes za demografska istraživanja, što je bilo u vezi s naglim porastom stanovništva. Ovim problemom bavio se naročito *R. Malthus* (Maltus, 1766—1834), koji je u svom djelu *Essay on the Principle Affects the Future Improvement of Society* (1789) zakon porasta stanovništva izrazio matematskom formulom: stanovništvo

raste geometrijskom progresijom, dok sredstva za život rastu aritmetičkom progresijom. Otuda porast bijede u društvu. Mogućnost izlaza iz te situacije nije u rušenju kapitalističkog poretka, nego u preobražaju društva smanjenjem pučanstva. Iako zakon, koji Malthus izvodi iz krive pretpostavke prema kojoj je nagon za razmnožavanjem kod ljudi toliko razvijen da ljudi ne mogu proizvesti dovoljno hrane za život, ne odgovara stvarnosti, ipak je sama misao o zakonitosti društvenih pojava značajna.

S djelom *Physiqe sociale* (1869), jednog od najpoznatijih naučenjaka u ovoj oblasti, belgijskog astronoma i matematičara *A. Quételeta* (Ketle, 1796—1874), misao o podložnosti demografskih pojava zakonitostima definitivno se afirmirala i bila je prihvaćena od cijele grupe naučenjaka. Quételet je ideju o zakonitosti u kretanju nebeskih tijela prenio i na društvo, pa je izučavajući ne samo činjenice o natalitetu i mortalitetu nego i o brakovima, zločinima, samoubojstvima — zaključio da se ti događaji zbivaju po istom redu, a »ponekad i po još većem redu nego što je to slučaj kod čistih fizičkih«. Istu misao izrazio je i biolog *R. Pearl*, koji je zakon porasta stanovništva prikazao krivuljom u obliku razvučenog velikog slova *S*.

Dok su se u prošlosti demografske pojave tumačile više mehanicistički i biologistički, suvremena znanost polazi od toga da se prirodni porast i opadanje stanovništva, migracije, koncentracije stanovništva u određenim područjima, naseljavanje gradova i druge demografske pojave mogu razu-

mjeti samo u njihovoj međusobnoj ovisnosti i vezi s tehnološkim, ekonomskim i društvenim pojavama.

DEMOKRACIJA, u najopćenitijem određenju, vladavina naroda. U raznim periodima povijesnog razvitka i raznim društvenim uređenjima, demokracija ima različit oblik, smisao i sadržaj, tako da možemo govoriti o različitim povijesnim tipovima demokracije.

Primitivna demokracija plemenskog uređenja zasnivala se na zajedničkom učestvovanju u donošenju odluka svih odraslih muškaraca i žena, članova plemena, koji su sačinjavali vijeće plemena. Starješina plemena izvršavao je odluke vijeća (v. *Pleme*).

Antička demokracija u robovlasničkom društvenom uređenju omogućavala je svim punopravnim članovima društva da ravnopravno raspravljaju i odlučuju o svim zajedničkim pitanjima društvenog života. Pravo učešća u obavljanju društvenih funkcija bilo je ograničeno samo na slobodne građane, tj. punoljetne muškarce. Ovo pravo nisu imale žene. Robovi nisu imali nikakvih prava, a kako su represivnim mjerama držani u položaju najsurovije eksploatacije, antička demokracija bila je sloboda samo za veoma ograničen krug ljudi. Kako je velika većina članova društva živjela u neslobodi (ropstvu), antička demokracija nije demokracija u pravom smislu te riječi. To se isto može reći i za feudalni oblik vladavine. Ovdje su punopravni građani bili samo oni koji su učestvovali u obavljanju javnih funkcija. A njihov broj

bio je ograničen na feudalce na čijem se vlasništvu nad zemljom i kmetovima temeljila i politička vlast koju su imali. *Plebs,* koji je sačinjavala većina članova društva, ugnjeteni kmetovi, nije imao nikakvih prava, a kako je i *demos,* klasa feudalaca, bio hijerarhijski strukturiran, u feudalnom društvu nije bilo demokracije. Ali razvitkom i jačanjem srednjovjekovnih gradova stvaraju se u srednjem vijeku uvjeti za nastanak buržoaske demokracije. Postepenim oslobađanjem od feudalne vladavine ovi gradovi uspostavljaju demokratskije oblike vlasti. Iako u njima nikada nije bila ostvarena puna ravnopravnost građana, ipak je gradski elemenat, zanatlije i trgovci, bio nosilac ideje demokracije, koja će dobiti potpuniji izraz nakon građanskih revolucija.

Buržoaska demokracija polazi od *»prirodnih prava«* individuuma, koja su dobila svoju klasičnu formulaciju u *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Deklaracija o pravima čovjeka i građanina). Uz: *Slobodu, Jednakost* i *Bratstvo,* u njoj se kao četvrto »prirodno« pravo ističe: *Vlasništvo.* Građanska država i pravo javljaju se kao zaštitnici ovih prava.

Politički i ekonomski život nalaze se u buržoaskom društvu u suprotnosti, pa je stoga »prirodno« pravo vlasništva *negacija* prethodnih prava. U ovom društvenom uređenju postoji nepremostiv jaz između čovjekova života u političkoj zajednici (državi), »gdje se on javlja kao društveno biće, i života u građanskom društvu, gdje je djelatan kao

privatan čovjek« (v. Ličnost i društvo). Zato se *homme* (čovjek) razlikuje od *citoyena* (građanina), pa prema tomu i *droits de l'homme* (prava čovjeka) od *droits du citoyen* (prava građanina). Homme (čovjek) nije ništa drugo do član građanskog društva, a tzv. »prava čovjeka«, za razliku od »prava građanina«, nisu ništa drugo do prava člana građanskog društva, tj. egoistična čovjeka koji je odijeljen od čovjeka i zajednice« (Marx). Zato je proklamirana *sloboda* samo sloboda čovjeka kao »izolirane, u sebe povučene monade«, a njena praktična primjena samo sloboda na posjedovanje privatnog vlasništva, eksploataciju, tržišnu konkurenciju i ogorčenu borbu za opstanak koja dovodi do kolonijalnih i imperijalističkih ratova i podjarmljivanja drugih naroda. Pravo na privatno vlasništvo jest pravo na sebičnost. Takva sloboda »prisiljava svakog čovjeka da u drugom čovjeku ne nađe ostvarenje svoje slobode, nego, naprotiv, njenu zapreku«. I *jednakost* u takvim uvjetima postaje samo *formalna* jednakost. To je jednakost pred zakonom, iza koje se krije stvarna nejednakost. Iza *sigurnosti (la sûreté)*, koju buržoasko društvo garantira svakom svom članu, »da bi zaštitio svoju ličnost, svoja prava i svoje vlasništvo«, krije se potpuna nesigurnost i izgubljenost čovjeka u ovom društvu i njegova neizvjesnost u egzistenciju. Tako »nijedno od tzv. čovjekovih prava ne prelazi egoistična čovjeka, čovjeka kao člana građanskog društva, naime kao individuuma, koji je izoliran od zajednice, povučen u sebe, u

svoj privatni interes, privatnu volju. Daleko od toga da je čovjek u njima bio shvaćen kao *generičko biće*, naprotiv, sam generički život, društvo, pojavljuje se kao vanjski okvir individuuma, kao ograničenje njihove prvobitne samostalnosti. Jedina veza koja ujedinjuje jeste prirodna nužnost, potreba i privatni interes, čuvanje njihova vlasništva i njihove egoistične ličnosti« (Marx).

Tako politička sloboda u građanskom društvu dovodi do potpune ekonomske neslobode, u kojoj nad ljudima vladaju slijepe ekonomske sile, što dovodi do fetišizma robe, novca, tržišta — izraza stvarne neslobode i otuđenosti.

Građanska klasa je tokom vremena spomenuta prava dopunjavala drugim pravima a i slobodama: pravo na slobodu savjesti, sloboda štampe, zbora i dogovora, sloboda učenja i podučavanja itd. Ovima se potkraj prošlog stoljeća pridružilo i opće pravo glasa, pravo da svaki član društva može birati i biti biran. Ali sloboda političkog opredjeljivanja, kao i sve građanske slobode, ima formalan karakter. Ona je u uvjetima djelovanja masovnih buržoaskih političkih partija, u ime kojih nastupaju organizirane političke elite, koje raspolažu snažnim propagandnim sredstvima i kontroliraju sredstva masovnih komunikacija i javnog mišljenja, samo mistifikacija stvarnog stanja. Politička zavisnost stranaka od krupnih kapitalista koji financiraju njihovu djelatnost omogućuje kapitalističkoj klasi da ove pretvori u instrumente svoje vladavine. Buržoazija u biti određuje forme demokracije i oblike političke slobode. Kakvi će

ti oblici biti ovisi o njenom položaju i situaciji u zemlji i u svijetu. Oni se mogu kretati od relativno širokih političkih sloboda, u povoljnim uvjetima, do fašističke diktature, u momentima krize i opasnosti po kapitalistički poredak.

Građanska revolucija je ostvarila jednaka politička prava građana, dok je istovremeno, samo u drugom obliku, očuvala ekonomske nejednakosti. Stoga je buržoaska demokracija samo politička revolucija. I kao takva ona predstavlja *značajan*, ali i *nužan* napredak s obzirom na položaj čovjeka u feudalizmu, koji se zasnivao na staleškim privilegijama i u kojem je vladala ne samo ekonomska nego i politička nejednakost. Buržoaska ideja o slobodi i jednakosti politički je oslobodila proletera, koji je jedino kao slobodan mogao izići na tržište radne snage i slobodno sklapati ugovor s poslodavcem, što je izraz njegove ekonomske neslobode. »Samo dovršenje idealizma države bilo je jednovremeno dovršenje materijalizma građanskog društva« (Marx). A u tome je osnovna protivurječnost buržoaske demokracije. Iako formalno ističe slobodu, ona u stvarnosti garantira slobodu eksploatacije i osigurava kapitalističku vladavinu.

Iako je buržoaska demokracija historijski progresivna tekovina čovjeka na putu k njegovu oslobođenju, iako je omogućila proletarijatu da se organizira i da se izbori za niz rezultata, koji znatno utječu na mijenjanje kapitalizma i predstavljaju korak prema socijalizmu, ona kao politička emancipacija čovjeka u građanskom društvu ne predstavlja njegovu zbiljsku ljudsku emancipaciju. »Tek

kad stvaran, individualan čovjek povrati u sebe apstraktnog građanina i kao individualan čovjek postane *generičko biće* u svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individualnim odnosima, tek kada čovjek spozna i organizira svoje *»forces propres«* (vlastite snage) kao društvene snage i, s toga, više ne bude od sebe dijelio *društvenu snagu* od *političke snage,* tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena« (Marx).

Socijalistička demokracija predstavlja značajan korak na putu prema toj emancipaciji. Socijalizam postaje stvarnost utoliko ukoliko razvija proces oslobađanja čovjeka i demokratizacije društva. On preuzima ostvarene demokratske tekovine građanskog društva, usvaja demokratska načela o slobodi čovjeka, pri čemu *ukida* njihov formalan karakter i, usklađujući interese pojedinca i društva, čini demokraciju vladanjem naroda u pravom smislu te riječi. Ali razvitak od buržoaske demokracije k socijalističkoj ne ide ravno putem sve veće demokratizacije. Socijalistička demokracija pretpostavlja prethodni *radikalni revolucionarni obrat* kojim se *uništava* eksploatacija i njena osnova — privatno vlasništvo. Ukidajući privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, socijalizam time stvara osnovnu pretpostavku za ostvarenje istinske demokracije. A takva je ona demokracija koja *najvećem* broju članova socijalističkog društva omogućuje da sami odlučuju o pitanjima od zajedničkog interesa i da na taj način sami stvaraju uvjete vlastitog života.

Demokratizacija društva u periodu izgradnje socijalizma je historijski proces. Ona se razvija i proširuje u skladu s ostvarenjem pretpostavki njenog razvitka. Dok god postoje imovinske i klasne razlike između ljudi, ona je demokracija za većinu članova društva, a ne za sve njegove pripadnike (*v. Diktatura proletarijata*). Postepeno prevladavanje tih razlika omogućuje sve šire uvlačenje sve većeg broja pripadnika društva u upravljanje. Tokom socijalističke izgradnje demokracija postaje sve *univerzalnija*. Osim toga, stupanj razvijenosti socijalističke demokracije zavisi od stupnja njene neposrednosti. Nije svejedno da li je demokracija *posredna,* tj. da li u ime radničke klase vladaju njeni izabrani predstavnici, ili je *neposredna,* što znači vladanje same te klase. U uvjetima posredne demokracije postoje velike opasnosti njene deformacije i formaliziranja. Ako u ime radničke klase vladaju njeni izabrani predstavnici, a ne sami pripadnici te klase, postoji mogućnost birokratizacije ovih predstavnika (*v. Birokracija*). Kad birokracija ne djeluje kao predstavnik radničke klase i kad počne zastupati svoje vlastite interese, a to je za nju upravo karakteristično, jer u protivnom ne bi bila birokracija, dolazi do sužavanja demokracije. U takvoj situaciji predstavnici radničke klase, koji u tom slučaju više i nisu njeni predstavnici, mogu zloupotrijebiti svoju vlast i ugrožavati slobodu pripadnika klase u čije ime nastupaju. Demokracija se tada premeće u svoju suprotnost. U tom pogledu najpoučniji je primjer staljinizam. Da bi se izbjegle ove opasnosti, socijalistička demokracija treba

da se razvija kao *neposredna* demokracija, tj. vladanje samog naroda. Najneposredniji oblik takve demokracije je društveno samoupravljanje (*v. Radničko i društveno samoupravljanje*). Stvarna društvena ravnopravnost i jednakost svih ljudi može se ostvariti samo u uvjetima samoupravnosti. Što je demokracija šira i neposrednija, to je razvijenija i daje veće mogućnosti za stvarnu slobodu i oslobođenje čovjeka.

Demokracija je, međutim, uvijek forma vladanja, oblik države. Čak i tada kad je u pojam »narod« uključen najveći broj pripadnika društva, demokracija ostaje oblik vladanja ove velike većine nad manjinom. Kad demokracija, u obliku najneposrednije demokracije, postane totalna, kad se potpuno univerzalizira, kad ona bude samoupravljanje svih pripadnika društva, više neće biti vladavina, a time neće više biti ni demokracija. A ukidanje svake vladavine, svake države i svake demokracije, pa bilo to i najpunije, sveopće demokracije, predstavlja i *odumiranje* demokracije.

»Tek u komunističkom društvu, kada otpor kapitalista bude već definitivno slomljen, kada kapitalisti budu iščezli, kada ne bude klasa (tj. ne bude razlike između članova društva s gledišta njihova odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju), *tek* tada »će iščeznuti država i *moći će se govoriti o slobodi.*« Tek tada će biti moguća i bit će ostvarena demokracija doista potpuna, doista bez ikakvih izuzetaka. I tek *tada će demokracija početi da izumire* iz jednostavnog razloga što će ljudi, oslobođeni od kapitalističkog ropstva, od bezbroj-

nih užasa, divljaštva, apsurda, gnusnosti kapitalističke eksploatacije, postepeno *navići* na poštovanje elementarnih pravila života u zajednici, poznatih vjekovima, ponavljanih hiljadama godina u svim propisima o njemu, i to na poštovanje bez nasilja, bez prinude, bez podvrgavanja, *bez posebnog aparata* za prinudu koji se zove država« (Lenjin).

DIKTATURA PROLETARIJATA, organizirana politička vlast radničke klase u periodu od pobjede socijalističke revolucije do uspostavljanja besklasnog društva; proleterska država čiji je osnovni cilj stvaranje uvjeta za iščezavanje svake političke vlasti; država u odumiranju.

Marx je dokazao da klasna borba u buržoaskom društvu nužno vodi revoluciji, a ova diktaturi proletarijata *(v. Klase).* Iz određenja države kao »posebne sile za ugnjetavanje« proizlazi, kao jedan od osnovnih ciljeva revolucije, potreba za *razbijanjem* buržoaske države. Ali ova buržoaska »sila za ugnjetavanje« proletarijata mora biti zamijenjena »posebnom silom za ugnjetavanje« buržoazije od strane proletarijata — diktaturom proletarijata. Proletarijatu je nakon izvođenja revolucije potrebna država radi »gušenja otpora eksploatatora« (što je u interesu potpunog uništenja svake eksploatacije), organiziranja masa u izgradnji novog privrednog sistema (uređivanja socijalističke privrede) i usmjeravanja novoga društvenog uređenja u pravcu socijalizma.

Oblici izvođenja revolucije i forme proleterske diktature različiti su i bit će različiti zbog razlika u

društveno-političkim i kulturnim okolnostima u kojima se izvodi revolucija *(v. Revolucija)*. Imajući u vidu ove momente, Lenjin je stalno naglašavao potrebu elastičnog prilaženja revolucionarnoj praksi. Povezivanje načina izvođenja oktobarske revolucije 1917. god., sa specifičnim povijesnim uvjetima tadašnje ruske stvarnosti, svjedoči o Lenjinovoj izuzetnoj sposobnosti dijalektičkog prilaženja zadacima revolucije.

Kao što su oblici buržoaske države, bez obzira na njihove raznovrsnosti, u biti *diktatura buržoazije*, tako se i prelaz od kapitalizma na komunizam odlikuje *diktaturom proletarijata*. »Prelaz od kapitalizma na komunizam, naravno, odlikovat će se obiljem i raznovrsnošću formi, ali suština će im pri tom biti neizbježno ista: diktatura proletarijata« (Lenjin). Najdemokratskija buržoaska država je diktatura. Ona je demokracija samo za buržoaziju, dok je za proletarijat diktatura. I proleterska država, socijalistička demokracija, iako je vladavina većine nad manjinom, samim tim što je država ujedno je i diktatura. Pojmovi demokracija i diktatura međusobno se ne isključuju. »Demokracija *nije* istovetna s podvrgavanjem manjine većini. Demokracija je *država* koja priznaje podvrgavanje manjine većini, tj. organizacija za sistematsko *nasilje* jedne klase nad drugom, jednog dijela satnovništva nad drugim« (Lenjin). Zato činjenica da je diktatura proletarijata demokracija za većinu, nije njezina osnovna karakteristika. Jer svaka demokracija je i *nasilje (v. Demokracija)*. Taj momenat *nasilja* nije, me-

đutim najbitniji za diktaturu proletarijata. To je samo privremena, na određeni historijski period ograničena nužnost. »Diktatura proletarijata ... *nije* samo *nasilje* nad eksploatatorima, i čak nije poglavito nasilje. Ekonomska osnova toga revolucionarnog nasilja, zbog njegove vitalnosti i uspjeha, jeste to što proletarijat predstavlja i ostvaruje *viši tip društvene organizacije rada* (potc. A. M.) u usporedbi s kapitalizmom. U tome je bit. U tome je izvor snage i zalog neminovne potpune pobjede komunizma« (Lenjin).

Ostvarenje višeg tipa društvene organizacije rada znači i ostvarivanje višeg tipa društvenih odnosa, socijalističkih odnosa, čija je osnovna pretpostavka *ukidanje* svakog nasilja, ukidanje svake političke vlasti kao čovjeku strane sile, od njega otuđene društvene moći koja mu se neprijateljski suprotstavlja i koja nad njim vlada. Osnovna zadaća socijalističke revolucije i proleterske vlasti je prema tome ukidanje svakog političkog uređenja u kojem je država sila iznad čovjeka, ljudi, društva. Stoga Lenjin zaključuje: »Proletarijatu je potrebna država — to ponavljaju svi oportunisti, socijalšovinisti i kauckijanci — uvjeravajući da je takvo Marxovo učenje, a *»zaboravljaju«* dodati da je po Marxu, prvo, *proletarijatu potrebna samo država koja izumire, tj. koja je tako uređena da bi odmah mogla da izumire i da mora da izumire* (potc. A. M.). Zato proletarijat postavlja »kao svoj konačni cilj *uništenje* države, tj. svakog organiziranog i sistematskog *nasilja*, svakog nasilja nad ljudima uopće«. Prelazom u komunističko društvo »iščeza-

vat će svaka potreba za nasiljem nad ljudima uopće, za *podvrgavanjem* jednog čovjeka drugome, jednog dijela stanovništva drugom njegovu dijelu, jer će se ljudi *naviknuti* da poštuju elementarne uvjete društvenog života *bez nasilja i bez podvrgavanja«* (Lenjin).

Putove odumiranja države i iščezavanja nasilja i podvrgavanja Lenjin je vidio u radničkom samoupravljanju. Zato on odmah nakon pobjede revolucije piše uredbu o *radničkoj kontroli* i stvara radničke i seljačke *sovjete,* čiji je osnovni cilj angažiranje širokih slojeva naroda u upravljanju državom. Bio je veliki protivnik etatizma i u birokraciji je vidio jednu od osnovnih opasnosti socijalizma. Da bi se osiguralo sudjelovanje masa u upravljanju, valja spriječiti birokratiziranje vlasti, što je Staljin kasnije potpuno ignorirao. Birokratizam je moguće spriječiti »samo kad cijelo stanovništvo učestvuje u upravljanju«. To se, međutim, ne može ostvariti samo političkim mjerama, zakonom. Takav sistem pretpostavlja izgrađivanje socijalističkog čovjeka, revolucionarno mijenjanje ljudi i njihovo ideološko, kulturno i moralno uzdizanje na nivo stvaralaca novog društva. Lenjin je jasno uočio da »osim zakona ima još i kulturni nivo, koji se ne da podrediti nikakvom zakonu. Taj niski kulturni nivo čini da su sovjeti, iako po svom programu organi upravljanja *kroz trudbenike,* u stvari organi upravljanja *za trudbenike* kroz najnapredniji sloj proletarijata, ali ne kroz radne mase«. Dakle, unatoč cilju, želji i programu, organi samoupravljanja mogu postati oblici stvarnog upravlja-

nja »kroz radnike«, odnosno upravljanja samih radnika, samo ako su za to ostvarene pretpostavke, uvjeti. Ovo nimalo ne umanjuje značenje cilja i na njemu zasnovanog programa. Naprotiv, ovo govori da prema tom cilju i programu treba upraviti svjesnu stvaralačku ljudsku akciju na ostvarivanje spomenutih uvjeta i pretpostavki. Proces svjesne izgradnje novog društva treba da polazi od objektivnih uvjeta i subjektivnih mogućnosti mijenjanja okolnosti i stvaranja mogućnosti za njegovu pobjedu.

DRUŠTVENA KONTROLA, procesi pomoću kojih globalno društvo ili društvena grupa nastoji usmjeriti i regulirati ponašanja svojih članova prema određenim, društveno prihvaćenim obrascima, tj. u pravcu društvenog konformizma. Ovi obrasci ili tipovi ponašanja proizlaze iz ukupnosti društvenih pravila, normi, običaja i konvencija dotičnog društva odnosno kulture.

Društvena kontrola obuhvaća velik broj činilaca i ispoljava se u raznim vidovima. Obično se razlikuju forme *prisile* (prinude) i forme *uvjeravanja* (privole). Kontrola putem prisile zasniva se na autoritetu društvene moći (državne sile) i neposredno proizlazi iz institucije prava i djelovanja zakona, sudova, organa za očuvanje javnog reda i sigurnosti, odgojno-popravnih domova i drugih specijaliziranih društvenih ustanova. Kontrola putem privole odnosi se na sve vidove i sredstva društvenog utjecaja, koji rezultiraju u dobrovoljnom, svjesnom ili podsvjesnom, pristajanju pojedi-

ca odn. grupe uz postojeće društvene uzore ili simbole ponašanja.

Prema drugom kriterijumu, društvena kontrola može biti institucionalna *(v. Institucija)*, ili neinstitucionalna. Tako, na primjer, država, porodica ili razne odgojne i druge ustanove provode institucionalnu kontrolu, za razliku od svakidašnje, više difuzne kontrole koja se provodi osobito posredstvom javnog mnjenja.

Jedna je od bitnih pretpostavki društvene kontrole prisustvo odnosno primjena odgovarajućih *društvenih sankcija* (pozitivnih ili negativnih, već prema tome da li znače odobravanje ili osudu određenih postupaka i vidova ponašanja).

Zavisno od društveno-historijskih okolnosti, tj. od tipa društvene organizacije i kulture u kojima se oblikuje ličnost pojedinca, socijalna kontrola i sankcije koje iz nje proizlaze mogu voditi jednom više izvanjskom pristajanju uz društvene norme, pravila i konvencije, pa, dakle, i jednom čisto prigodnom ponašanju, rukovođenom racionalnim interesima (strah od kazne, konformističko izjednačavanje s društvenim autoritetom), ili pak uspostavljanju sklada između unutarnjih potreba i motiva pojedinca s postojećim društvenim uzorima i idealima. U posljednjem slučaju riječ je o usvajanju društvenih normi kao vlastite unutarnje moralne instancije, tj. o integraciji subjektivnih motiva i društvenih uzora ličnog ponašanja (interiorizacija ili pounutrenje normi). Ova tzv. *interna kontrola* predstavlja najefikasniji vid socijalne kontrole.

DRUŠTVENA POKRETLJIVOST (*socijalna mobilnost)*, sva individualna ili kolektivna pomjeranja u okviru društvene podjele rada i vertikalne raščlanjenosti društvene strukture, koja dovode do izmijenjenog društvenog položaja pojedinaca odnosno grupa; u širem smislu, i svi vidovi teritorijalnog pomjeranja stanovništva, tzv. migracije.

Sociološko proučavanje društvene pokretljivosti novijeg je datuma. Najraniji radovi u ovoj oblasti odnose se prvenstveno na ispitivanja socijalnog porijekla (prema zanimanju oca) pojedinih društvenih grupa kao što su: inteligencija, ekonomska i administrativno-politička elita, činovnici, radnici, namještenici, studenti i sl. Iz njih su se kasnije razvila šira i sistematskija ispitivanja profesionalne pokretljivosti (mobilnosti zanimanja), koja i danas predstavlja najčešće proučavani aspekt društvene pokretljivosti.

Postoje dva osnovna oblika društvene pokretljivosti: *horizontalna* i *vertikalna*. Pod *horizontalnom pokretljivošću* obično se razumijeva svaki prelaz pojedinca iz jedne grane društvene djelatnosti u drugu, koji je praćen promjenom vrste zanimanja odn. tipa društvene uloge; pri tom nova zanimanja (uloge) ostaju na istom socijalnom nivou kao i prethodna, s obzirom na društvene položaje koji im odgovaraju u vertikalnoj dimenziji društvene strukture. Tako, na primjer, prelaz seljaka u nekvalificiranog gradskog radnika, ili prelaz industrijskog radnika u službenika državne uprave i sl., može se smatrati horizontalnim pomjeranjem, pod pretpostavkom da novo zanimanje odn. društveno-

-profesionalna grupa u koju pojedinac prelazi, uživa isti ili sličan društveni ugled i da se za njegovo obavljanje dobiva približno ista veličina dohotka. Međutim, i svaka promjena zanimanja unutar iste grane ili vrste djelatnosti također se može smatrati jednim vidom horizontalne pokretljivosti, ukoliko je riječ o zanimanjima različitog funkcionalnog sadržaja, ali sa sličnim društveno-profesionalnim položajem (npr. prelazi iz manuelne u nemanuelnu grupu zanimanja, i obrnuto, u istom poduzeću ili vrsti djelatnosti).

Pod *vertikalnom pokretljivošću* razumijevaju se, u najopćenitijem smislu, sva pomjeranja u oblasti društvene podjele rada koja dovode do promjena u položaju pojedinaca, profesionalnih i širih društvenih skupina na ljestvici socijalne strukture. Obično se pri tom pravi razlika između *uzlaznog* i *silaznog* vida vertikalne pokretljivosti, već prema tome da li izvršene promjene rezultiraju u višim ili nižim, individualnim odn. grupnim položajima u strukturi određenog društva. U navedenom smislu može se govoriti o društvenom *usponu* ili *padu* pojedinih profesija kao i raznih složenijih oblika društvene strukture (slojevi, klase) u svakom klasnom ili hijerarhijski strukturiranom društvu.

S obzirom na vremensku dimenziju, društvena pokretljivost može biti *unutargeneracijska* i *međugeneracijska*. Prva obuhvaća sva društvena pomjeranja u okviru jedne generacije, tj. promjene u toku čitavog društveno-aktivnog života ili radnog vijeka pripadnika iste generacije, dok se druga odnosi na pomjeranja između dviju ili više uza-

stopnih generacija. Istraživanja na planu međugeneracijske pokretljivosti predstavljaju neophodnu osnovu za potpunije objašnjenje onih promjena do kojih dolazi za života jedne generacije. Takva istraživanja omogućuju, naime, da se dobije dublji uvid u dinamiku, tendencije i pravce strukturalnih pomjeranja unutar kraćih vremenskih raspona. »Posmatranje zasnovano na pokretljivosti u okviru iste generacije, ako se ne zasniva na nekim širim upoređenjima, često nije dovoljno da se sazna prava priroda i značaj ovog fenomena. Promene nastale u profesionalnoj pokretljivosti mogu se evidentnije sagledati ako se lična pokretljivost stavi u odnos sa stanjem profesionalne strukture u drugom (ranijem ili kasnijem) vremenskom momentu. Pre svega, upoređenjem međugeneracionih profesionalnih obeležja srodnika, članova iste porodice (roditelja i potomaka). Ovakav zahvat otkriva pravce i intenzitet ispoljenog fenomena pokretljivosti kako za svaki konkretni slučaj tako i za grupe sa sličnim profesionalnim ili drugim obeležjima. Reč je o tzv. međugeneracionoj pokretljivosti« (v. *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije,* knj. I, str. 118).

U proučavanju pojedinih oblika i pravaca društvene pokretljivosti, njenog obima i intenziteta, posebno je značajno ustanovljavanje raznih *kanala pokretljivosti* koji postoje u danom tipu društvene organizacije i kulture. U suvremenom industrijskom društvu *školski sistem* predstavlja nesumnjivo najvažniji i, ujedno, najmasovniji kanal socijalne pokretljivosti. U uvjetima sve razuđenije podjele

rada i specijalizacije velikog broja proizvodnih i drugih djelatnosti, stjecanje opće i stručne naobrazbe postaje gotovo nužna pretpostavka za napredovanje prema više kvalificiranim zanimanjima i za stjecanje višeg društveno-ekonomskog statusa pojedinaca u smislu njihova društvenog uspona. O stepenu otvorenosti školskog sistema, tj. o njegovoj dostupnosti omladini iz svih društvenih slojeva, uvelike ovisi ukupan obim i intenzitet vertikalne mobilnosti u nekom društvu. (Stoga se »danas općenito smatra da je ono društvo demokratičnije koje dozvoljava lakše vertikalno uspinjanje svim članovima društva«, između ostalog, putem stvaranja podjednakih mogućnosti školovanja.) S tog stanovišta mogu se bolje razumjeti odlučna nastojanja socijalističkog društva da se maksimalno približi potpuno otvorenom školskom sistemu, koji bi značio ukidanje svih (formalnih i stvarnih) društvenih prepreka za stjecanje najviših znanja i kvalifikacija u profesionalnoj i životnoj karijeri svakog pojedinca. U buržoaskom društvu, u kojemu posjedovanje i povećanje ličnog imetka predstavlja jedan od značajnih i od školstva relativno nezavisnih kanala socijalnog uspona pojedinaca, djelovanje školskog sistema kao kanala društvene pokretljivosti znatno je suženo zbog postojanja jakih pregrada među pojedinim društvenim slojevima i profesijama. Vladajućoj klasi stoje na raspolaganju različite mogućnosti da radnim, eksploatiranim slojevima društva ograniči pristup u one tipove škola koje vode do društveno cijenjenih profesija.

Među ostalim kanalima društvene pokretljivosti, dosad su (pored sistema obrazovanja) najviše proučavane porodične i ženidbene veze, a u manjoj mjeri pojedine društvene institucije i organizaciono-politički mehanizmi, koji mogu da izvršavaju veoma značajan, posredan ili neposredan utjecaj na razne oblike pokretljivosti.

Pitanja o različitim *uzrocima*, kao i o mnogostranim individualnim i socijalnim *posljedicama* pokretljivosti, iako pripadaju među nesumnjivo najvažnija pitanja u istraživanju i objašnjenju ovog složenog društvenog fenomena, ostala su do danas najslabije osvijetljena, jednako u pogledu egzaktnih socioloških analiza, kao i u pogledu neophodnih teorijskih uopćavanja.

Migracije (lat. *migratio*, selenje), u najopćenitijem značenju: individualna ili kolektivna pomjeranja u geografskom prostoru, tj. svaka trajnija promjena mjesta boravka pojedinaca ili socijalnih grupa (porodičnih, profesionalnih, vjerskih, plemenskih, itd.). Migraciona premještanja mogu biti stalna ili samo privremena, dobrovoljna ili prinudna, organizirana ili neorganizirana. Ukoliko je riječ o društvima koja poznaju državnu organizaciju, migracije mogu biti unutrašnje (interne), ili spoljašnje (eksterne), već prema tome da li se odvijaju u granicama dotične države, ili prelaze njene teritorijalne okvire.

DRUŠTVENA SVIJEST, sve duhovne manifestacije ljudi, bilo da se javljaju u *nediferenciranom* obliku, kao razne misli, osjećaji, nade, želje i sl.,

ili u *diferenciranim* oblicima, kao što su umjetnost, religija, filozofija itd.

Pitanje određenja društvene svijesti često se razmatra s obzirom na odnose *kolektivne* i *individualne* svijesti. Budući da ljudi ne žive kao izolirani pojedinci, nego u društvu, društvena svijest ima društveni karakter.

Predstavnici talijanske kriminalističke škole upozorili su da društvena svijest nije zbir pojedinačnih svijesti. *Enrico Ferri* (Enriko Feri, 1856—1929) prvi je tu misao izrazio riječima da društvo »nikada ne daje rezultat jednak zbiru svih, uzetih pojedinačno«. Njegov nasljednik *Sighele Scipio* (Sigele Scipio, 1868—1913) prihvatio je tu misao: »Rezultat okupljanja ljudi nije zbir nego proizvod«, postavljajući istovremeno tezu da su gomili strasti i osjećaji pojačani, čime se tumači sklonost gomile sa zločinom.

Polazeći od ovih teza, francuski sociolog *Gustave le Bon* (Gistav le Bon, 1841—1931), u svom djelu *»La psyhologie des foules«* (Psihologija gomila, 1895) razradio je teoriju prema kojoj je masa uvijek *niža* od pojedinaca, jer je srozavaju osjećaji i strasti, te gubi mogućnost intelektualnog rasuđivanja i odlikuje se impulzivnim reagiranjem. Reakcionarni stav prema masama doveo ga je do zaključka kako mase, da su odlučivale, ne bi nikad stvorile civilizaciju koju stvaraju pojedinci.

Ni ideja talijanske kriminalističke škole ni G. le Bona nisu posve originalne. Ideje o *kolektivnoj svijesti* bile su mnogo ranije formulirane u njemač-

koj *»psihologiji naroda«* (Völkerpsyhologie). Ali i prije toga njemački filozof *G. F. W. Hegel* (1770—1831) pisao je da je svakom narodu svojstven određeni *»narodni duh«* (Völksgeist). Polazeći od Herbertovih ideja, *M. Lazarus* (1842—1903) i *H. Steinthal* (Štajntal, 1823—1899) zastupaju ideju o *»objektivnom duhu«* kao kolektivnom duhu, svojstvenom svima.

Značenje ovih teorija je u tome što su upozorile da se društvena svijest razlikuje od pojedinačne svijesti. Međutim, neprihvatljiva je tvrdnja da društvena svijest kao *»narodni duh«* postoji neovisno o svijesti pojedinca i usporedo s njom. Ovu tezu najradikalnije je formulirao jedan od najpoznatijih teoretičara »kolektivne svijesti« *E. Durkheim* (Dirkem, 1858—1917), koji je kolektivnu svijest shvatio kao posebnu supstanciju koja ne proizlazi iz pojedinačnih svijesti i postoji nezavisno od njih. Povezivanjem ljudi u društvu doista se stvara posebna psihologija, ali ona ne egzistira zasebno; ona se ostvaruje samo u pojedincima i *ne postoji* nezavisno od njih. Između individualne i kolektivne svijesti postoji odnos prožimanja, ali i mogućnost suprotstavljanja. Prema tome, koliko kolektivna svijest određuje individualnu, toliko individualna svijest utječe na stvaranje i mijenjanje kolektivne. To ne znači, međutim, da se svijest objašnjava sama sobom. »Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest« (Marx), *(v. Baza i nadgradnja).*

Često se društvena svijest poistovećuje s *idejnom nadgradnjom.* Ali idejna nadgradnja je uži pojam

od pojma društvene svijesti. Ona označava diferencirane oblike društvene svijesti (religiju, umjetnost, filozofiju, moral itd.), a društvena svijest se manifestira i u raznim *nediferenciranim* oblicima (osjećaji, želje, misli itd.), koji su često označavani terminom *»narodni duh«*.

U marksističkoj literaturi za oznaku društvene svijesti upotrebljava se i termin *ideologija*. Posebni oblici društvene svijesti (religija, umjetnost, filozofija itd.) u klasnom društvu i jesu ideologija. Ali pojmovi društvena svijest i ideologija nisu posve jednoznačni, nisu sinonimi, ne samo zato što osim društvene svijesti klasnog društva postoji i društvena svijest besklasnog društva nego i stoga što i u klasnom društvu sadržaj društvene svijesti nije u cjelini ideologičan, jer ona dijelom sadrži i općečovječanske vrijednosti i općenito prihvaćene istine *(v. Ideologija)*.

DRUŠTVENA ULOGA, svaka manje ili više regulirana i institucionalizirana aktivnost u okviru društvene podjele rada, koju trajno ili samo povremeno obavljaju pripadnici neke društvene grupe ili organizacije. Ovaj grupni vid društvene uloge uključuje u sebi niz individualnih uloga, s obzirom na to što društvena aktivnost jedne grupe ovisi o aktivnosti svakog njenog člana, tj. o načinu i uspješnosti obavljanja dodijeljene mu funkcije. Individualni aspekt društvene uloge (pojedinačna uloga) podrazumijeva, prema tome, svaku trajniju ili povremenu funkciju koju pojedinac preuzima u dru-

štvenoj podjeli rada i izvršava je na osnovu određenih prava i obaveza.

Pored svoje osnovne uloge ili glavnog zanimanja (na koje troši najveći dio životne energije i sposobnosti), svaki odrastao pojedinac preuzima veći ili manji broj drugih uloga, na primjer: ulogu roditelja, člana neke društveno-političke organizacije, stručnog udruženja, kulturnog ili sportskog društva, itd. Društvena uloga pojedinca predstavlja, zapravo, sintetički izraz svih ovih djelimičnih uloga. Prilikom ustanovljavanja *društvenog položaja* (v.) nekog lica valja uzimati u obzir sve njegove važnije uloge ili funkcije, utoliko prije što između pojedinih uloga može doći do raznih konfliktnih situacija, s nepoželjnim individualnim i socijalnim posljedicama. Ovi konflikti mogu se javljati i unutar pojedinih uloga, najčešće u okviru određenog osnovnog zanimanja ili profesije, kao sukob između važećih principa društvene i profesionalne etike i nastojanja da se zanimanje obavlja na što unosniji način (konjunkturna zanimanja). U zavisnosti od postojećeg tipa društvene strukture i organizacije, razlike u funkcionalnoj prirodi pojedinih vrsta i tipova zanimanja, kao i različiti društveni i profesionalni uvjeti njihovog obavljanja, itd., ispoljavaju se kroz njihov različit *društveni ugled,* i, posebno, kroz različit obim materijalnih naknada koje ostvaruju u sistemu društvene raspodjele.

DRUŠTVENI ODNOS, općenito: svaki oblik međusobne povezanosti ljudi u društvenom prostoru,

tj. u sferi socijalnih zbivanja, koji proizlazi iz određenog vida njihove društvene djelatnosti odnosno ponašanja.

U historiji sociološke misli pojam društvenog odnosa odigrao je značajnu ulogu, koja je osobito vidljiva u mnogobrojnim nastojanjima da se pomoću njega odredi i sam predmet sociologije, njena istraživačka usmjerenost i odnos prema srodnim disciplinama. Različita pa često i sasvim oprečna značenja koja se tom pojmu pridaju, podjednako u starijoj kao i u suvremenoj sociološkoj literaturi, proizlaze iz različitog općeteorijskog pristupa u shvaćanju društva kao temeljne sociološke kategorije. Među tim značenjima dva su posebno karakteristična za razvoj suvremene građanske sociologije: jedno se zasniva na *psihologizmu* (kao njenoj najizrazitijoj teorijskoj orijentaciji), drugo proizlazi iz teorijskih okvira tzv. *formalne sociologije*.

Prema psihologističkoj koncepciji (apstrahirajući od njenih različitih varijanti), društveni odnos određuje se prije svega kao psihološko povezivanje dvaju ili više individualnih ponašanja, čiji akteri svjesno i neposredno utječu jedni na druge. Ovo stanovište nalazimo jasno izraženo već kod franc. sociologa Tarda (Gabriel Tarde, 1843—1904) u njegovoj tvrdnji da je sociologija, zapravo, »interpsihologija« koja se bavi međuljudskim događanjem; njen najelementarniji predmet sačinjava *par* (dyade), iz kojeg proizlaze svi socijalni odnosi i tvorevine višeg reda. Slično shvaćanje zastupa i belg. sociolog Diprel (Eugène Dupréel, 1879), isti-

čući da »postoji društveni odnos između dvije individue, ukoliko egzistencija ili aktivnost jedne utječu na postupke ili duševna stanja druge individue«. Socijalni odnosi predstavljaju »izvjesnu količinu« ovih pojedinačnih odnosa, koji se međusobno prožimaju i suprotstavljaju. Drugim riječima, oni se izgrađuju i održavaju kroz beskonačno ponavljanje interpersonalnih djelovanja (G. Tarde), ili kroz »igru mentalnih faktora« (L. Ward).

Naznačeni stav klasičnog psihologizma u objašnjenju prirode društvenog odnosa ostaje prisutan, u manje ili više modificiranom obliku, i kod svih kasnijih predstavnika ove teorijske orijentacije u sociologiji (biheviorizam, različita shvaćanja koja se zasnivaju na socijalnoj psihologiji, itd.; v. *Psihologizam*). Svima im je zajedničko nastojanje da društvene odnose i društveni sistem u cjelini svedu na sistem »individualnih interakcija«, tj. na »psiho-socijalno polje« individualnih i grupnih ponašanja, u čijoj su osnovi psihički sadržaji.

Ovo jednostrano naglašavanje psihološke komponente društvenih odnosa svojstveno je također nekim istaknutim građanskim sociolozima čije se teorijske koncepcije ne mogu u potpunosti svesti na psihologizam, s obzirom na njihovo isticanje bitne razlike između sociologije i psihologije (E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons i dr.).

U shvaćanjima predstavnika formalne sociologije, pojam društvenog odnosa dobiva posebno osvjetljenje. Njihova koncepcija sociologije kao *»geometrije društvenih oblika«* usmjerena je na

proučavanje tzv. *formi društvenosti,* tj. »čistih« oblika socijalnog života (društveni odnosi, grupe i udruženja), oslobođenih od svakog realnog sadržaja i povijesne dimenzije (v. *Formalna sociologija*). Međutim, i pored nastojanja da tako shvaćeni program i zadatak sociologije dosljedno sprovedu, većina formalnih sociologa nisu ustrajali na svojoj polaznoj teorijskoj poziciji. U istraživanju i sistematizaciji »čistih« oblika društvenih odnosa i procesa oni su nužno morali postaviti pitanje njihova sadržaja, kojeg najčešće tumače u psihologističkom smislu.

Oba spomenuta vida jednostranog promatranja društvenog odnosa *(formalizam* i *psihologizam)* jasno su došla do izražaja u učenju poznatog predstavnika njemačke formalne sociologije Georga Zimla (Georg Simmel, 1858—1918). U svojoj »Sociologiji« (*Soziologie,* 1908) on ističe da specifičan predmet ove nauke sačinjavaju oblici podruštvovljenja, apstrahirani od njihovog promjenljivog sadržaja, koji treba da proučavaju posebne društvene nauke. Istovremeno, suštinu društva i sadržaj društvenih odnosa Ziml vidi u psihičkim međuljudskim djelovanjima. »Društvo postoji svuda gdje više individua stupa u izmjenično djelovanje«, koje nastaje iz određenih nagona ili ciljeva.

Marxovo shvaćanje pojma i suštine društvenih odnosa proizlazi iz njegove opće koncepcije društva, čovjeka i historije (v. *Društvo, Hist. materijalizam).* Društvo je, prema Marxu, proizvod uzajamne djelatnosti ljudi, tj. njihove cjelokupne

životne aktivnosti *(prakse),* usmjerene na zadovoljavanje njihovih različitih ljudskih potreba. Ova se životna aktivnost društveno povezanih individua ispoljava, prije svega, kao stvaralačko djelovanje čovjeka na materijalne uvjete vlastitog života — kao *proizvodna ljudska praksa,* posredstvom koje čovjek uspostavlja svoj *odnos* prema prirodi i izvršava preobrazbu i prisvajanje prirodnih snaga. Da bi živjeli, ljudi moraju da proizvode materijalna sredstva za život, a da bi proizvodili, oni moraju da se udružuju tj. da »stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga«; cjelokupnost društvenih odnosa »u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze prema prirodi i među sobom, u kojima proizvode, ta cjelina upravo i jest društvo, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi« (Marx). *Proizvodni* (ekonomski) *odnosi* javljaju se, dakle, kao bitna determinanta svih drugih društvenih odnosa i oblika društvenog života u okviru određene historijske epohe (v. *Društv.-ekon. formacija*).

Ističući materijalan karakter i objektivnu stranu tih odnosa, tj. nužnost kojom pojedinci, nezavisno od njihove volje i svijesti, ulaze u dane ekonomske odnose, Marx ni u kom slučaju ne zapostavlja činjenicu da je svaki ljudski odnos uglavnom i svijestan odnos. Međutim, u beskrajnom spletu međuljudskih (svjesnih) djelovanja, iza kojih prividno nije moguće otkriti nikakvu pravilnost socijalnog

događanja, ekonomski odnosi probijaju se kao historijska zakonitost, tj. kao izraz određenog načina proizvodnje materijalnog života, koji »uvjetuje proces društvenog, političkog i duhovnog života uopće«, i kojeg pojedinci i svaka nova generacija zatiču kao materijalnu pretpostavku i rezultat prethodnog razvitka.

Marxov doprinos sociologiji sastojao se, dakle, u tome što je u proizvodnoj društvenoj praksi otkrio one relativno postojane, opće i nužne odnose među ljudima koji su u sveukupnoj povezanosti društvenog života primarno značajni. To otkriće predstavlja čvrstu polaznu tačku sociološkog objašnjavanja unutrašnje prirode i međusobne povezanosti najrazličitijih vrsta društvenih odnosa i, posebno, historijskih uvjeta njihovog postanka i mijenjanja (pojava i razvitak društvene podjele rada i privatne svojine, klasa i klasnih odnosa, porodičnih i državnih oblika, pravnih, političkih, idejnih, moralnih i drugih odnosa).

Posmatrani iz perspektive globalnog društva, svi mnogobrojni i raznovrsni društveni odnosi sačinjavaju složenu i dinamičku cjelinu, čiji posebni vidovi izražavaju samo različite strane čovjekove društvene djelatnosti (»čovjek je sveukupnost društvenih odnosa«, Marx). Njihovo izdvajanje iz te cjeline može se izvoditi na razne načine, već prema kriterijumu koji se uzima za osnov klasifikacije. Tako, na primjer, oni mogu biti *unutargrupni*, *međugrupni* i *međudruštveni*. Prvi obuhvaćaju sve odnose što ih međusobno održavaju pripadnici iste

društvene grupe; međugrupni odnosi uspostavljaju se između različitih društvenih grupa (kao što su pojedine društveno-profesionalne skupine, klase, slojevi i sl.), a međudruštveni između različitih društava. Sve tri vrste društvenih odnosa mogu, nadalje, predstavljati *odnose jednakosti i suradnje,* ili *odnose nejednakosti, sukoba i borbe.* Odnosi između klasa, čiji je najizrazitiji vid klasna borba, predstavljaju jedan od najznačajnijih tipova međugrupnih odnosa kao odnosa nejednakosti i sukoba među ljudima u klasnom društvu. Najzad, prema vrsti društvene djelatnosti odn. ponašanja, razlikuju se radni, profesionalni, porodični, politički, kulturni i drugi društveni odnosi.

DRUŠTVENI POLOŽAJ, svaka individualna ili kolektivna pozicija unutar određenog tipa socijalne strukture, izražena u ukupnosti prava i obaveza kao i društveno cijenjenih vrijednosti i dobara, kojima raspolažu pojedinci, društveno-profesionalne grupe, slojevi ili klase, na osnovu različitih oblika njihova učešća u društvenoj podjeli rada i sistemu društvene raspodjele. U navedenom smislu govorimo o društvenom položaju pojedinca, ali i o položaju grupe, društvenog sloja ili klase, kao realnih oblika socijalne strukture.

Društveni položaj pojedinca najtješnje je povezan s njegovom cjelokupnom društvenom aktivnošću, tj. sa svim njegovim društvenim funkcijama ili ulogama koje preuzima u društvenoj podjeli rada. Među njima najveće značenje u formiranju pojedinačnog položaja nekog lica ima njegovo osnovno

zanimanje, ali i svaka društveno značajna funkcija koju obavlja na neprofesionalan način (npr. učešće u raznim društvenim, političkim i drugim organizacijama i ustanovama, posebno u onima koje označavaju izvjesne ključne tačke u datom sistemu društvene organizacije). Međutim, u hijerarhijskim društvima klasnog tipa, ustanova privatne svojine, kao osnova proizvodnih i društvenih odnosa uopće, predstavlja bitnu determinantu svih individualnih ili kolektivnih društvenih položaja. S jedne strane, privatna svojina presudno utječe na društveni položaj pojedinca, ukoliko se pojavljuje kao glavni preduvjet za obavljanje njegovih osnovnih uloga (npr. uloge kapitalističkog preduzetnika i sl.) i, putem njih, za stjecanje raznih društveno cijenjenih vrijednosti (novca, društvenog ugleda i moći, itd.). S druge strane, svojinski odnosi, kao odnosi prema sredstvima za proizvodnju, bitno određuju društveni položaj čitavih klasa i raznih društvenih slojeva kojima pojedinci pripadaju. Ovaj kolektivni vid društvenog položaja (porodični, slojni, klasni položaj) predstavlja stoga bitnu komponentu pri ustanovljavanju individualnih položaja pripadnika nekog klasnog društva. U socijalističkom društvu, u kojemu slobodan i udružen ljudski rad predstavlja najviše cijenjenu društvenu vrijednost, položaj i ugled svakog pojedinca treba da ovisi isključivo o njegovu radnom zalaganju i sposobnostima u obavljanju osnovne društvene uloge koja mu je povjerena (»svatko prema sposobnostima — svakom prema radu«!), kao i o njegovoj široj društve-

noj aktivizaciji kroz različite vidove samoupravne prakse.

Postoji bitna razlika između *stečenog* i *naslijeđenog* odnosno *dodijeljenog* društvenog položaja. Pod *stečenim* položajem razumijeva se takav tip društvenog položaja koji se temelji na ličnim sposobnostima i radnim kvalifikacijama pojedinca, i u čijem stvaranju on neposredno učestvuje putem obavljanja svojih aktualnih društvenih funkcija ili uloga. Nasuprot ovom, *naslijeđeni* ili *dodijeljeni* društveni položaj prenosi se na pojedinca, i najčešće proizlazi iz njegove pripadnosti određenoj, manje ili više zatvorenoj društvenoj grupi, s izrazitim procesom samoobnavljanja. Specifičan slučaj predstavlja u tom pogledu gentilno uređenje, u kojemu se dodjeljivanje statusa pojedincu zasniva na razlikama prema spolu i uzrastu (posebni rituali kojima je popraćen prelaz iz djetinjstva u status odrasle osobe i, kasnije, u red staraca ukazuju na izuzetnu važnost tzv. prirodne podjele rada za organizaciju prvobitne ljudske zajednice). U hijerarhijskim društvima kastinskog ili staleškog tipa naslijeđeni društveni položaji prenose se tako reći po rođenju i zasnivaju se na porijeklu pojedinca kao pripadnika određene *kaste* (v.) ili *staleža* (v.). Zatvorenost i ukrućenost ovih dvaju tipova društvenih struktura manifestira se u neznatnom obimu bilo kojeg vida *društvene pokretljivosti* (v.), zbog čega pojedinac u pravilu doživotno zadržava svoj naslijeđeni status. U suvremenom kapitalističkom društvu, unatoč ukidanja staleških razlika i privilegija, ustanova privatne svojine predstavlja najvažniji kanal koji omogućuje prenošenje (nasljeđivanje) ranije stečenog

društvenog položaja i s njim povezanog društvenog ugleda unutar porodica koje pripadaju imućnim slojevima tog društva. Porodični položaj javlja se ovdje kao specifičan vid prenesenog društvenog položaja. Iako se ne prenosi automatski s roditelja na njihove potomke (nezavisno od profesionalnih i drugih društvenih uloga koje ovi preuzimlju stupajući u društveni život), ovaj kolektivni položaj porodice veoma često se pridružuje kao bitna komponenta njihova kasnijeg, pojedinačnog društvenog položaja.

U empirijskim sociološkim istraživanjima pojam društvenog položaja (i s njim povezane društvene uloge) može poslužiti kao korisno analitičko sredstvo za potpunije osvjetljavanje različitih kolektivnih oblika socijalne strukture, kao što su društveni slojevi, klase itd. Kompleksna priroda pojedinih društvenih slojeva, razni vidovi njihove unutrašnje diferencijacije i međuslojnih odnosa, zahtijevaju da se ovi raščlane sve do pojedinih tipova uloga i položaja, čiji nosioci pripadaju nekom određenom sloju.

Najvažnije komponente društvenog položaja (individualnog ili kolektivnog) jesu: *dohodak*, *društveni ugled* i *društvena moć*. Oni, u stvari, izražavaju različite strane ili dimenzije društvenog položaja: ukupan obim materijalnih naknada što ih pojedinci, društvene grupe, slojevi ili klase ostvaruju svojim učešćem u datom sistemu društvene raspodjele (dohodak); ocjenu društvenog značaja njihovih aktivnosti ili uloga u okviru opće podjele rada (društveni ugled); stepen njihova utjecaja na

usmjeravanje i kontroliranje raznih društvenih odnosa i procesa unutar cjelokupnog sistema društvene organizacije (društvena moć).

DRUŠTVENI SLOJ. U marksističkoj sociološkoj literaturi pojam društvenog sloja nije čvrsto i jednosmisleno određen, pa se upotrebljava u više različitih značenja. Najčešće se tim pojmom hoće označiti: 1. pojedini uži dijelovi ili segmenti neke društvene klase, s njihovim specifičnim unutarklasnim društvenim položajem i s manje ili više naglašenom društvenom individualnošću (različiti slojevi buržoazije, seoski i gradski proletarijat, sloj visokokvalificiranih i nekvalificiranih radnika i sl.); 2. društvene grupe čija specifična obilježja proizlaze iz posebnog položaja koji zauzimaju u društvenoj podjeli rada i općem sistemu društvene organizacije (inteligencija i birokracija kao društveni slojevi); 3. složeniji grupni oblici u društvenoj strukturi, koji se na ljestvici socijalno-klasne diferencijacije nalaze između dviju osnovnih klasa određenog tipa klasnog društva (tzv. srednji slojevi, u smislu sporednih klasa ili međuklasa; v. *Klase*); 4. društveno-profesionalne grupacije odn. grupe i podgrupe radnog dijela stanovništva (tzv. »radni slojevi«), ukoliko je riječ o izvjesnim novijim pokušajima analize socijalne strukture socijalističkog društva.

U suvremenoj građanskoj sociologiji pojam društvenog sloja (social stratum, njem. gesellschaftliche Schicht) kod većine pisaca figurira kao osnovno pojmovno-analitičko sredstvo u proučavanju socijalne strukture ili društvene slojevitosti, pri čemu nije teško otkriti različiti sadržaj i značenja koja

mu se pridaju. Na jednoj strani postoji uočljiva tendencija da se pojam sloja nadredi pojmu klase i da se koncepcija o klasnoj podjeli društva i klasnim konfliktima svede u okvire teorije *socijalne stratifikacije*, s njenim naglašenim interesom za proučavanje raznih vidova unutarslojnih i međuslojnih odnosa. Sukobi između slojeva, ukoliko se uzimaju za predmet sociološke analize, najčešće se posmatraju izvan perspektive njihove opće klasne uvjetovanosti. (»I u našim zapadnim društvima također postoje, nakon općenite prevaziđenosti marksističke misli o klasnoj borbi, konflikti među socijalnim slojevima, mada je u svim slojevima u biti socijalni poredak priznat i smatra se pravednim«, K. M. Bolte.) Na drugoj strani pokazuju se nastojanja da se pojmovi klasa i sloj prihvate kao međusobno nezavisni analitički koncepti. Prema riječima poznatog njem. sociologa R. Dahrendorfa (R. Darendorf, 1929), »klasna analiza i analiza socijalne slojevitosti principijelno su nezavisne sfere sociološkog istraživanja«. Najzad, kod jednog dijela pisaca pojam društvenog sloja ostaje jedina realna kategorija, s obzirom na to da negiraju pojam klase ili mu pripisuju samo vrijednosno, subjektivno značenje.

Pojam društvenog sloja (ukoliko je dosljedno izveden iz Marxova općeg teorijskog modela o klasama i klasnoj podjeli društva) može imati nesumnjivu analitičku vrijednost u suvremenoj marksističkoj sociologiji. Za razliku od klasa kao najsloženijih oblika društvene strukture, društveni slojevi predstavljaju uže, relativno homogene oblike socijalno-klasnog grupiranja i obuhvaćaju lica

s istim ili sličnim društveno-ekonomskim položajem i sličnim načinom života, koji se manifestira u nizu zajedničkih kulturnih karakteristika i vidova društvenog ponašanja. Nezavisno od toga da li se odnosi na dijelove pojedinih klasa, ili pak na složenije socijalne grupacije koje zauzimaju srednju poziciju između dviju antagonističkih klasa, pojam sloja omogućuje egzaktniji nivo analize, koji je bliži empirijskim činjenicama. Tako, na primjer, empirijsko proučavanje brojnih srednjih slojeva u suvremenom, visokorazvijenom industrijskom društvu — ustanovljavanje njihovog specifičnog društvenog položaja i osnovnih društveno-ekonomskih interesa, stupnja moralne i političke integracije, kulturnih osobenosti, itd. — neophodna je pretpostavka širih, teorijskih zaključivanja o njihovoj klasnoj fizionomiji i klasnoj uvjetovanosti.

Pri razmatranjima socijalne strukture našeg društva nužno iskrsava pitanje o teorijskoj adekvatnosti i analitičkoj primjenljivosti pojmova klasa i sloj, u njihovom uobičajenom značenju. Zbog odsustva empirijskih analiza, kod nas je ovo pitanje dugo vremena ostalo zanemareno. Najnovija raspravljanja o tom pitanju upućuju na zaključak da nije moguća dosljedna primjena Marxova teorijskog modela o klasama na našu aktualnu društvenu stvarnost (koja više nije klasna, u Marxovu smislu te riječi). Međutim, novi oblici socijalnog grupiranja ljudi u okviru strukture socijalističkog društva nužno zahtijevaju izradu novog teorijskog koncepta koji će omogućiti da se oni sociološki odrede, objasne i klasificiraju. U tom pogledu može se spomenuti studija M. Pečujlića: »Promene u socijalnoj

strukturi Jugoslavije«, u kojoj autor iznosi svoju teoriju *radnih slojeva* kao polazni okvir za izučavanje socijalne strukture jugoslavenskog društva. Pod radnim slojem on razumijeva »složenu i relativno homogenu društvenu cjelinu koja se sastoji od više srodnih socijalno-profesionalnih grupa«. Pored osnovnog radnog sloja, koji obuhvaća velike podgrupe fizičkih i intelektualnih radnika (radnička klasa i tehnička odnosno administrativno-upravna inteligencija, u starom smislu riječi), navodi se sloj sitnih privatnih vlasnika (od kojih najveći dio zasniva svoju egzistenciju na ličnom radu, a tek neznatan dio koristi tuđu radnu snagu) i, najzad, prelazni radni slojevi (seljaci-industrijski radnici, poljoprivredni i zanatski najamni radnici, pripadnici slobodnih profesija i sl.). U određenim uvjetima trajnije dominacije državne svojine i etatističkih metoda upravljanja može doći do izdvajanja birokracije kao posebnog socijalnog sloja. »Različiti radni slojevi temelje se na bitno različitom tipu proizvodnih odnosa, karakteru aktivnosti. Na temelju društvene svojine (oblast ,društvenog rada') formira se sloj radnog naroda. Na temelju privatnog vlasništva (oblast ,individualnog rada') zasniva se sloj sitnih privatnih sopstvenika.« Prema autoru, sukobi interesa među slojevima i grupama i dalje postoje, ali oni mijenjaju svoju prirodu i gube klasni karakter. Oni se, zapravo, javljaju kao suprotnosti »blažeg intenziteta« u odnosima između različitih slojeva, ili između različitih profesionalnih grupa unutar istog sloja.

Socijalna stratifikacija, socijalni proces (ili stanje) koji se manifestiraju u hijerarhijskom razvrstava-

nju izvjesnog broja socijalnih slojeva unutar određenog tipa društvene strukture. Prema teoriji socijalne stratifikacije, u kojoj pojam sloja predstavlja osnovnu teorijsko-analitičku konstrukciju, kao najpoznatiji oblici slojevitosti javljaju se kaste, staleži i klase.

DRUŠTVENI ZAKONI, objektivno postojeće, relativno stalne, opće i nužne veze između društvenih pojava, čija spoznaja omogućuje objašnjavanje društvenih pojava i predviđanje osnovnih tokova povijesnog razvitka.

Jedan je od osnovnih zadataka sociologije spoznavanje zakonomjernih veza između društvenih pojava i objašnjenje društvenih pojava i pravaca kretanja tim općim i nužnim vezama. *Sociologija* je postala znanošću kad su aprioristička i spekulativna razmišljanja o društvu i povijesnom razvitku bila napuštena i kad se došlo do spoznaje da je nužno u spoznavanju društvenih pojava i društvenog razvitka poći od analize stvarnih veza i zakona koji postoje u društvu i po kojima se ono razvija. Sociologija, ako želi biti znanost, *ne može* se odreći ovoga svog osnovnog zadatka. Ako nije moguće ustanoviti pravilnost u povezanosti društvenih pojava, ako nije moguće spoznati društvene pojave, spoznajom onoga što ih određuje, i ako na temelju toga nije moguće razumjeti realne tokove povijesnog kretanja — onda ni sociologija kao znanost nije moguća. Zato posao sociologije *nije,* kako to misle mnogi građanski sociolozi koji negiraju postojanje zakona u društvu, u deskripciji, nego prije svega u eksplikaciji društvenih pojava.

Osnovna pretpostavka od koje sociologija mora poći jeste *determiniranost* društvenih pojava. *Determinizam* društvenih pojava znači da je jedna društvena pojava određena drugim pojavama. *Marx* je dokazao da su ekonomski uvjeti života najbitniji za razumijevanje društvenih pojava. On je uočio determiniranost društvenih pojava, čime je po Lenjinovu mišljenju sociologija postala znanošću, ali nikada nije tu determiniranost društvenih pojava svodio na ekonomski determinizam. Iz svih njegovih istraživačkih radova možemo razabrati da je nastojao i u tome uspijevao, zahvatiti mnogobrojne determinante pojave koju je istraživao, pri čemu je jasno sagledavao značenje ekonomskog momenta u sklopu cjeline mnogobrojnih veza i determinanti. Naglašavanjem ekonomskog momenta, ukoliko je do njega dolazilo, bilo je određeno situacijom u kojoj su klasici marksizma stvarali, ali nije nikada od njih bilo dogmatski zastupano. To se vidi iz Engelsova pisma Blochu (Blohu) od 1890. godine: »Mi smo prema protivnicima morali isticati samo *glavni princip*, koji su oni osporavali, i tu uvijek nije bilo *vremena, mjesta* i *prilike* da se u dovoljnoj mjeri uzmu u obzir i *ostali momenti* koji imaju udjela u uzajamnom djelovanju. Ali čim je trebalo izlagati neki historijski period, čim je trebalo teoriju praktički primjenjivati, stvar se mijenjala i zabluda tu nije bila moguća.«

Determinizam društvenih pojava ne može se, dakle, svesti na *ekonomski determinizam,* jer čovjek se svojom akcijom upliće u tokove društvenog zbivanja. On je *stvaralačko* biće, a kako su stoga društvene pojave određene nizom determinanti, su-

bjektivnih i objektivnih, sociologijska, a to znači znanstvena analiza društvenih pojava mora poći od *polideterminiranosti* pojava, da bi te pojave sagledala u njihovom totalitetu i ekonomskoj determiniranosti dala odgovarajuće mjesto.

Valja istaknuti da se i značaj ekonomskog momenta u toku povijesti mijenja. Što se više čovjek ostvaruje kao jedinstveno *stvaralačko* biće, to s njim manje vladaju »slijepe sile«.

Deterministička veza među pojavama može imati različite oblike. Te veze mogu biti *nužne* i *uzročne* (kauzalne), a mogu biti i *slučajne*. Pojam determiniranosti i pojam uzročnosti (kauzalnosti) *nisu* istovetni. Prvi je širi od drugoga: kauzalitet je samo jedan od oblika determiniranosti.

Zakoni koji proizlaze iz kauzalne povezanosti društvenih pojava značajni su socijalni zakoni, ali ne i jedini. Budući da su društvene pojave određene nizom objektivnih i subjektivnih determinanti, teško je spoznati neposredan uzrok jedne pojave koja je često određena mnoštvom pojedinačnih kauzalnih veza. To ne znači da se sociologija mora odreći nastojanja da otkriva takve zakone, jer je osnovni cilj sociološkog istraživanja iznaći pojavu koja je odlučujuća za nastanak druge pojave. Ali spomenute brojne pojedinačne, uzročne veze, koje nastaju zbog istovremenog djelovanja više momenata koji određuju društvenu pojavu, prisiljavaju sociologiju da se u mnogo slučajeva mora zadovoljiti *statističkim zakonom*. Statistički zakon postaje jedan od važnih zakona socijalnih pojava, koji na osnovi *računa vjerojatnosti* otkriva determiniranost

koja se ne odnosi na pojedinačne slučajeve, nego na cjeline, grupe.

To ne znači da se sociologija zadovoljava spoznajom samo onoga što predstavlja pravilnost u događanju, opću vezu, prosjek. Nju zanimaju i odstupanja, slučajnost, ostatak. Po tome se i razlikuje od prirodnih znanosti, jer bi u protivnom morala zanemariti čovjeka kao ličnost (koji je ličnost upravo zato što odstupa od prosjeka!), a to znači i sve ono što čovjek unosi u *društvo,* po čemu on *mijenja* društvene pojave i javlja se kao *stvaralac* u oblikovanju društvenog života. Sociologija stoga ne izučava samo opće, nego i pojedinačne uzročne veze među pojavama. Pojedinačna odstupanja ne opovrgavaju determiniranost društvenih pojava, nego samo pokazuju da se u društvu ne događa sve nužno. Zato se znanstveni zakoni sociologije *odlučno* suprotstavljaju svakom fatalizmu. Upravo stoga što se u društvu ne događa sve nužno, mogućnost predviđanja u određenju društvenog zakona ne valja shvatiti u smislu da je sve predvidljivo.

Pojedinačni događaji i sigurni pravci društvenog kretanja ne mogu se predvidjeti. Predvidjeti se mogu samo moguće tendencije kretanja. Svaka povijesna situacija nosi u sebi niz tendencija i mogućnosti daljeg kretanja. Koje mogućnosti će se pretvoriti u stvarnost, to ovisi o čovjeku.

Društveni razvitak ne odvija se pravolinijski, uvijek u progresivnom pravcu. Društveno kretanje može se odvijati u znaku *progresa,* ali isto tako može dovesti do *stagnacije,* pa i *nazadovanja.* To ovisi o društvenim prilikama, ali i o ljudskom dje-

lovanju. U pretvaranju jedne od mogućnosti u stvarnost očituje se *stvaralaštvo* čovjeka. Kada ne bi bilo tako, kad bi u društvenom kretanju bilo sve određeno, nikada ne bismo mogli prevladati fatalizam sudbine i Marx ne bi mogao zastupati tezu da je čovjek tvorac povijesti.

Ako se ne mogu predviđati pojedinačne pojave i događaji, to ne znači da se ne mogu predviđati opći pravci društvenog kretanja. Naprotiv! Cijela povijest ljudskog društva potvrđuje da je progresivan razvitak društva, iako u cik-cak linijama, nužan. Povijest ne čini skup slučajnih pojava. Historijski materijalizam, otkrivši ove opće zakone društvenog razvitka, uspješno je dokazao nužnost socijalističkog, odnosno komunističkog društva. Mogućnost znanstvenog predviđanja tendencija društvenog kretanja izuzetno je značajna tekovina marksističke sociologije, jer ona daje čovjeku sigurnu orijentaciju u njegovu revolucionarnom djelovanju u cilju mijenjanja društva i važnu osnovu stvaralačke akcije za oblikovanje društva prema novim idealima i ciljevima.

DRUŠTVENO-EKONOMSKA FORMACIJA, jedna od bitnih i specifičnih kategorija marksističke sociološke teorije. *Lenjin* je u više navrata isticao značaj ovoga eminentno sociološkog pojma, smatrajući ga »Marxovim fundamentalnim otkrićem« kojim je sociologija prvi put postavljena na naučno tlo. U polemici s ruskim narodnjacima on je pisao: »Ta teorija (marksistička, op. p.) izradila je pojam društveno-ekonomske formacije. Uzevši kao polaznu tačku činjenicu koja je osnova za svaku ljudsku

zajednicu — način dobivanja sredstava za život — ona je s njom povezala one odnose među ljudima koji se stvaraju pod utjecajem datih načina dobivanja sredstava za život, i u sistemu tih odnosa ('produkcionih odnosa' prema Marxovoj terminologiji) pokazala onu osnovu društva koja se odjeva u političko-pravne forme i određene struje društvene misli. Svaki takav sistem proizvodnih odnosa jest prema Marxovoj teoriji poseban socijalni organizam, koji ima posebne zakone svog rađanja, funkcioniranja i prelaza u višu formu, pretvaranja u drugi društveni organizam« (*»Ekonomska sadržina narodnjaštva i njegova kritika u knjizi g. Struvea«*).

Polazeći od shvaćanja da u sferi materijalne proizvodnje treba tražiti realnu osnovu svih oblika društvenog života i društvene svijesti, Marx je osnovni problem nauke o društvu vidio u tome da se ispita i ustanovi kako način proizvodnje, u pojedinim razdobljima historijskog razvoja, dovodi do formiranja specifičnih društvenih struktura i oblika društvene organizacije, sa specifičnim idejnim manifestacijama i sl. Drugim riječima, bilo je neophodno da se učini odlučan korak prema konkretnijem sagledavanju društvene stvarnosti i da se pokaže, na osnovu znanstvene analize, kako se jedna opća društvena zakonitost prelama i realizira u svim posebnim i pojedinačnim uvjetima i karakteristikama neke epohe, odnosno konkretnih historijskih oblika društva. Ovaj korak učinjen je stvaranjem pojma društveno-ekonomske formacije.

Izdvojivši proizvodne odnose (ekonomsku strukturu društva) kao temelj društvene strukture, *Marx*

je zaključio da je u dosadašnjoj historiji čovječanstva postojalo nekoliko osnovnih tipova proizvodnih odnosa i odgovarajućih oblika svojine (kao njihovog bitnog konstitutivnog elementa), oko kojih su se formirali i svi ostali društveni odnosi u specifične historijske cjeline, u »društvo na određenom historijskom stepenu razvitka, društvo osobenog karaktera kojim se ono razlikuje od drugog«. Ove historijske cjeline, tj. određeni socijalni sistemi koji se među sobom razlikuju po svojoj ekonomskoj i društvenoj strukturi, po proizvodnim i društvenim odnosima uopće — čine sadržinu pojma društveno-ekonomske formacije. Prema tome, društveno-ekonomske formacije mogu se odrediti kao *tipični sistemi proizvodnih i* (njima određenih) *ostalih društvenih odnosa, koji su se formirali na različitim etapama historijskog razvoja, i od kojih svaki predstavlja određeni historijski tip društva, društveni sistem u cjelini, društvo u njegovom totalitetu.*

Marx je u dosadašnjoj historiji čovječanstva izdvojio nekoliko osnovnih razvojnih epoha, tako da je moguće razlikovati nekoliko osnovnih društveno-ekonomskih formacija: *prvobitna zajednica* (tj. epoha pretklasnog društva), *robovlasnička* društvena formacija, *feudalizam, kapitalizam* (epoha klasnih društava) i *komunizam* kao besklasno društvo, čija je niža razvojna faza *socijalizam.*

Svaki od ovih kvalitativno različitih historijskih tipova predstavlja živ »socijalni organizam« sa svojim posebnim zakonima nastanka, razvoja i prelaza u viši oblik, kako to ističe Lenjin. Na taj način pokazala su se kao naučno neodrživa sva spekulativna razmišljanja o »društvu uopće«, o društvu

kao takvom, i sve predodžbe o historiji kao pravolinijskom procesu i neprekinutom razvoju jednog te istog društva, uzetog in abstracto. Ujedno je time radikalno odbačeno i shvaćanje o neponovljivosti historijskog zbivanja kao isključivo jednokratnog i individualnog procesa,prema kojem u historiji nije moguće ustvrditi nikakvu pravilnost i zakonitost (Rickert, Wundt, Windelband, Croce, Pareto, Popper i drugi građanski filozofi i sociolozi). Lenjin je s pravom pisao da je Marxov najveći prilog sociologiji u tome što je izdvojio »produkcione odnose« kao strukturu društva, »omogućivši da se na te odnose primijeni onaj općenaučni kriterij ponavljanja za koji su subjektivisti tvrdili da se ne može primijeniti na sociologiju«, i što je time »pokazao put do sveobuhvatnog, svestranog izučavanja procesa nastajanja, razvitka i propadanja društveno-ekonomskih formacija. Upravo je poznavanje specifičnih zakona formiranja, razvoja i iščezavanja pojedinih društveno-ekonomskih formacija, kao tipičnih socijalnih sistema, bitna teorijska pretpostavka za sociološko proučavanje svakog konkretnog društva, sa svim njegovim individualnim karakteristikama. Samo tim putem moguće je da se društvo koje se proučava uvrsti u određenu društvenu formaciju i podvede pod njenu specifičnu zakonitost, unutar općeg zakona historijskog razvoja. S druge strane, istraživanje osobenih crta datog društva, njegovih strukturalnih obilježja i sl., omogućuje da se ustanovi na koji način se spomenuta zakonitost, zajednička svim društvima istog tipa, u svakom pojedinačnom slučaju ispoljava odnosno modificira. Ovaj odnos *općeg, posebnog* i *po-*

jedinačnog Marx je sjajno primijenio upravo kroz analizu kapitalističke društveno-ekonomske formacije. Uspoređujući kapitalističko društvo u pojedinim zemljama, on je posebno proučavao njegov najrazvijeniji oblik u Engleskoj i tako uspio objasniti kapitalistički društveni sistem u cjelini, »svodeći taj sistem, različit u raznim evropskim i neevropskim državama, na zajedničku osnovu — na kapitalističku društvenu formaciju, čije je zakone funkcioniranja i razvitka podvrgao objektivnoj analizi« *(Lenjin)*. Njegova je analiza »omogućila da se zapazi ponavljanje i pravilnost i da se sistemi raznih zemalja uopće u jedan osnovni pojam: društvena formacija... Tek je svođenje društvenih odnosa na produkcione odnose i produkcionih odnosa na nivo proizvodnih snaga dalo čvrstu osnovu za shvaćanje razvitka društvenih formacija kao prirodno-historijskog procesa. A samo po sebi je jasno da bez takvog shvaćanja ne može ni biti društvene nauke« *(Lenjin)*. Međutim, u toj analizi Marx se nije ograničio samo na produkcione odnose, već je na osnovu njih izučavao i sve ostale društvene odnose: »objašnjavajući strukturu i razvitak dane društvene formacije isključivo produkcionim odnosima — on je u isto vrijeme svugdje i stalno ispitivao nadgradnju koja odgovara tim odnosima, zaodijevao kostur u krv i meso«.

Razvitak društveno-ekonomskih formacija i njihovo proizlaženje jedne iz druge javlja se, dakle, kao *prirodno-historijski proces*, tj. kao *opća zakonitost* historijskog kretanja koja se manifestira u *posebnim zakonima* razvitka i mijenjanja načina proizvodnje pojedinih epoha. Taj se proces ne

ostvaruje pravolinijski, već obuhvaća u sebi sve bogatstvo konkretno-historijskih uvjeta i okolnosti kojima su određene specifične zakonitosti strukture i razvoja svake društvene formacije, a u njenim okvirima i svake zemlje kao pojedinačnog, realnog društvenog oblika. U tom pogledu valja naglasiti da se nikad neka društveno-ekonomska formacija ne pojavljuje u svom *»čistom«* vidu. Kao takva, ona je zapravo rezultat *logičke apstrakcije*, odnosno misaonog uopćavanja bitnih obilježja koja su zajednička svim društvima istog tipa (ova posljednja u stvarnosti se uvijek javljaju samo kao pojedinačna, konkretno-historijska društva, npr.: francusko društvo u XVI st., englesko ili njemačko društvo sredinom prošlog stoljeća, suvremeno jugoslavensko društvo, itd.). Međutim, kao »razumna« apstrakcija, tj. kao proizvod naučne generalizacije, ona omogućuje da se svaki realni historijski oblik podvede pod šire društvene cjeline i na taj način sagleda njegovo stvarno mjesto i tendencije kretanja u općem toku historijskog razvoja. S tog stajališta postaje razumljivija spomenuta Lenjinova tvrdnja da je tek otkrićem pojma društvene formacije sociologija dobila svoju znanstvenu osnovu, kao i njegovo inzistiranje na *dijalektički* shvaćenom odnosu između *općeg* (društvo uopće), *posebnog* (društveno-ekonomska formacija) i *pojedinačnog* (konkretno društvo).

Okolnost da se neka društvena formacija nikad ne javlja u »čistom« obliku pokazuje se u tome što svako konkretno društvo — pored svojih bitnih karakteristika koje ga svrstavaju u dotičnu forma-

ciju — (osnovni *produkcioni odnos!*) — obuhvaća i elemente drugih formacija. To mogu biti *ostaci* ranijih, historijski prevaziđenih društvenih odnosa i ustanova, ili pak *začeci* novih odnosa koji se počinju razvijati u okrilju postojećeg društvenog sistema kao izraz njegove preživjelosti. Tzv. *prelazna razdoblja* između dviju društveno-ekonomskih formacija obilježena su svojevrsnim ispreplitanjem i sukobom između elemenata staroga i novog društva. Naprotiv, u fazi *zrelosti* neke društvene formacije dolazi do punog izražaja tipičan sistem proizvodnih i drugih društvenih odnosa koji je karakteriziraju. U tom pogledu posebno je teorijski i praktički interesantno proučavanje *elemenata* ranijih društvenih formacija u socijalističkom društvu, osobito u prvoj fazi njegova razvoja, kada se prisustvo tih elemenata odražava u specifičnoj i vrlo složenoj konfiguraciji ekonomskih, klasnih i društvenih odnosa uopće. Analizirajući prelazni period u Rusiji, Lenjin pokazuje kako se u njemu ispreplićú elementi raznih društveno-ekonomskih formacija: »prvo, patrijarhalno, tj. u znatnoj mjeri naturalno seljačko gazdinstvo; drugo, sitna robna proizvodnja (ovamo pripada većina onih seljaka koji prodaju žito); treće, privatni kapitalizam; četvrto, državni kapitalizam; peto, socijalizam« *(»O porezu u naturi«).*

Unutar svake društveno-ekonomske formacije dadu se ustanoviti pojedine *faze* ili *etape* njenog razvoja, koje se po nekim svojim obilježjima izdvajaju kao uže, specifične strukture, iako zadržavaju sve bitne karakteristike sistema kao cjeline. Tako se, na primjer, mogu razlikovati: *patrijarhalno* rop-

stvo i *klasični* robovlasnički sistem antičkog doba; faza *ranog* (V—X st.) i *razvijenog* (X—XV st.) feudalizma i faza njegovog *destrukturiranja* (XVI—XVIII st.); *liberalni* kapitalizam i *monopolistički* kapitalizam, čija je specifična struktura suvremeni *državni* kapitalizam; *niža* i *viša* faza komunizma. Pri tom ostaje još uvijek otvoreno pitanje da li je ispravno prvobitnu zajednicu promatrati kao jedinstvenu društvenu formaciju, ili je opravdanije da se ona tretira kao jedna velika društvena epoha, čiji razvojni stupnjevi (niži, srednji i viši stupanj *divljaštva*, odnosno *barbarstva*) predstavljaju posebne formacije. Pojedine faze u razvoju neke društvene formacije međusobno se razlikuju prije svega prema stupnju razvoja materijalnih proizvodnih snaga i prema stupnju zaoštrenosti društvenih protivurječnosti, ukoliko je riječ o formacijama klasnog tipa.

Nasuprot Marxovoj podjeli globalnih društvenih tipova na društveno-ekonomske formacije, postoje razne tipologije u kojima se pojedine etape odnosno elementi određene formacije izdvajaju kao posebne historijske cjeline. Pri tom se najčešće pogrešno određuje njihovo mjesto u razvojnom kontinuitetu historijskog procesa. Kod nas je, na primjer, *F. Filipović* (pod utjecajem ruskih pseudomarksista Bogdanova i Stepanova) u svojoj knjizi *»Razvitak društva u ogledalu historijskog materijalizma«* podijelio historiju društva na slijedeće formacije: prvobitni komunizam, autoritativna rodbinska zajednica, feudalizam, ropstvo, kmetstvo, srednjovjekovni zanatlijski poredak, trgovački kapitalizam, manufaktura, industrijski kapitalizam, financijski kapi-

talizam, državni kapitalizam, prelazna epoha i kolektivizam. Naučna neosnovanost takve periodizacije vidljiva je već na prvi pogled: feudalni poredak stavlja se ispred sistema ropstva, a mnogi elementi, odnosno faze iste formacije tretiraju se kao zasebne formacije (npr. kmetstvo i srednjovjekovni zanatlijski poredak, različite faze u razvoju kapitalizma, i sl.). U sociologiji je pojam društveno-ekonomska formacija do danas ostao najpouzdaniji teorijski i metodološki »okvir« za proučavanje svakog konkretnog društva i zakona njegova kretanja, kao i za ispitivanje složenog determinizma svih društvenih pojava koje obuhvaća (v. *Prvobitna zajednica, Robovlasništvo, Feudalizam, Kapitalizam, Komunizam).*

DRUŠTVO, organizirana zajednica ljudi, zasnovana na njihovoj međusobnoj povezanosti i uzajamnoj proizvodnoj aktivnosti, s kojom u određenim odnosima prema prirodi i među sobom, ljudi proizvode materijalna i kulturna dobra u svrhu zadovoljavanja životnih potreba. Pri tom je *proizvodna* ljudska praksa i način proizvodnje najznačajniji moment, jer u toku te prakse i tom praksom nastaju i formiraju se sve ostale društvene veze, odnosi i oblici društvene svijesti.

Polazeći od procesa proizvodnje, od procesa razmjene između čovjeka i prirode, Marx ističe da je to proces »koji se zbiva u specifičnim historijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje i koji proizvodi i reproducira same ove odnose proizvodnje, a time i nosioce tog procesa, materijalne uvjete njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomski oblik. Jer cjelina tih odnosa

u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze prema prirodi i među sobom, u kojima proizvode, ta cjelina baš i jeste društvo, promatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi« (Marx: Kapital III, str. 754, Kultura, 1948).

Proizvodna ljudska praksa je polazna tačka u objašnjavaju društva, društvenih odnosa i društvenog života uopće. Proizvodnom praksom čovjek uspostavlja odnos prema prirodi, preobražava i prisvaja prirodu stvarajući time i sebe kao čovjeka. Proizvodnja počinje izradom oruđa za rad i svjesnim odnošenjem prema cilju, a to je upravo ono što je čovjeka odvojilo od životinje, po čemu on postaje čovjekom. Ali proizvodna aktivnost odvija se u društvu, s njom nastaje društvo i ona nastaje s društvom. Čovjek se ne odnosi prema prirodi, ne prisvaja prirodu izvan društva. Čovjek, društvo i priroda u nerazdvojenoj su vezi, jedno bez drugoga ne postoji. Čovjek se ostvaruje kao čovjek prisvajanjem ljudske prirode, u okvirima društvenog života. Nema društva bez čovjeka, a priroda izvan čovjeka, izvan društva i povijesti samo je apstrakcija.

Društvo uvijek ima stanoviti organizacijski okvir. U prvobitnom društvu to su rod i pleme (v. *Prvobitna zajednica*), u klasnom društvu (robovlasničkom, feudalnom, kapitalističkom) to je država (v. *Država*). Socijalističko odnosno komunističko društvo ima svoje organizacione oblike (v. *Komunizam*).

Odnos čovjeka i društva nije isti u svim oblicima društvenog uređenja. U klasnom društvu, u društvu privatnog vlasništva i suprotnih interesa, indivi-

dualni i socijalni život u neprestanoj su suprotnosti (v. *Ličnost i društvo*). Tek se »pod pretpostavkom pozitivno ukinutog privatnog vlasništva« stvara istinsko ljudsko društvo kao »društveno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom (...), ostvareni naturalizam čovjeka i ostvareni humanizam prirode« *(Marx)*.

Društvo u okviru koga se zbiva odnos čovjeka i prirode i društvo kao sistem međuljudskih odnosa, javlja se uvijek u historijski određenom obliku, kao konkretno društvo, određeno svojim materijalnim pretpostavkama i proizvodnim odnosima.

Bilo bi iz toga krivo zaključiti da se pojam društva podudara s pojmom proizvodnje i da se društveni odnosi, veze i pojave poklapaju s proizvodnim odnosima. Ali društvo i mnogobrojni društveni odnosi i pojave uvjetovani su i u osnovi određeni tim odnosima. Razvitak proizvodnje dovodi do društvene *podjele rada*, privatnog vlasništva, klasnih razlika i odnosa koji se na njima zasnivaju, političkih pokreta, oblika države, formi obiteljskog života i obiteljskih odnosa — jednom riječju do svih društvenih odnosa. Isto tako taj razvitak dovodi do podjele rada na *intelektualni* i *manuelni* i u vezi s tim do pojave raznih oblika svijesti (religije, morala, umjetnosti, filozofije itd.) kao izraza života i društvenih odnosa. Svi ti odnosi i pojave čine društvo.

U svakodnevnom govoru riječ *društvo* upotrebljava se u različitim značenjima. Ona je često oznaka za svaku zajednicu ljudi (pleme, naciju, religiozne skupine ljudi i sl.), za zajednicu koja nastaje na osnovu zajedničkih ciljeva (sportsko dru-

štvo, kulturno-umjetničko društvo i sl.), za profesionalna udruženja (društvo nastavnika i profesora, sociološko društvo, društvo inženjera i tehničara itd.).

DRŽAVA, organ vladajuće klase za ostvarenje njezinih klasnih interesa. U XVI st. termin je prvi put upotrijebio *Machiavelli* (Makijaveli, 1467—1527). Država je historijska kategorija, što znači da je jednom nastala i da će iščeznuti. U *prvobitnoj zajednici*, društvu s gentilnim uređenjem, nije postojala još nikakva organizirana vlast. Razvojem materijalnih proizvodnih snaga, podjelom rada, proširenjem razmjene i formiranjem tržišta u okviru gensa i izvan njega, pojavom privatnog vlasništva i cijepanjem plemenskih organizacija na vlasnike (bogate) i nevlasnike (siromašne), propada gentilno uređenje. Na ruševinama starih plemenskih zajednica izrasta nova društvena organizacija s postojanjem antagonističkih klasa. Kao rezultat nepomirljivosti klasa nastaje država.

U svakom klasnom društvu postoji država. Njezin nastanak je u mnogome specifičan kod različitih etničkih zajednica. *Engels* je u »Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države« analizirao tri različita puta u nastanku države, na koje se u osnovi može svesti nastanak svake pojedine države. Klasični oblik nastanka države je u atenskom gensu. U njemu su gotovo isključivo unutarnji faktori uvjetovali nastanak države. »Imovinske razlike u istom gensu pretvorile su jedinstvo interesa u antagonizam gentilnih drugova« (Engels). Druga dva načina nastanka države, u starom Rimu i kod starih

Germana, razlikuju se po utjecaju vanjskih faktora koji ponekad imaju i odlučujuće značenje.

Za razliku od gentilnog uređenja, država ima slijedeće bitne karakteristike: prvo, stanovnici se ne dijele prema krvnom srodstvu, već prema teritoriju; drugo, moć društva u nastanku države otuđuje se od njega u ustanovi javne vlasti koja se oslanja na monopol fizičke prinude i, treće, počinje oporezivanje građana i stvaranje fondova radi izdržavanja državnih organa.

O nastanku kao i o suštini države postoje različite teorije. Prema marksističkoj teoriji, država je nastala tada i tamo gdje se društvo pocijepalo na dvije nepomirljive klase koje se nalaze u stalnoj otvorenoj borbi. Država koja nastaje zbog borbe suprotnih klasnih interesa ima dvostruku funkciju u društvu: ona je stvarno oruđe vladajuće klase za ostvarenje njenih klasnih interesa i prividno opći reprezentant, predstavnik čitavog društva.

Država se kroz historiju stalno razvijala i mijenjala. Postoji velika raznolikost državnih struktura. Međutim, može se ipak prema objektivnim kriterijima izvršiti klasifikacija država. Na osnovu ekonomsko-klasne sadržine govorimo o *tipovima država:* robovlasničkoj, feudalnoj, kapitalističkoj državi i posebnom tipu države u prelaznom periodu ili socijalizmu.

Svaki tip države može imati različite *oblike.* Dijelimo ih prema organizaciji vrhovne vlasti u državi (monarhija ili republika), prema odnosu lokalnih i centralnih organa vlasti (federativne i uni-

tarne države) i prema političkom nosiocu suverene vlasti (demokracija, oligarhija i autokracija).

Zadržat ćemo se samo na današnjoj državi; tipu države u kapitalizmu i u socijalizmu.

Etatizam je opća pojava koja izrasta iz fundamentalnih protivurječnosti suvremene prelazne epohe. Danas postoji naglo grananje i snaženje državnog aparata i proširenje državnih funkcija i nadležnosti u različitim dijelovima svijeta i u okviru različitih klasnih i političkih struktura.

U visokorazvijenim zemljama Zapada etatizam ima svoje neposredne korijene u krizi kapitalističkog ekonomskog mehanizma, zaoštravanju klasnih protivurječnosti i imperijalističkih sukoba na međunarodnom planu. U zemljama gdje je kapitalizam nasilno oboren, etatizam izrasta prije svega iz odsustva uvjeta da se podruštvljenje sredstava za proizvodnju realizira putem neposrednih društvenih socijalističkih oblika zbog malobrojnosti radničke klase i potreba ubrzane privredne izgradnje. Najzad, etatizam se danas razvija i u novooslobođenim zemljama, bivšim kolonijama, kao popratna pojava povećane uloge države radi ubrzanog ekonomskog razvitka.

I suvremena država je instrument klasne vladavine, ali se putem nje ostvaruje i tendencija podruštvljenja sredstava za proizvodnju. Ona se sve više nameće kao regulator cjelokupnog društvenog kretanja, od elementa proširene reprodukcije, preko održavanja monopola u oblasti ideologije, umjetnosti i znanosti, do proširenja u sferu međunarodnih odnosa.

Naročito je snažno jačanje državnog aparata u suvremenom kapitalizmu, što se manifestira kroz razne mjere koje država koristi, npr: nacionalizacija određenih privrednih grana, politika investicija, otvaranje javnih radova, opće planiranje, progresivno oporezivanje, izgradnja radnog i socijalnog zakonodavstva i reguliranje radnog odnosa, zahvati u bankarski sistem itd.

Stav građanske klase prema jačanju države danas nije jedinstven. Parole klasičnog kapitalizma: privatna inicijativa i slobodna konkurencija bivaju sve više potiskivane pred neumitnošću državnih, etatističkih zahvata. Učestale su hvale suvremenoj državi među građanskim teoretičarima, što je samo dokaz sve veće političke slabosti građanske klase i nastupanja opće krize kapitalizma.

U prelaznom periodu ili socijalizmu postoji poseban tip države koja odumire. Međutim, ona je u socijalizmu još uvijek neophodna, prvo kao instrument sile radi revolucionarne ekspropriacije eksproprijatora; drugo, kao instrument odbrane socijalističkih snaga i osiguranja revolucionarnih tekovina; treće, kao instrument izgradnje i stabilizacije novoga društva na osnovi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Stvarne socijalističke snage su permanentno vodile borbu protiv dviju štetnih tendencija u izgradnji države u socijalizmu: prvo, protiv anarhističke tendencije, koja je zastupala tezu o momentanom ukidanju države nakon pobjede socijalističke revolucije, i drugo, protiv još opasnije tendencije o jačanju uloge države u socijalizmu. Ova tendencija

došla je svojevremeno do izražaja u praktičnoj izgradnji socijalizma za Staljina u SSSR-u i ostalim zemljama socijalističkog lagera (a danas je vladajuća u NR Kini).

Država u socijalizmu kreće se u specifičnoj protivurječnosti. Ona je jedan od bitnih preduvjeta oslobođenja radničke klase, dok je, s druge strane, poznato da nema potpunog oslobođenja radničke klase u uvjetima postojanja bilo kakve državnosti. Zato je radničkoj klasi potrebna država koja odumire. Tempo odumiranja države u prelaznom periodu zavisi od snaženja i volje subjektivnih faktora i jačanja objektivnih snaga socijalizma.

Osnovni tokovi odumiranja države jesu: prvo, ukidanje državnih organa i prenošenje poslova na samoupravne organe društva; drugo, smanjenje državnog aparata i ograničenje njegovih kompetencija, jačanje uloge predstavničkih tijela na račun njihovih izvršnih organa i svođenje uloge državne uprave na stručnog izvršioca odluka predstavničkih tijela; treće, unošenje elemenata društvenog samoupravljanja i u državne organe i promjena njihova karaktera, te povezivanje državnih i samoupravnih organa u jedinstveni sistem koji sve više dobiva karakter samoupravljanja.

Odumiranje države nije mehaničko ukidanje državnih organa, već istovremeno organski rast društvenog samoupravljanja. Naše društvo je našlo put svoga prirodnog kretanja ostvarenjem Marxove ideje da »asocijacija neposrednih proizvođača upravlja procesom proizvodnje« kroz organe radničkog i društvenog upravljanja.

E

ETNOLOGIJA (grč. etnos narod i logos znanost), doslovno znači: znanost o narodima. Proučava život naroda i različite oblike njegova izražavanja: običaje, vjerovanja, društveno uređenje, pravne propise, ekonomske odnose, oblike obiteljskog života i duhovne kulture (religija, moral, umjetnost, znanost i dr.). Etnologija je uporedna znanost o ljudskoj kulturi, te istražuje izvore, oblike i zakone razvitka i rasprostiranja materijalne i duhovne kulture, pri čemu se oslanja na rezultate *etnografije* (etnos narod i grafein pisati, opisivati, deskribirati) — deskriptivne znanosti o oblicima kulture pojedinih naroda.

Brojne etnografske opise nalazimo u radovima raznih istraživača tokom XVII i XVIII st. Do širih etnografskih i etnoloških istraživanja dolazi u drugoj polovini XIX st. Radovi *Karla von den Steinena* (Štajnena) o Indijancima centralnog Brazila, *B. Spencera* (Spenser) i *F. J. Gillensa* (Džilen) o australskim plemenima i *L. H. Morgana* o irokeškim Indijancima države New York i *H. S. Mainea* (Mejn, 1822—1883) *Drevno pravo* (1861) i *Prvobitne*

ustanove (1875) — predstavljaju vrijedna ostvarenja koja su dala podsticaj sociolozima za mnoga razmišljanja i znanstvena uopćavanja. Tako je *F. Engels* na osnovi Morganovih (1818—1881) otkrića napisao poznato djelo *»Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«* (1883).

Etnografska istraživanja društvenih ustanova primitivnih naroda dala su brojne dokaze o društvenoj uvjetovanosti i historijskoj promjenljivosti tih ustanova. Djela *H. S. Mainea, J. J. Bachofena* (Bahofen, 1815—1887), *McLennana* (Mek Lenan, 1827—1881), *E. Westermarcka* (Vestermark, 1862—1939), *B. Malinowskog* (1884—1942) i drugih najbolje potvrđuju ovu misao.

Engleska antropološka škola, iako nije doprla mnogo dalje od sakupljanja i opisivanja činjenica, zauzima na osnovu svojih rezultata istaknuto mjesto u suvremenoj etnologiji. *E. Taylor* (Tejlor), *Andrew Lang, R. Smith* (Šmit), *J. G. Frazer* (Frezer), *S. F. Nadel, M. Fortes, I Schapera, R. W. Firth,* već spomenuti *E. Westermarck* i brojni drugi predstavnici došli su do mnogih spoznaja o folkloru i društvenim ustanovama raznih naroda, što predstavlja golemu građu za sociološko istraživanje društvene uvjetovanosti društvenih pojava.

Od njemačkih etnologa, čiji su radovi značajni za sociologiju, spominjemo predstavnike *kulturno-historijske škole F. Gräbnera* i *W. Koppersa* (Kopers) i *kulturno-morfološke škole L. Frobeniusa* (Frobenijus).

U SAD u drugoj polovini XIX st. dolazi do razvitka etnologije i etnografije. Glavni predstavnici *kulturno-antropološke škole* jesu: *Franz Boas*

(Frans Boas, 1858—1942), *C. Wissler* (Visler, 1870—1947), *A. Goldenweiser* (Goldenvajzer, 1880—1940), *A. L. Kroeber* (Kroeber, r. 1876), *G. P. Murdock* (Murdok, r. 1897), *R. Linton* (1893—1953), *M. J. Herskovits* (Heršković, r. 1895), *C. Kluckhohn, L. A. White* (Vajt) i drugi.

U Francuskoj se brojnim radovima s ovog područja, pored ostalih, ističe *C. Levi-Strauss* (Levi-Štros, r. 1908), a u Austriji *W. Schmidt* (Šmit, 1868—1954) osnivač časopisa Antropos.

Etnološka istraživanja veoma su značajna za sociologiju. Rezultati tih istraživanja omogućili su prelaz sa spekulativnog razmišljanja o oblicima kultura na znanstveno-empirijsko zasnivanje teorija o izvorima, društvenoj uvjetovanosti i historijskoj relativnosti kulturnih oblika i društvenih pojava.

F

FEUDALIZAM, jedna od tri klasne društveno-ekonomske formacije. Proizišao je iz robovlasničkog društvenog poretka i u raznih naroda formirao se u različitim oblicima. Zahvaća historijski period od V do XVIII st., a u nekih azijskih i afričkih naroda postoji i danas.

Zametak feudalnih odnosa nastaje u robovlasničkom poretku, kad se zbog opadanja proizvodnje i privredne krize zasniva *kolonat*, tj. davanje zemlje na obrađivanje u zakup seljacima *(v. Robovlasništvo).* Kao društveni sistem razvio se tek nakon rušenja robovlasničkog poretka od strane germanskih i slavenskih barbara (V st.) na osnovi zatečenog stupnja razvitka proizvodnih snaga, kolonata i vojničke organizacije barbarskih plemena. Iako je rušenje Rima bilo popraćeno razaranjem proizvodnih sredstava i kulturnih tekovina, postignuti stupanj razvitka nije omogućavao vraćanje u plemensko uređenje. Trebalo je »postaviti nadomjestak za rimsku državu, a to je mogla biti opet samo druga država« (Engels). Potreba brzog osiguranja osvojenih područja ubrzala je organiziranje novog po-

retka kao države. Vojskovođa postaje vladar (kralj), a vojna hijerarhija prenosi se na društvo i postaje društvena hijerarhija, karakteristična za cijelo vrijeme trajanja feudalnog poretka.

Tri su faze razvitka feudalnog poretka: (1) Faza *ranog feudalizma,* od V do IX st., zahvaća vrijeme slabe razvijenosti proizvodnih snaga, što uvjetuje naturalnu privredu. Nema još podjele na selo i grad, privredni život odvija se u okviru feudalnih imanja, trgovina je neznatna. (2) U fazi *razvijenog feudalizma,* od X do XV st., nastaju i razvijaju se gradovi, a time i trgovina i zanatstvo, zbog čega se naturalna privreda pretvara u robno-novčanu. (3) Treća faza, od XVI do XVIII st., jeste *vrijeme propadanja feudalizma.* Razvitak gradske robno-novčane privrede dovodi do *proste kooperacije* (zajedničke proizvodne djelatnosti ljudi na istom procesu rada), *manufakture* (zajednička ručna proizvodnja na bazi unutrašnje podjele rada), proširenja tržišta (naročito otkrićem novih kontinenata i zemalja), obnove i razvitka znanosti i napokon do pojave industrije. To je bilo vrijeme stvaranja nove kapitalističke privrede u okvirima feudalnog sistema, i u vezi s njom javljanje nove građanske klase, a time i društvenih protivurječnosti koje će se razrješavati građanskim revolucijama, tj. rušenjem feudalizma.

Osnovne klase feudalnog poretka jesu *feudalci* i *kmetovi.* Na čelu vladajuće klase feudalaca nalazi se kralj, a nju čine dva *staleža:* (više i niže) plemstvo i svećenstvo. Crkva je u srednjem vijeku bila najmoćniji feudalac. Nasuprot vladajućoj klasi je eksploatirana klasa — kmetovi. Eksploatacija se

izvršavala prisvajanjem rente. Tri su oblika rente koju kmetovi daju feudalcu: *radna renta* (kuluk), *naturalna renta* (davanje gotovih proizvoda) i *novčana renta*. Ponekad se renta davala u sva tri oblika. Ali u prvim fazama razvitka feudalizma, u uvjetima naturalne privrede, eksploatacija se provodila prisvajanjem radne i naturalne rente, dok je u vrijeme razvitka robno-novčane privrede glavni oblik rente bila novčana renta.

Iako su u feudalizmu postojale razne društvene suprotnosti, između kralja i plemstva, svjetovnog i duhovnog plemstvo, višeg i nižeg plemstva, zatim u gradskim zanatlijskim organizacijama *(cehovi)* i organizacijama trgovaca *(giljde)*, a naročito između feudalaca i kmetova — jačanjem gradova i gradskog stanovništva u prvi plan izbijaju suprotnosti između plemstva i građanstva.

Te suprotnosti očitovale su se i u oblasti ideologije. Na ekonomskoj moći crkva je gradila i svoju političku moć i utjecaj religiozne ideologije na sve oblasti duhovnog života. Filozofska misao kretala se u granicama kršćanske religije (filozofija je bila *ancilla theologiae*). Naturalna privreda nije zahtijevala razvitak znanosti. Znanstveno istraživanje sputavano je i onemogućavano religijskim dogmama. Nasuprot religijskoj ideologiji, građanska klasa razvija novi pogled na svijet. Obnova i razvoj znanosti, renesansa umjetnosti, prosvjetiteljski i humanistički pogledi u filozofiji bili su vrlo značajni za dalji progresivni razvitak. Sukob između staroga feudalnog poretka i novoga naprednijeg građanskog društva nužno je vodio revoluciji i rušenju feudalizma *(v. Revolucija)*.

FORMALNA SOCIOLOGIJA, pravac u građanskoj sociologiji koji nastaje potkraj XIX st. i razvija se do danas kao antiteza *psihologizmu* i svim drugim sociologijskim orijentacijama koje sociologiju zasnivaju na drugim znanostima. Osnovna je namjera svih predstavnika ove škole: sociologiju utemeljiti kao »autonomnu« znanost. Ovim se objašnjava velika pažnja koju su zastupnici ovog pravca poklonili određenju predmeta sociologije. Svoje određenje predmeta sociologije oni grade na kritičkom stavu prema starijoj sociologiji, koja je nastojala na enciklopedijskom principu uključiti u sociologiju sve sadržaje drugih društvenih znanosti, pa nasuprot njima sociologiju fundira kao posebnu nezavisnu znanost koja apstrahira od svih konkretnih sadržaja i sustavno se bavi izučavanjem »oblika« društvenog života.

Ovu misao prvi je najjasnije formulirao njemački sociolog *Georg Simmel* (Georg Ziml, 1858—1918) u svom dijelu *Soziologie* (1908). Prema njegovu mišljenju, u svakoj društvenoj pojavi valja razlikovati sadržaj od oblika. Dok sadržaj društvenih pojava izučavaju posebne društvene znanosti (ekonomija, pravo, lingvistika itd.), zadaća je sociologije da izučava njihov oblik. Sociologija je *»geometrija društvenih oblika«*. Ona poput geometrije, koja izučava oblike ne pitajući za njihov sastav i materijal od kojeg su sačinjeni, ima istraživati vanvremenske i izvanpovijesne oblike društvenog života nezavisno od njihova sadržaja. U ovom određenju sadržana je i antipovijesna zasnovanost formalne sociologije.

Nijedan od formalnih sociologa nije uspio realizirati ovaj program u čistom obliku. Simmel u

istraživanju oblika društvenih odnosa zapada u *psihologizam* kad ih svodi na »*međudjelovanja*« individualnih svijesti. Iako antipsihologistički usmjeren, on je ostao u uskoj vezi sa psihologijom kao i njegov prethodnik *F. Tönnies* (F. Tenis, 1855—1935), začetnik formalne sociologije, i svi ostali njeni predstavnici. Tönnies je u svom poznatom dijelu »*Gemeinschaft und Gesellschaft*« (Zajednica i društvo, 1887) distinkciju između zajednice i društva izveo iz psiholoških razlika. Zajednica počiva na bitnoj (prirodnoj) volji koja proizlazi iz osjećaja koji dovodi do prisnosti, povjerenja i solidarnosti. Zajednica je po porijeklu starija od društva (rod, pleme itd.) i nju potiskuje društvo, koje se stvara na osnovi individualne volje koja je vođena sebičnim interesima i izvanjskim ciljevima. I Tönnies sociologiju shvaća kao znanost o oblicima, pa svaki od postojeća tri oblika (društveni odnosi, društvene grupe i udruženja) može biti ili zajednica ili društvo.

Osnovne misli formalne sociologije sistematski je razradio najpoznatiji predstavnik ove sociologije njemački sociolog *Leopold von Wiese* (Leopold fon Vize, r. 1876) u djelu »*Allgemeine Soziologie*« (Opća sociologija, 1924). On prihvaća Simmelovu misao, da posebne društvene znanosti izučavaju sadržaje, dok sociologija izučava oblike društvenih procesa: *procesa spajanja* (zbližavanje, prilagođivanje, sjedinjavanje, udruživanje) i *procesa razdvajanja* (natjecanje, suprotstavljanje, sukobi). Ovi društveni procesi stvaraju *društvene odnose*, a ovi rađaju *društvene tvorevine* (mase, grupe i apstraktne zajednice).

Objašnjavanje procesa i odnosa, i Wiesea dovodi stalno u vezu sa psihologijom. Da se i cijela formalna sociologija kreće na granici između svoga idealnog plana i psihologističkog zastranjivanja najizrazitije pokazuje primjer *A. Vierkandta* (A. Firkant, 1867—1953), koji poput Tönniesa »psihologizira« u objašnjavanju razlike između *primitivnih naroda* (Naturalvölker) i *civiliziranih naroda* (Kulturvölker). Iako se kasnije, naročito u svojim polemikama protiv »enciklopedijske« sociologije i u učenju o oblicima grupa, više približio »čistoj« formalno-sociologijskoj poziciji, on se nikada nije oslobodio psihologizma, što najbolje pokazuje njegova teorija o kolektivnoj svijesti, koju je poput Durkheima shvatio kao posebnu stvarnost iznad individualnih svijesti.

Još veću nedosljednost pokazali su američki sociolozi, koji su uz njemačke sociologe najviše razvili formalnu sociologiju. Najvažniji predstavnici američke formalno-sociološke škole jesu: *R. E. Park* (1864—1914), *E. W. Burgess* (Barges, r. 1886), *E. S. Bogardus* (r. 1882) i *E. A. Ross* (1866—1951).

Ross, koji je ranije bio pod velikim utjecajem individualno-psiholoških teorija *(v. Psihologizam)*, razvio je najpotpuniji američki sistem formalne sociologije, određujući sociologiju kao znanost o oblicima društvenih grupa, ne oslobodivši se nikada ovih utjecaja, što naročito dolazi do izražaja u tumačenju, po njegovu mišljenju, dvaju glavnih društvenih procesa: *suradnje* i *sukoba.*

Ova nekonzekventnost, koja je karakteristična za predstavnike formalne sociologije, nije njen najveći nedostatak. Ona samo pokazuje da nije moguće

odvojiti oblik od sadržaja društvenih pojava. Ipak je bilo potrebno na nju ukazati jer pogađa osnovnu pretpostavku ove sociologije prema kojoj društvene pojave nije potrebno objašnjavati u njihovoj kauzalnoj vezi i povijesnoj određenosti. Nehistorijski pristup pojavama najveći je nedostatak ove koncepcije. Kao zahtjev da se sociologija zasnuje kao »autonomna« znanost, kao pokušaj traženja specifičnog sociologijskog stanovišta, formalna sociologija je značajna, iako se mnogo ranije došlo do spoznaje specifičnosti društvenih pojava *(v. Sociologija).*

FUNKCIONALIZAM, jedna od vladajućih teorija i metoda u suvremenoj građanskoj sociologiji, socijalnoj antropologiji i društvenim znanostima uopće. Nasuprot sociološkim teorijama, koje su u objašnjavanju društvenih pojava težile spoznaji kauzalnih veza i zakona, funkcionalizam društvene pojave objašnjava ulogom, koju one igraju u održavanju egzistencije društva. Kao predmet sociološkog istraživanja funkcionalizam uzima globalno društvo, pri čemu polazi od pretpostavke da su sve društvene pojave međusobno povezane i određene tim vezama i društvenim sistemom kao cjelinom, te osnovnom zadaćom sociologije smatra izučavanje utjecaja globalnog društva na pojedine društvene pojave i utjecaje potonjih na održanje društvenog sistema.

U shvaćanju društva kao zatvorenog sistema međusobno povezanih dijelova i u pokušaju da se pojedine pojave objasne svojom ulogom u društvu, prema analogiji odnosa između biološkog organizma

i dijelova toga organizma, u pokušaju, dakle, da se principima biološkog funkcionalizma objašnjavaju društvene pojave, nalaze se prvi zameci ove orijentacije u sociologiji. Iako je, polazeći od naznačene analogije, pojam *»socijalna funkcija«* prvi formulirao engleski sociolog *Herbert Spencer* (1820—1903), u svom djelu *Principles of Sociology* (1879) *(v. Biologizam)*, funkcionalizam kao poseban pokret u sociologiji nastaje potkraj prošlog i početkom ovog stoljeća. Njegovim osnivačem smatramo francuskog sociologa *E. Durkheima* (1858—1917), koji je prvi dao strogu formulaciju pojma *»socijalna funkcija«* u svojim djelima: *De la division du travail social* (1893) i *Les règles de la méthode sociologique* (1895). Njegovo djelo *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912) predstavlja klasično djelo funkcionalističkog objašnjenja društvenih pojava. Durkheim je funkciju socijalne institucije odredio kao vezu između nje i potreba socijalnog organizma. On je predložio dvije inkompatibilne vrste objašnjavanja društvenih pojava, kauzalno i funkcionalno, pri čemu nije ni postavljao pitanje, koji je od ova dva oblika prikladniji u sociologiji i kakva je njihova međusobna veza. Iako je u svojim ranijim spisima primijetio da je samo funkcionalno objašnjenje nedovoljno, jer činjenica da neka društvena pojava ima neku funkciju nije dokaz za njeno postojanje, on je u kasnijim djelima društvene pojave objašnjavao samo njihovim funkcijama.

U ovom pravcu Durkheima je slijedio *Radcliffe-Brown* (1881—1955), koji je zagovarao kauzalno objašnjavanje i isto tako upotrebljavao pojam socijalne funkcije. Određenje socijalne funkcije on je

poboljšao u težnji da izbjegne njegove *teleološke* implikacije. Funkciju određuje kao »ulogu koju jedna pojava igra u društvenom životu kao cjelini i zbog toga doprinos koji ona daje održanju strukturalne kontinuiranosti društva«. Iako je Radcliffe-Brown s ove pozicije razrađivao pitanja koja se imaju sistematskim istraživanjem rješavati, nije nimalo više od Durkheima pokazao da se odgovori na ova pitanja mogu dobiti u okviru jedinstvenoga teorijskog sistema.

Najradikalniji oblik funkcionalističkog pristupa propagirao je *B. Malinowski* (1884—1942), koji je izvršio veliki utjecaj na socijalnu antropologiju, u kojoj se funkcionalizam afirmirao kao vladajući metod, potiskujući povijesni pristup i komparativni metod. On je pošao od tvrdnje o međusobnoj povezanosti institucija. Svaka društvena aktivnost ima funkciju zahvaljujući svojoj egzistenciji, i svaka aktivnost potpuno je integrirana s ostalim aktivnostima, tako da se nijedna društvena pojava ne može objasniti izvan cjeline društvenog konteksta.

Poslije Radcliffe-Brownovih radova i radova B. Malinowskog, funkcionalizam je postao najrašireniji oblik pristupa u engleskoj socijalnoj antropologiji, a donekle i u socijalnoj antropologiji uopće. Kasnije je ovaj način objašnjavanja društvenih pojava postao, zahvaljujući naročito utjecaju *T. Parsonsa* i *R. K. Mertona*, jedan od vladajućih metoda i u zapadnoj sociologiji.

Tokom vremena funkcionalistički pristup se mijenjao. R. K. Merton ga prikazuje kao jedan od načina izučavanja društvenog ponašanja. Budući da ovaj pristup smatra korisnim, Merton se trudi da

ga unaprijedi uvođenjem niza novih oznaka, uvjeta, preciznosti. Pomoću njih on daje veću jasnoću osnovnoj ideji funkcionalizma da su u svakom društvu različite aktivnosti međusobno povezane. Još uvijek, međutim, ostaje zadatak da se u svakom slučaju otkrije koje su aktivnosti povezane i na koji su način povezane.

Funkcionalizam ne daje objašnjenje društvenih pojava, nego ostaje na njihovoj *deskripciji*. Zbog ovoga su se biološke znanosti, gdje se pojam funkcije najviše uoptrebljava, postepeno razvijale od funkcionalne deskripcije prema kauzalnom objašnjenju. Budući da je pojam *funkcije* zasnovan na analogiji društvenog i organskog života, funkcionalizam ne može dati valjana objašnjenja društvenih pojava. Društvo mijenja svoju strukturu, organizam ne. Teško je odrediti funkciju društvene aktivnosti ili institucije s istom preciznošću kao što je moguće odrediti funkciju organa od strane biologije. Budući da pojmu društvenog sistema daje *statičko* određenje, funkcionalizam ne može da pruži objašnjenje dinamike društvenog razvitka, društvene primjene, a one su za razumijevanje društva najbitnije. To što se ovom metodom ne mogu objasniti društvene promjene dokazuje veoma ograničen doseg funkcionalnih objašnjenja. Stoga se s funkcionalističkog stanovišta nikada ne može izgraditi teorijska orijentacija za istraživanje društvenih pojava. Iako funkcionalizam ima ambiciju da se razvije i kao teorija, može se reći da iz spomenutih razloga on danas ne postoji kao izgrađena teorija. Funkcionalistička teorija, kako su je razvili Durkheim i Radcliffe-Brown, je napuštena. U novijoj funkcio-

nalistički orijentiranoj sociologiji sve je manje pokušaja da se izgradi jedna sveobuhvatna teorija. Čini se da je rad T. Parsonsa i njegovih učenika u tom pogledu izuzetak. On, međutim, ne predstavlja zasnovan teorijski sistem, nego je u stvari izgrađeni pojmovni okvir koji nastoji da na kasnijim stupnjevima razvitka omogući formuliranje znanstvenih hipoteza i teorija. Iako je nekoliko funkcionalistički orijentiranih sociologa poklonilo stanovitu pažnju onome što je R. K. Merton nazvao *»theories of the middle range«* (teorije srednjeg ranga), može se reći da je najveći broj socioloških radova koji polaze od funkcionalnog pristupa deskriptivan, interpretativan ili je ograničen na ispitivanje vrlo uskih »commonsense« hipoteza. Funkcionalizam se danas, dakle, sve manje javlja kao teorija a sve više kao pristup u istraživanju društvenih pojava. Ukoliko se društvene pojave i pokušavaju objasniti, pojam funkcije se danas (pored ostalog i zbog toga da bi se izbjegle teleološke predrasude i vrijednosne komponente) poglavito upotrebljava u *matematičkom* smislu i ne ide dalje od zahtjeva da se pokaže kako su pojedine društvene aktivnosti funkcionalno povezane (da se »X« mijenja ako se mijenja »Y«).

G

GRUPE, organizirane ili neorganizirane skupine u kojima ljudi obavljaju razne aktivnosti radi zadovoljavanja određenih potreba.

Čovjek ne živi kao izolirani pojedinac, nego međusobno povezan s drugim ljudima. Njegova aktivnost u društvu odvija se unutar raznih grupa. Zavisno od stupnja aktivnosti i broja postojećih društvenih grupa, čovjek može istovremeno biti uključen u jednu ili više društvenih grupa. U početnim fazama društvenog razvitka *horda* je bila jedina društvena grupa u okviru koje se odvijala cjelokupna društvena aktivnost *(v. Prvobitna zajednica).* Razvitkom društva nastaju: rod, pleme, obitelj, narod, razne vojničke, proizvođačke, kulturne, zanatlijske, sportske i trgovačke grupe, zatim kaste, staleži itd.

Što je društvo razvijenije, što je u njemu podjela rada veća i društvene potrebe raznovrsnije, to su grupe brojnije, pa je nužnost i mogućnost uključivanja čovjeka u njih veća. U suvremenom modernom društvu postoje mnogobrojne grupe. Danas čovjek pripada ne samo *obitelji, naciji, klasi, državi,*

teritorijalnoj grupi (gradu ili selu), nego može biti uključen i u jednu ili više drugih grupa, *radnu grupu* (tvornicu, zanatsku, radionicu, trgovinu, radnu zadrugu, školu, upravnu ustanovu itd.), *profesionalnu grupu* (grafičari, željezničari, rudari, političari, profesori, liječnici, suci itd.), *političku partiju* (SKJ, omladinsku organizaciju, sindikat), *vjersku, sportsku, vojničku, kulturno-umjetničku, zabavnu* i sl. Ima i pojedinaca od kojih su sastavljene razne *deklasirane grupe* (gangsteri, kockari, prostitutke itd.). Ako se interesi pojedinaca ne podudaraju s ciljevima grupe, što je čini formalna organizacija (naročito u radnim organizacijama), onda unutar te *formalne grupe* nastaju i razne *neformalne grupe (v. Organizacija).*

Zbog ove mnogobrojnosti i raznovrsnosti društvenih grupa, u suvremenoj sociologiji nastao je problem klasifikacije grupa. Ovim problemom naročito se mnogo bavila građanska sociologija, posebno formalna sociologija, a i neki od marksističkih autora trudili su se da iznađu princip po kojem bi dijelili grupe na razne vrste. Ima više razloga zbog kojih nikome od njih nije pošlo za rukom stvoriti prihvatljivu podjelu grupa. Kako su se ljudske potrebe i aktivnosti u toku povijesnog razvitka mijenjale, tako su se mijenjali i oblici i aktivnost grupa. Jedne grupe su nestajale, druge su se javljale. Pojedine grupe mijenjale su tokom razvitka svoje zadatke, položaj u društvu, dobijale nove oblike aktivnosti itd. Teško je povući granice između grupa, jer ponekad jedna grupa obuhvaća više manjih grupa koje se međusobno ukrštaju. Ali kad ovih teškoća ne bi bilo, opet bi se teško mogla iz-

naći bitna osobina, karakteristika, oznaka po kojoj bismo mogli podijeliti grupe na razne vrste. Neki sociolozi su smatrali da je razlog tome činjenica što jedna grupa obavlja više aktivnosti, ima više karakteristika, pa su uzimali više oznaka s kojima su odredili grupu (npr. porodicu su mnogi smatrali biološkom grupom, ali ona ima i ekonomske, radne i odgojne zadatke i aktivnosti).

Koliko se god činilo da je ovo formalno pitanje, moramo znati da je klasifikacija grupa (prema jednoj ili više oznaka, ili prema bilo kojem drugom kriteriju) u isto vrijeme i određenje grupe koje ima i metodološki značaj. Istina je da se jedna grupa razlikuje od druge po stanovitim obilježjima, aktivnostima, ali analiza tih aktivnosti, pa i onda kada se uzmu u potpunosti, ne vodi nas do spoznaje biti grupe. Jer grupa je prije svega *društveni odnos* Često se kroz jednu aktivnost i jednu vezu koja okuplja ljude u određenu grupu prelamaju cjelokupni društveni odnosi. Čovjek sačinjava grupe, a čovjek je »ansambl društvenih odnosa« *(Marx)*. U tom smislu suvremena socijalna psihologija, iako polazi s građanskih pozicija, dala je zanimljive rezultate *(v. Socijalna psihologija)*. Zadaća je sociologije u izučavanju grupe putem ispitivanja — kako grupe oblikuju ličnost, kakvi odnosi vladaju unutar grupe i među grupama — da potpomogne dobivanje uvida u život čovjeka u grupi i u društvene odnose, te da tako dopre do biti grupe kao društvene pojave.

H

HISTORIJSKI MATERIJALIZAM, teorija materijalističkog poimanja historije, koja ima različite interpretacije i shvaća se: kao filozofijska teorija društva; logika društvenog razvitka; opća metoda i teorija društvenih nauka; opća marksistička sociologija itd.

Historijski materijalizam nastao je 40-tih godina XIX st. Osnivači su *K. Marx* (1818—1883) i *F. Engels* (1820—1895). Prije njih, u djelima građanskih filozofa, ekonomista i historičara, težilo se otkriću materijalističkog shvaćanja historije, odnosno historijskog materijalizma. Neposredni teorijski izvori, od kojih su pošli Marx i Engels u izgradnji svoga shvaćanja historije, jesu W. F. G. Hegel, L. Feuerbach (Fojerbah) i francuski socijalutopisti Ch. Fourier (Furje), Saint-Simon (Sen-Simon).

Bitna društvena pretpostavka, koja je omogućila konstituiranje materijalističkog shvaćanja historije i marksizma uopće, jeste pojava proletarijata na svjetsko-historijskoj pozornici.

Premda su Marx i Engels pošli od spomenutog teorijskog nasljeđa, oni su od početka postupno iz-

građivali svoje jedinstveno shvaćanje historije, koje je sadržavalo prirodne, antropološke i socijalne elemente.

»Čovjek uvijek ima pred sobom prirodnu historiju i historijsku prirodu.« Historija je medij u kome se jedine priroda i čovjek zahvaljujući radu. »Historija je proizvođenje čovjeka posredstvom rada, čovjek ima neodoljiv dokaz o svome rađanju posredstvom samoga sebe«. Čovjek je, dakle, stvaralačko i samostvaralačko biće prakse. Suština čovjeka je cjelokupnost društvenih odnosa, a društvo je proizvod uzajamne djelatnosti ljudi. Društvo je posebna specifična dimenzija materijalnog kretanja. Čovjek proizvodi sebe i svoj svijet, ljudsko društvo, ali je čovjeku njegov svijet otuđeni svijet. Čovjek proizvodi društvene odnose koji su njemu nadređeni, a oni rađaju izopačenu svijest o društvu — ideologiju (v.).

Otuđeni, konkretno, postojeći građanski svijet Marx i Engels ne žele samo spoznati, već revolucionarno praktički mijenjati. »Stajalište starog materijalizma je (otuđeni) građanski svijet, a stajalište novog (historijskog) materijalizma je podruštvljeno čovječanstvo, tj. stvarno ljudsko društvo« (Marx). Prevladavanje postojećeg svijeta i izgradnja novoga moguća je sa stanovišta one teorije koja ističe »čovjeka kao najviše biće za čovjeka« (Marx).

Proletarijat je ona realna historijska snaga koja treba da bude grobar staroga i graditelj novog svijeta. »Kao što filozofija u proletarijatu nalazi svoje materijalno oružje, tako i proletarijat u filozofiji nalazi svoje duhovno oružje. Glava ljudske emancipacije je filozofija, a njeno srce je proletarijat.«

Ostvarenje filozofije i oslobođenje proletarijata je jedinstven proces nastajanja novoga svijeta.

Komunizam je stvarni pokret koji ukida dosadašnje stanje. On prvi put svjesno postupa sa stihijnim pretpostavkama kao s proizvodima dosadašnjih ljudi i podređuje ih moći ujedinjenih individuuma. »Komunizam je rješenje zagonetke historije i on zna da je to rješenje.«

U zajedničkom djelu »Njemačka ideologija«, Marx i Engels su prvi put sistematizirali i dalje razvili, u osnovnim linijama, svoje shvaćanje historije, odnosno historijski materijalizam.

»Prva pretpostavka čitave ljudske historije je egzistencija živih ljudskih individuuma. Svako pisanje historije mora početi od ovih prirodnih uvjeta i njihove modifikacije tokom historije nastale djelatnošću ljudi.« Polazeći od djelatnosti (prakse) živih ljudskih individuuma, Marx i Engels su prevladali ne samo Hegelovu idealističku koncepciju povijesti već i sve ranije materijalizme, uključujući i Feuerbachov, koji su u tumačenju povijesti također zapadali u idealizam. »Ukoliko je Feuerbach materijalist, kod njega se historija ne zbiva, ukoliko uzima u obzir historiju, on nije materijalist. Kod njega se materijalizam i historija potpuno razilaze.« Kod Marxa i Engelsa je historija materijalistička, a *materijalizam historijski.* Otkriće historijskog materijalizma predstavlja najveći teorijski doprinos Marxa i Engelsa.

U predgovoru »Prilogu kritici političke ekonomije« Marx najpotpunije i sažeto iznosi svoje i Engelsovo shvaćanje historije. »Opći rezultat do kojega sam došao i koji mi je kad sam već došao do

njega poslužio kao putokaz u mojim studijama, može se ukratko ovako formulirati. U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. Promjenom ekonomske osnove odvija se sporije ili brže prevrat čitave goleme nadgradnje. Pri promatranju takvih prevrata valja uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uvjetima proizvodnje (koji se može konstatirati tačnošću fizičkih nauka), od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i borbom ga rješavaju. Kao što god neki individuum ne ocjenjujemo po onome što on o sebi misli da jest, tako ni o takvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već naprotiv, moramo tu svijest objašnjavati iz protivu-

rječnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije no što se materijalni uvjeti njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samoga starog društva. Stoga čovječanstvo postavlja sebi kao uvjet samo one zadatke koje može riješiti, jer kad tačnije promatramo, uvijek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gdje materijalni uvjeti za njegovo rješenje postoje, ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja. U općim linijama mogu se azijatski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije. Buržoaski odnosi proizvodnje jesu posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potječe iz društvenih, životnih uvjeta individuuma, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uvjete za rješenje tog antagonizma. Zato se tom društvenom formacijom završava prethistorija ljudskog društva.«

Marx nigdje izrijekom ne upotrebljava termin historijski ili dijalektički materijalizam. Kao i u citiranom »Predgovoru«, on govori najčešće »o svome shvaćanju«, »putokazu u mojim studijama« itd.

U predgovoru »Kapitalu« Marx spominje dijalektičku metodu. Iz Marxova određenja dijalektičke metode evidentno je da je ona sadržana u nje-

govu shvaćanju historije. Činjenica je da on svoje shvaćanje nije dijelio na dva ili više dijelova (npr. dijalektički i historijski materijalizam), nego ga je smatrao jedinstvenim shvaćanjem historije. Upravo to jedinstveno shvaćanje historije predstavlja bit marksizma.

Engels je 1864. g. u jednom članku pisao o materijalističkom shvaćanju historije i dijalektičkoj metodi »koja teško da zaostaje za materijalističkim pogledom«. Kasnije Engels u Anti-Dühringu definira dijalektiku kao »nauku o općim zakonima kretanja i razvitka prirode, ljudskog društva i mišljenja«, i posvećuje se istraživanju dijalektike u prirodi. Time je stvorena osnova za kasnije odvojeno tretiranje dijalektičkog i historijskog materijalizma.

Engels je također prvi eksplicite upotrijebio naziv *historijski materijalizam,* koji određuje kao »ono shvaćanje toka svjetske historije koje krajnji uzrok i odlučujuću pokretačku snagu svih važnijih historijskih događaja vidi u ekonomskom razvitku društva, u smjenama načina proizvodnje, u podjeli društva na razne klase i u međusobnim borbama tih klasa«.

Historijski materijalizam nije završen u djelima Marxa i Engelsa. Bilo je i ima sve više nastavljača i sljedbenika historijskog materijalizma. Mi ćemo ovdje spomenuti samo najvažnije.

P. Lafargue (P. Lafarg, 1842—1911) je na prelazu u XX st. najznačajniji predstavnik marksizma u Francuskoj i jedan od organizatora radničkog pokreta. Iz oblasti historijskog materijalizma napisao je djela: »Ekonomski materijalizam Karla Marxa«,

»Idealističko i materijalističko shvaćanje historije« i »Ekonomski determinizam K. Marxa«.

A. Labriola (1843—1904) bio je jedan od najznačajnijih predstavnika marksizma u Italiji. Napisao je pored ostalog i značajnu studiju o historijskom materijalizmu.

F. Mehring (F. Mering, 1846—1919) jedan od najplodnijih marksista teoretičara njemačke socijal-demokracije i radničkog pokreta uopće. Napisao je između ostaloga: »K. Marx — historija njegova života i djela«, o »Historijskom materijalizmu« i »Historija njemačke socijal-demokracije«.

K. Kautsky (K. Kaucki, 1850—1938) najznačajniji je predstavnik njemačke socijal-demokracije u vrijeme II internacionale i jedan od njezinih vodećih teoretičara. Napisao je vrlo mnogo djela. Kautsky je pisac jednog od najznačajnijih djela iz oblasti historijskog materijalizma: »Materijalističko shvaćanje historije«. U tom djelu autor je pod utjecajem socijalnog darvinizma, tadašnje vladajuće koncepcije u građanskoj sociologiji.

G. V. Plehanov (1856—1918) osnivač je prvih ruskih marksističkih kružoka i začetnik marksizma u Rusiji. Plehanov je stvorio značajan doprinos razvitku marksizma. Među brojnim djelima navest ćemo »Prilog pitanju o razvitku monističkog pogleda na historiju«, »Osnovni problemi marksizma«, »O materijalističkom shvaćanju historije« i »K pitanju o ulozi ličnosti u historiji«.

V. I. Lenjin (1870—1924) je klasik marksizma i vođa prve pobjedonosne proleterske revolucije. Dosad je iz njegove ostavštine objavljeno 44 toma. U svojim prvim radovima: »Što su prijatelji naroda«

i »Ekonomski sadržaj narodnjaštva ...«, raspravlja o materijalističkom shvaćanju historije i o sociologiji. »Ta ideja materijalizma u sociologiji bila je već sama po sebi genijalna ideja. Razumije se, tada je to bila samo još hipoteza. Ta hipoteza podigla je sociologiju na stepen nauke. Izlaskom ,Kapitala' to nije više bila hipoteza, već naučno dokazana teza.« Lenjin ne suprotstavlja historijski materijalizam i sociologiju, koju određuje kao nauku koja se »bavi zakonitostima postanka, razvitka, funkcioniranja i propadanja društveno-ekonomskih formacija«. Uz isticanje značaja kategorije društveno-ekonomske formacije i uloge narodnih masa kao tvorca historije, Lenjinove sociološke, odnosno historijsko-materijalističke teme bile su određene revolucionarnim zbivanjima i socijalističkom izgradnjom. Lenjin je u novim uvjetima u svim osnovnim i aktualnim problemima svojega vremena dalje razvio materijalističko shvaćanje Marxa i Engelsa.

M. Adler (1873—1937) je poznat kao predstavnik ideje o spajanju kantizma s marksizmom. Pisac je dosad najopsežnijeg djela iz te oblasti »Udžbenik o materijalističkom shvaćanju historije«. Zastupao je shvaćanje karakteristično za vrijeme II internacionale o identitetu marksizma i sociologije. »Marksizam je znanost, početak jedne nove egzaktne teorije o društvu, jedne sociologije koja će zaista imati pravo na to ime.«

J. V. Staljin (1879—1953) izvršio je dosad najveću dogmatsku reviziju marksizma. U četvrtoj glavi historije SKP(b) o »dijalektičkom i historijskom materijalizmu«, historijski materijalizam je odredio

kao primjenu dijalektičkog materijalizma na društvo, odnosno kao filozofijsku teoriju o društvu.

Značajniji sljedbenici Staljina u oblasti historijskog materijalizma bili su T. Pavlov, Leonov, Aleksandrov, Rozental i Konstantinov.

Osnovne značajke dogmatskog shvaćanja historijskog materijalizma jesu: isključiva deduktivna primjena općih kategorija dijalektike na društvo i, najčešće, korištenje historijsko-komparativne metode, zanemarivanje indukcije i specijalnih metoda i tehnika istraživanja, vezanih uz indukciju; egzegetičko tumačenje teza klasika, a ne ispitivanje stvarnosti; shvaćanje da je cjelokupna istina već sadržana u nekoliko teza historijskog materijalizma; upotreba citata kao glavnih argumenata za istinitost teza. Historijski materijalizam se smatralo jedino ispravnom teorijom o društvu, a sociologiju se proglašavalo buržoaskom disciplinom koju preko palube treba baciti u more.

Takvo shvaćanje historijskog materijalizma nije bilo u duhu klasika niti u skladu s općeznanstvenim intencijama našeg vremena. Određivanje historijskog materijalizma kao primjene dijalektičkog materijalizma na društvo, prvo, narušava jedinstvo prirode i društva u Marxovoj koncepciji (nema društva bez prirode, niti prirode za čovjeka bez društva, kao njegova obitavališta), i drugo, isključuje dijalektiku iz društvenog zbivanja, a zakone i kategorije dijalektike tretira kao apriori dane.

Shvaćanje historijskog materijalizma kao filozofijske teorije društva također nije primjereno Marxovoj i Engelsovoj koncepciji. Oni su u »Njemačkoj ideologiji« isticali da u stvarnom životu prestaje

apstraktna spekulacija, a Engels je govorio da »materijalističko shvaćanje okončava filozofiju u oblasti historije«. Zato svako izgrađivanje historijskog materijalizma kao marksističke filozofije povijesti nije u duhu izvornog marksističkog shvaćanja.

U našem stoljeću i u građanskoj društvenoj teoriji nastoje se prevladati sociološke spekulacije o društvu i izgrađuju se egzaktne metode istraživanja društvenih fenomena. Predstavnici historijskog materijalizma morali su voditi računa o tim promjenama u oblasti društvenih nauka. Nije se smjelo ostati samo na deduktivnom pristupu i općeteorijskim razmatranjima društva, već je trebalo koristiti induktivni pristup i tehnike empirijskog sociološkog istraživanja.

Za razliku od dogmatičara, klasici marksizma nisu nikada smatrali svoje učenje završenim. Engels i Lenjin su za Marxovo i svoje shvaćanje historije izrijekom govorili da će ono biti dijalektički prevladano »od ljudi u višoj epohi« (Engels), odnosno »u budućnosti« (Lenjin).

Odnos historijskog materijalizma i sociologije nije se postavljao u djelima Marxa i Engelsa. Lenjin je identificirao historijski materijalizam sa sociologijom. Shvaćanje sociologije i problem odnosa historijskog materijalizma i sociologije kasnijeg su datuma (v. Sociologija).

Dogmatsko shvaćanje historijskog materijalizma bilo je posljedica i uzrok pojave birokratskih tendencija u izgradnji socijalizma i dominiralo je sve do prevladavanja tih tendencija u praksi i otpočinjanja destrukcije staljinske skolastike na općeteorijskom planu.

G. Lukácz (Đ. Lukač, r. 1885) jedan je od organizatora mađarske sovjetske republike 1919. godine. Ubraja se među najveće teoretičare marksizma našega vremena. Napisao je brojna djela iz oblasti estetike, historije filozofije i literature. Njegovo najznačajnije djelo je »Historija i klasna svijest«. Lukač je u tom djelu smatrao dijalektičku metodu jedino primjerenom za socijalnu, historijsku oblast. Odbacivao je istraživanja dijalektike u prirodi. Kategorijom *klasne svijesti* (»do spoznaje doveden položaj određene klase«), Lukač zamjenjuje društvenu nauku. »Poznavanje historijskog i društvenog života nije *nauka,* već *svijest,* iako nauka prirodno mora težiti da postigne rigoroznost i preciznost sličnu onoj koju postižu na objektivan način prirodne nauke.«

Najpoznatiji sljedbenik ranijih Lukačević teza je L. Goldmann, profesor na »Visokoj školi praktičnih studija« u Parizu. Njegova su glavna djela »Humanistička nauka i filozofija«, »Dijalektička istraživanja« i »Bog je skriven«.

N. I. Buharin (1888—1938), jedan je od istaknutih teoretičara ruskog radničkog pokreta u vrijeme oktobarske revolucije i prvih dana izgradnje socijalizma u SSSR. U poznatoj knjizi »Teorija historijskog materijalizma«, Buharin zastupa tezu o identitetu historijskog materijalizma i sociologije. »Radnička klasa ima svoju vlastitu sociologiju koja je poznata pod imenom historijskog materijalizma«. Njegovo shvaćanje historijskog materijalizma sadrži jake elemente mehanicizma i utopizma. Pod vrlo velikim utjecajem Buharina bio je *F. Filipović,* pisac knjige »O razvitku društva u ogledalu historijskog materi-

jalizma« (1922) i prvi predsjednik Komunističke partije Jugoslavije.

A. Gramsci (A. Gramši, 1891—1937), osnivač KP Italije i najsnažniji marksistički mislilac u Italiji između dva rata. Dugo godina je proveo u zatvoru. Između ostaloga napisao je i djelo »Historijski materijalizam i filozofija B. Crocea«.

H. Lefebvre (A. Lefevr, r. 1902) pripada istaknutijim predstavnicima suvremene marksističke misli. Danas je profesor sociologije u Strasburgu. Najznačajnija djela: »Marksizam«, »Misao Karla Marxa«, »Misao V. I. Lenjina«, »Dijalektički materijalizam« i »Kritika svagdašnjeg života«. Lefebvre polazi od teza Marxovih »ranih radova« o ostvarenju i prevladavanju filozofije. Historijski materijalizam, kada je jednom nastao, prevladava filozofiju. Prevladavanje i ostvarenje filozofije zahtijeva prikazivanje stvarnosti, a ne spekulaciju o njoj, historijski materijalizam se upravo izgrađuje kao kritičko prikazivanje stvarnosti, odnosno kao kritika svagdašnjeg života.

Kod nas je zbog posebnih tokova naše socijalističke revolucije i izgradnje došlo do vrlo plodne teorijske obrade društvenih problema s pozicija historijskog materijalizma, prije svega u djelima Tita i E. Kardelja. Napisano je mnogo studija i nekoliko udžbenika iz historijskog materijelizma. Spomenut ćemo samo udžbenike B. Ziherla »Dijalektički i historijski materijalizam«, P. Vranickoga »Dijalektički i historijski materijalizam« i I. Kosanovića »Istorijski materijalizam«.

Historijski materijalizam danas ima sve više sljedbenika i u redovima građanskih teoretičara. Istaknutiji građanski sociolozi uviđaju da je historijski materijalizam, zasnovan na koncepciji alijenaciji, najplodnija općeteorijska osnova empirijskog sociološkog istraživanja.

I

IDEOLOGIJA (grč. idea i logos, znanost), doslovno znači: znanost o idejama. Prvi je upotrijebio ovu riječ francuski mislilac *Destutt de Tracy* (Desti de Trasi, 1754—1836), nazvavši svoju filozofiju ideologijom, a sebe ideologom. U želji da naznače razliku između svoje senzualističke pozicije i metafizike, kojoj su se radikalno suprotstavljali, Destutt de Tracy i neki drugi francuski mislioci (Cabanis, Chénier, Garat, Valney i drugi) odbacuju termin metafizika i zamjenjuju ga terminom ideologija. Od tog vremena termin ideologija mijenjao je značenje.

Napoleon (1769—1821) je prvi dao novo značenje pojmu ideologija. Nezadovoljan opozicijom ovih mislilaca, koji su se svojim republikanskim shvaćanjima kritički odnosili prema njegovoj politici, Napoleon ih u ironičkom smislu naziva »ideolozima«, odnosno teoretičarima koji se bave apstrakcijama bez veze sa stvarnošću. Tako riječ ideologija poprima značenje neadekvatnog prikazivanja stvarnosti. U političkim borbama tokom XIX i XX st. riječju ideologija označuje se obmana, laž, namjerno neistinito prikazivanje stvarnosti.

Međutim, problem neadekvatnog, lažnog, iskrivljenog prikazivanja stvarnosti odavna je zaokupljao filozofe i učenjake. Često se polazilo od pretpostavke da su uzroci takvog prikazivanja stvarnosti svjesno zavaravanje drugoga i zablude. Iako su ova učenja, zastupana od većine renesansnih filozofa i francuskih prosvjetitelja i materijalista odigrala pozitivnu ulogu u borbi protiv staroga feudalnog poretka i njegove ideologije skolastičke filozofije i kršćanske religije, ona nisu dovela do naučnog objašnjenja zabluda.

Engleski renesansni filozof *Francis Bacon* (Frenzis Bekn, 1561—1626) pokušao je odrediti i objektivne uzroke zabluda, pa je o uzrocima zabluda sistematski razvio teoriju, koju se obično smatra prvom teorijom o ideologiji.

U težnji da omogući razvoj znanosti, suprotstavljajući se skolastičkoj filozofiji i metodologiji, u svom djelu *Novum Organum* Bacon razrađuje i zalaže se za induktivnu metodu. Ali da bi ta metoda omogućila pristup istini, potrebno je prethodno osloboditi ljudski duh »*idola*«, tj. prirođenih i stečenih zabluda, predrasuda. Četiri su vrste takvih idola (zabluda): (1) *Idola tribus* (idoli plemena) poput neravna ogledala iskrivljuju sliku stvari zbog ograničenosti ljudskog uma, nesavršenosti osjetilnih organa i sklonosti čovjeka da zaključuje o stvarima po analogiji sa samim sobom. Te svoje osobine čovjek prenosi na stvari, pa u njima vidi ono što one same po sebi nisu. (2) *Idola specus* (idoli spilje) nastaju zbog individualnih osobina čovjekovih, prirođenih i stečenih (različitim iskustvom i odgojem), po kojima svaki čovjek ima svoju »posebnu

spilju« iz koje gleda stvari i odražava ih u iskrivljenom obliku. (3) *Idola fori* (idoli trga) nastaju zbog života ljudi u zajednici i neprecizne upotrebe riječi, koja dovodi do mnogih zbrka i zabluda. (4) *Idola theatri* (idoli kazališta) nastaju zbog usvajanja raznih filozofskih dogmi i klanjanja autoritetima.

Baconovo odbacivanje svih prethodnih filozofija kao lažnih i njegovo suprotstavljanje autoritetima ima snažan progresivan značaj. To je bila afirmacija novog nazora radikalno suprotstavljenog srednjovjekovnoj ideologiji. Baconov uspjeh bio bi još veći da je na kritiku idola i zahtjev za oslobođenjem ljudskog duha od predrasuda nadovezao dublju znanstvenu analizu mogućnosti realizacije tog zahtjeva. Ipak je njegova misao značajna i zato što je bila podsticaj za dalja istraživanja.

Iako su mnogi novovjeki mislioci značajni za ostvarenje pretpostavki znanstvenog rješenja problema *ideologije*, tek Marx i Engels ovom pojmu daju znanstveno određenje u sklopu njihova revolucionarnoga, povijesno-kritičkog razumijevanja cjelokupne ljudske prakse.

U Marxa i Engelsa imamo dva određenja pojma ideologije: (1) Prema jednom, riječ ideologija odnosi se na cjelokupnu *društvenu nadgradnju* (religiju, umjetnost, filozofiju, znanost, moral, politiku, državu, pravo itd.). (2) Prema drugom, ideologija je neadekvatan, lažan, *iskrivljen* oblik izražavanja stvarnosti, klasni oblik svijesti, oblik čovjekova otuđenja u sferi svijesti. Oba su ova određenja u skladu, pa stoga široka diskusija koja se vodi u marksističkoj literaturi, kad pretpostavlja razliku u ovim

određenjima, promašuju bit pitanja o ideologiji u smislu Marxova određenja ovog pojma.

Korijen ideologije jeste u društvenoj *podjeli rada* i klasnom društvu. Prvo određenje pojma ideologije pokazuje koji su sve oblici ideologije u takvom društvu, a drugo definira njezinu bit. Da bismo razumjeli bit ideologije kao otuđenje svijesti, moramo poći od Marxove misli o otuđenju, totalnom čovjeku i praksi (v. Š L Filozofija).

U društvu privatnog vlasništva, klasnom društvu, proizvodi ljudskog rada i ideje, bez obzira jesu li izražene u *religiji, metafizici* ili *moralnim načelima,* postaju čovjeku tuđe, samostalne, od njega nezavisne sile koje mu se neprijateljski suprotstavljaju. Materijalna i duhovna proizvodnja postaju *otuđeni rad,* te se ideologija javlja kao oblik otuđenja u području svijesti. Ideolog oblikuje klasnu svijest koja »obrnuto« izražava stvarnost. Podjelom rada na materijalni i intelektualni stvorena je mogućnost da čovjek uobrazi kako je njegova svijest samostalna suština, a ne svijest o postojećoj praksi, određena tom praksom. Ta izvrnutost svijesti proizlazi, međutim, iz njezine socijalno-ekonomske i klasne uvjetovanosti, koja se reflektira u oblicima koji je izražavaju. »Oni (proizvodi svijesti, op. p.) nemaju historije, nemaju razvitka, nego ljudi koji razvijaju svoju materijalnu proizvodnju, svoje materijalno saobraćanje, mijenjaju zajedno s ovom svojom stvarnošću i svoje mišljenje i proizvode svoga mišljenja.« »Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest« (Marx).

Čovjek je u klasnom društvu razjedinjen, podvojen. On se ne ostvaruje neposredno u svojoj istin-

skoj ljudskosti, nego živi kao pripadnik određene klase, sa svojim klasnim interesima. Sukob individualnoga i društvenog, stvarne suprotnosti života, očituju se u ideologiji, koja izražava aktivnost društvenih klasa, njihove parcijalne interese i ciljeve, a u isto vrijeme ima ambiciju da riješi protivrječnost. Ideologija nastoji uspostaviti u društvu izgubljeno i nepostojeće jedinstvo na taj način da princip koji je izraz interesa pojedinih klasa izrazi kao *opći* princip, ideal. Uspostavljajući tako fiktivno jedinstvo, ideologija još jače produbljava stvarne proturječnosti, pokazuje se kao znak neljudskog klasnog društvenog sadržaja. Kad je ideologija najefikasnija u uspostavljanju jedinstva, ona najdublje izražava unutarnju podvojenost. Religija, metafizika i drugi oblici ideologije, nastojeći pomiriti čovjeka sa samim sobom, uskladiti individualno i socijalno, najdublje su izrazili stvarnu razdvojenost. Dakle, ideologija je imaginarno rješenje. Čovjek se ugodnije osjeća kad na misaonom planu uspostavi u životu izgubljeno jedinstvo. Stvarno rješenje donosi samo revolucionarna akcija koja smjera na promjenu postojećeg stanja, na ostvarenje novoga komunističkog društva, koje jedino vodi izlazu iz ideologijske situacije i uspostavljanju stvarnog jedinstva čovjeka s prirodom i čovjeka sa samim sobom.

Tokom povijesnog razvitka sve su ideologije bile prevladane ljudskom stvaralačkom praksom, pa iako su se zbog nove stvarnosti i tom stvarnošću stvarale nove ideologije, one su bile momenti na putu stvaranja društva, u kojem će čovjekova aktivnost postati stvarni ljudski oblik života.

U tom smislu, sa stanovišta progresa možemo govoriti o *reakcionarnim* i *revolucionarnim* ideologijama. Prve su ideologije reakcionarnih klasa, koje nastoje da održe postojeće stanje; druge su ideologije revolucionarnih klasa, koje se bore za promjenu postojećeg društva, za novo naprednije društvo (npr. građanska ideologija u vrijeme progresivne akcije protiv feudalnog poretka i njegove ideologije).

Lenjin, koji najčešće upotrebljava riječ ideologija u Marxovu smislu, govori i o *»naučnoj«* i *»nenaučnoj«* ideologiji. Stoga naglašava potrebu borbe protiv nenaučne (buržoaske) ideologije i za usvajanje naučne (socijalističke) ideologije. Iako i nenaučne ideologije mogu potpomagati progresivan tok povijesnog razvitka (npr. ideologija francuske revolucije 1789), jer »kad ideja ovlada ljudima, ona postaje materijalna snaga«, akcija koja iz njih proizlazi ne može dovesti do ukidanja eksploatacije i alijenacije. Borba za pravo oslobođenje, za komunističko društvo, može se voditi samo na temelju naučne ideologije. Marksizam je i ideologija i nauka koja služi kao putokaz te borbe. Za razliku od drugih ideologija, njegov posao nije da misao objašnjava i rješava postojeće društvene suprotnosti, nego prije svega da mijenja svijet; to je ideologija čija realizacija znači prevladavanje svake ideologije.

U XX st. o problemu ideologije raspravljaju mnogi marksistički i građanski mislioci.

Usvajajući donekle Marxovo određenje, poznati građanski mislilac *Karl Mannheim* (K. Manhajm, 1893—1947) u djelu *Ideologie und Utopie* (1929) izložio je svoje poimanje problema, u kojem razli-

kuje *»partikularni«* i *»totalni«* pojam ideologije. (1) Prema prvom, ideologija je oblik iskrivljenog prikazivanja društva u mišljenju. (2) Prema drugom, svako vrijeme ima svoj tip mišljenja, pa totalni pojom ideologije označuje stil kulture i mišljenja jednog doba.

Problem ideologije u suvremenoj građanskoj sociologiji najčešće se postavlja u vezi s pitanjem odnosa ideologije i istine, ideologije i znanosti. *Theodor Geiger* (Teoder Gajger, 1891—1952), u knjizi *Ideologie und Wahrheit* (1953), svoje određenje ideologije utemeljio je na strogom razlikovanju znanstvenih i vrijednosnih sudova na suprotstavljanju znanosti i ideologije. Ova pozicija karakteristična je za većinu građanskih sociologa. Suprotstavljanjem *»čiste«* znanosti, kao objektivne istine i *»tačnog«* odražavanja stvarnosti i ideologije kao *»krive svijesti«* (njem. falsches Bewusstsein), svojstveno građanskom objektivizmu koji se javlja kao polazna pretpostavka učenja o ideologiji, dovodi do neprihvatljivog određenja ideologije, jer *nema* čiste znanosti koja bi bila čisto objektivno spoznavanje. I znanost je ideologija. Čak i tada kada znanstvena spoznaja *»tačno«* odgovara stvarnosti, u uvjetima otuđenja, ona je ideologična. S pozicije građanskog objektivizma iz ideologijskih razloga, trebalo je osporiti znanstvenost marksizma. Tako je Karl Mannheim, prihvaćajući Marxovu tezu o ideologiji kao »krivoj svijesti«, radikaliziranjem ove teze ustvrdio kako je i marksizam kriva svijest, a ne znanost.

Osnovna pretpostavka od koje polazi većina građanskih interpretatora marksizma jeste razdvaja-

nje činjeničnih i vrijednosnih sudova. Dilemu koja otuda proizlazi s obzirom na marksizam prvi postavlja *Karl Vorländer* (Karl Forlender) u knjizi *Kant und Marx* (1904) i razrješava je tezom da socijalizam nije moguće izvesti iz neke »objektivne« znanosti, jer on ima etički karakter. Istu dilemu postavlja i *J. P. Sartre* (Ž. P. Sartr, r. 1905): ili teorija o zakonima stvarnosti (materijalizam), ili teorija revolucije (aktivizam), pa bit marksizma vidi u teoriji revolucije i odriče mu znanstvenost. *M. Rubel* (Rilel), poput Vorländera, vidi u marksizmu prvenstveno etički sistem. Mnogi marksisti su prihvatili naznačenu pretpostavku, pa su zapadali u istu dilemu. Većinom su je rješavali scijentističkom interpretacijom marksizma (Kautsky, Pašukanis, Cornu [Korni], Garaudy [Garodi], staljinisti). *Georg Lukácz* (Đ. Lukač, r. 1885), u knjizi *Geschichte und Klassenbewustsein* (1923) ukazao je na neopravdanost pretpostavke o razdvajanju činjeničnih od vrijednosnih sudova. Marksizam ujedinjuje oba momenta; on je znanost i misao o revoluciji, a kako radnička klasa nema zasebnih interesa, jer se bori za oslobođenje cijelog društva, on »predstavlja očito prevladavanje ideologije« (Gramschi).

INDUSTRIJA (lat. industrie radinost), privredna djelatnost kojom se prerađuju sirovine mašinskim putem. Sistematsko istraživanje socijalnih aspekata poduzeća počinje na prekretnici našeg stoljeća. Ova istraživanja najuže su povezana s pokretom za racionalizaciju, koji simbolizira Fordova pokretna vrpca uvedena 1914. g. Teorijsku osnovu predstavlja *Taylorova* (1856—1915) »naučna organizacija rada«.

Njegova ideja sastojala se u tome da visokom racionalizacijom rada podiže produktivnost i u vezi s tim povećava nagradu za radnike, što opet mora utjecati na podizanje produktivnosti i na stvaranje zajednice radnika i poslodavaca. Međutim, ubrzo se pokazalo da je ovaj sistem bio prikladan samo za relativno kratko vremensko razdoblje u razvoju moderne industrije. Javlja se psihologija rada koja potiskuje mehanistički model motivacije (*Hugo Munsterberg*, 1863—1916). Na njega se nadovezuju istraživanja *Eltona Maya* (1880—1949), iz kojih je proizašla socijalna psihologija i sociologija poduzeća. Ove dvije usko povezane discipline surađuju u otkrivanju socijalne strukture pogona, što se kasnije proširuje na vanpogonske industrijske konflikte i na uzajamni odnos industrije i društva. Čuvena Mayova istraživanja u Hawthornu, u Chicagu (1927—1932), služe kao klasičan primjer empirijskih industrijsko-socioloških istraživanja. Rezultati cijelog niza eksperimenata o utjecaju osvjetljenja, radnog vremena, pauza itd. na radni učinak, doveli su do revizije psihološkog gledišta i do otkrića socio-kulturne uvjetovanosti radnog učinka. Eksperimenti su pokazali da takozvane *neformalne grupe*, na koje se nije obraćala pažnja, mnogo utječu ne samo na radni učinak već i na opću socijalnu strukturu pogona. Pokazalo se da radnik ne stoji bespomoćno kao izolirani individuum nasuprot nadmoćnoj tehnici i bezličnoj organizaciji, već da on iz svojih socijalnih dodira i grupnih odnosa stvara sferu vlastitog formiranja i time socijalnu okolinu koja ga osigurava. Ono što je uistinu novo u rezultatima ovih istraživanja bila je, s jedne strane, empi-

rijski dokazana nedostatnost dosadašnjih modela radne motivacije i, s druge strane, otvaranje pogleda na socijalnu samozakonitost industrije i pogona. Poslodavci dolaze do uvjerenja da je »poboljšanje« zadovoljstva na radu jedan od glavnih preduvjeta u borbi za veću produktivnost. U vezi s ovim u SAD se razvija *pokret »međuljudskih odnosa«* (human relations). Poduzimaju se opsežna industrijsko-sociološka istraživanja. U koordinaciji s teorijom grupe bilo je razrađeno učenje o neformalnim grupama u poduzeću (G. C. Homans, D. Cratwricht), zatim položaj predradnika (Gardner, Whyte), socijalni konflikti u industriji (Kornhaser, Shepard, Blumer). Na kraju je bila ukazana pažnja odnosima industrije i društva (Moore, Warner). Prvu sistematsku *industrijsku sociologiju* dao je *Moore* 1946. i *Miller* i *Form* 1951, a zatim je uslijedila *sociologija rada* od *Caplowa* 1954.

Sociološka istraživanja industrije nisu izvršena samo u Americi. Nakon posljednjeg rata ona su izvršena u većem opsegu i u Evropi. U Francuskoj postoji velika tradicija još od Durkheima, koju su *Friedmann* (r. 1902) i *Touraine* (r. 1925) bitno unaprijedili. Nijemci su svoja istraživanja usmjerili naročito na čeličnu industriju i rudarstvo (Popitz, Bardt). U Engleskoj su također bila izvršena velika istraživanja, koja se u širem smislu mogu pribrojiti industrijskoj sociologiji.

Tri su glavna područja industrijske sociologije:

1. Postanak i razvoj industrije s obzirom na njenu ulogu u životu društva. (Sociološko proučavanje poduzeća polazi od socijalne sredine u kojoj se po-

duzeće nalazi. Socijalna atmosfera ili ethos sredine, u kojoj je poduzeće smješteno, jeste objektivno dati faktor koji se ne može ispustiti iz vida kada se poduzima socijalni studij poduzeća.)

2. Oblici organiziranja i međusobnog komuniciranja ljudi, koji su nastali kao rezultat postojanja industrijske proizvodnje (to su radni kolektivi, radne grupe, organi upravljanja, organi rukovođenja, društveno-političke organizacije itd.).

3. Odnos industrije i šire zajednice, tj. mjesto i položaj proizvođača u industriji i njihov utjecaj na društveni život izvan industrije.

Iz ovog proizlazi da je *industrijska sociologija* specijalna sociologijska disciplina koja proučava industriju, njene tvorevine i njen odnos prema širem društvu.

Iako je jugoslavensko industrijsko poduzeće s obzirom na originalne forme svoga razvoja neobično interesantno s gledišta industrijske sociologije, treba naglasiti da je na ovom području kod nas do danas vrlo malo učinjeno. Budući da nisu izvršena opsežnija sociološka istraživanja, nisu se mogle pojaviti originalne studije. Po mišljenju francuskog sociologa Fredmanna, »jedan od najinteresantnijih aspekata i ujedno jedan od onih što najviše obećavaju u jugoslavenskom iskustvu, jesu napori što ih Jugoslavija poduzima u svrhu izobrazbe radnika, da bi se uputili u tehničke, administrativne i ekonomske probleme industrije« (*Traité de Sociologie* par *Gurvitch*, Paris 1958).

U zasnivanju naše industrijske sociologije treba polaziti od bitnih razlika koje postoje između socijalističkog i kapitalističkog industrijskog poduzeća.

Kapitalističko poduzeće je privredna organizaciona jedinica u kojoj kapitalist kao vlasnik sredstava za proizvodnju organizira proizvodnju koristeći se najamnom radnom snagom, da bi postigao profit. Naše poduzeće je privredna organizacija udruženih neposrednih proizvođača. Oni tvore samoupravnu radnu jedinicu koja pomoću društvenih sredstava za proizvodnju slobodno proizvodi robu za tržište da bi podmirila potrebe društva.

Ako pođemo od navedenih definicija, onda možemo eksplicitno izdvojiti slijedeća bitna svojstva koja naše industrijsko poduzeće kao slobodnu asocijaciju proizvođača razlikuju od kapitalističkog:

1. Karakter svojine. Dok kapitalističko poduzeće predstavlja privatnu svojinu kapitalista, dotle sredstva data našim poduzećima na upravljanje predstavljaju općedruštvenu imovinu.

2. Iz karaktera svojine proističe i karakter akumulacije i društvenih fondova. Cilj kapitalističkog poduzeća jeste privatni profit, a socijalističkog podizanje općeg životnog standarda.

3. U socijalističkom poduzeću, za razliku od kapitalističkog, osnovnu snagu i najvažniji element sačinjavaju ljudi; radni kolektiv je upravljač i organizator poduzeća.

4. Slobodna asocijacija proizvođača vraća proizvođaču ne samo sredstva za proizvodnju, da s njima upravlja, već i plodove njegova rada, da s njima djelomično slobodno raspolaže.

5. Tek u okviru socijalističkog poduzeća postoji stvarna mogućnost da se ljudski rad vrednuje ne samo s ekonomskog već i sa socijalnog gledišta, tj.

ne samo kao aktivnost koja proizvodi robu već i kao aktivnost koja proizvodi zadovoljstvo ili nezadovoljstvo među onima koji rade.

Iz navedenih razloga jasno proizlazi da industrijska sociologija u našim uvjetima ne može započinjati proučavanjem neformalnih radničkih grupa kao u SAD. Ovim se ne želi reći da u našim poduzećima ne postoje takozvani neformalni odnosi. Ovi odnosi su prirodna ljudska manifestacija i postoje svugdje gdje ljudi zajednički djeluju. No u kapitalizmu linija koja odvaja formalnu organizaciju poduzeća od neformalnih radničkih grupa *de facto* se poklapa s linijom koja odvaja kapital od rada. Međutim, kada za socijalističko poduzeće kažemo da predstavlja slobodnu asocijaciju proizvođača, onda iz samog ovog određenja proizlazi da u njemu postoje stvarne mogućnosti identifikacije pojedinaca s poduzećem kao cjelinom. Prema tome bi bilo neprincipijelno, a i metodski nepravilno, kada bismo u proučavanju međuljudskih odnosa u našim radnim jedinicama pošli od pretpostavke da u njima postoje formalne i neformalne grupacije u istom smislu kao i u proizvodnim jedinicama kapitalističkog industrijskog poduzeća.

Proučavanje socijalnih odnosa u određenoj radnoj jedinici moguće je jedino onda ako jedinicu promatramo povezano s cjelinom poduzeća u kojem se nalazi. U vezi s ovim treba naglasiti da i samo proučavanje poduzeća mora biti uklopljeno u određenu društveno-ekonomsku formaciju. Iz ovoga proizlazi da je za nas neprihvatljivo gledište o industrijskoj sociologiji kao eminentno empirijskoj disciplini koja se oslanja na takozvano »čisto iskustvo«.

Ovo gledište je u skladu s tvrdnjom da nema nikakvih općih, objektivno postojećih društvenih zakona. Marksizam polazi od teze da se društvo razvija u skladu s određenim zakonima, te stoga industrijsku sociologiju direktno nadovezuje na opću sociologiju koja »se bavi zakonitostima postanka, razvitka, funkcioniranja i propadanja društveno-ekonomskih formacija« *(Lenjin)*.

INSTITUCIJA (lat. *institutio*), u najčešće upotrebljavanom, užem sociološkom značenju: sistem pravila, normi, običaja i konvencija, i na njemu zasnovan sistem specijaliziranih aktivnosti (uloga), koje se formiraju oko svakog značajnijeg centra društvenih potreba i interesa. U navedenom smislu, svaka socijalna institucija uvijek pretpostavlja određene *obrasce ponašanja*, tj. čvrsto fiksirane *uvjete i oblike postupanja* u raznim aspektima društveno značajnih djelatnosti i odnosa među ljudima. Ona uvijek podrazumijeva jasno izraženo priznanje ili sankciju društva i javlja se kao jedan od oblika *društvene kontrole* i kao važna komponenta *kulture*, u čijim se okvirima formira socijalno-kulturna ličnost pojedinca.

Pored svoga unutarnjeg, normativnog sadržaja, socijalne institucije mogu da obuhvaćaju i spoljašnji »aparat« materijalnih sredstava (zgrade, uređaji, instrumenti, sredstva komunikacija i sl.), koji posreduje u ostvarivanju određenih potreba, interesa i ciljeva, čiji je nosilac institucija.

Prema nekim autorima, institucije se mogu podijeliti na *regulativne* i *operativne*. Prvoj grupi pripadale bi, na primjer, institucije javne vlasti (država,

pravo), porodica i brak, škole i druge ustanove u institucionalnom sistemu odgoja ili edukacije, itd. Općenito uzevši, ovamo se svrstavaju sve institucije koje su »strateški značajne« u datom socijalnom sistemu, s obzirom na to da im pripada odlučujuća uloga u održavanju i razvijanju određenog tipa društvene organizacije i kulture. One pokrivaju široko područje društvenih i međuljudskih odnosa, grupnih i individualnih ponašanja, za koje je društvo posebno zainteresirano i nad kojim nastoji da uspostavi što efikasniju društvenu kontrolu. Ova se kontrola proteže od uređenja spolnih i porodičnih odnosa, preko uređenja svojine, reguliranja profesionalnog ponašanja, pa sve do kontrole raznih vidova idejnog života i kulturnih aktivnosti. Operativnim ili sekundarnim institucijama ovi autori nazivaju one institucije »kojima su dodijeljene više ograničene funkcije, koje interesiraju određene grupe u određenom momentu« (ovdje se na primjer navode dobrotvorne ustanove, javne biblioteke, osiguravajući zavodi i sl.).

Često se i različiti organizirani oblici ljudskog udruživanja pogrešno poistovećuju s pojmom institucije. To dolazi otud što svako veliko udruženje ili asocijacija izgrađuje specifične obrasce ponašanja, izražene u jednom kompleksu manje ili više općeprihvaćenih normi, vrijednosti i ideala. O stupnju standardizacije i formalnog oblikovanja normi ovisi, dobrim dijelom, i stupanj organiziranosti određene asocijacije.

Pojam institucije treba razlikovati i od pojmova društvene *strukture* i *organizacije* i od pojma dru-

štvene *kulture,* s kojima je inače u najtješnjoj povezanosti.

Institucionalizacija, pretvaranje određenog tipa društvene aktivnosti ili ponašanja u izričite, društveno prihvaćene norme, tj. njihovo prevođenje na nivo socijalne institucije.

Institucionalna kontrola, jedan od najvažnijih oblika i mehanizma socijalne kontrole koju provode različite društvene ustanove, na osnovu ustaljene prakse i prema određenim pravilima. Cilj je ove kontrole reguliranje individualnih i grupnih ponašanja, njihovo usklađivanje s određenim normativnim standardima institucije (v. *Društvena kontrola*).

INTELIGENCIJA, poseban nehomogen i heterogen društveni sloj, čije pripadnike karakterizira obrazovanje kao jedina zajednička oznaka.

Termin inteligencija najprije je upotrijebljen u Rusiji u XIX st. i odnosio se na univerzitetski obrazovane ljude, koji su time dobili kvalifikaciju za profesionalno zanimanje. Kasnije su mnogi teoretičari značenje ovog termina proširili tako da se odnosi na sve one koje se ne bave manuelnim radom. U najširem smislu danas se riječ inteligencija upotrebljava kao ekvivalent riječi »new middle class« (nova srednja klasa). Mnogi prihvaćaju distinkciju prema kojoj pod intelektualcima u užem značenju riječi smatraju samo one pripadnike inteligencije koji doprinose stvaranju, prenošenju i kritici ideja; to su: pisci, pjesnici, umjetnici, filozofi, učenjaci, socijalni teoretičari itd.

U određenju inteligencije, u traženju specifične razlike po kojoj bi se ona razlikovala od drugih

društvenih grupa, često su dominirale kastinske predrasude, pa se suština inteligencije tražila u samoj prirodi intelektualne djelatnosti, pri čemu se zaboravljalo na sistem društvenih odnosa. Valja istaknuti da ne postoji čisto manuelni rad, jer u svakom fizičkom radu postoji veća ili manja stvaralačka intelektualna aktivnost. Zato kada govorimo o intelektualcima kao o posebnoj grupi ljudi, moramo imati u vidu njihovu društvenu profesionalnu funkciju koju dobivaju društvenom podjelom rada na intelektualni i manuelni, koja jedne pripadnike društva stavlja u položaj fizičkih radnika, a druge u položaj intelektualnih. U tom smislu možemo reći da se začeci inteligencije javljaju nastankom klasnog društva. U antičko doba nalazimo posebne kategorije inteligencije čiji je položaj određen društvenom organizacijom tog poretka. Formiranje inteligencije kao posebnog društvenog sloja pada u vrijeme nastanka građanskog poretka. Razvitkom privrede i sve većim potrebama za tehničkom organizatorskom elitom u proizvodnji i za ekspertima državne i privredne uprave, što je dovelo do velike birokratizacije, povećala se potreba za školama i većim brojem obrazovanih. Danas veoma složene društvene strukture i visoki stupanj podjele »razmrvljenog rada« zahtijeva sve veći broj školovanog osoblja. Takvo društvo stvara *organski* jedan ili više slojeva intelektualaca. Buržoazija stvara armiju industrijskih tehničara, poslovođa, politekonoma, autora pravnih propisa itd., koji imaju zadatak da organiziraju društvo i društvene službe. Neki od njih će izraziti i svijest o funkciji nove klase, njenu ideologiju. Ali intelek-

tualci se regrutiraju iz različitih društvenih sredina i imaju različit položaj u društvenoj strukturi, a kako nastankom buržoazije nastaje i proletarijat, to dovodi do diferencijacije unutar sloja intelektualaca koja se izražava i u idejnoj nadgradnji koju oni stvaraju. Međutim, svaka nova grupa koja stupa na historijsku pozornicu nalazi i kategorije intelektualaca koje od ranije postoje, što intelektualce često dovodi do osjećaja o povijesnom kontinuitetu i umišljanja da oni sačinjavaju nezavisnu društvenu grupu. Za razliku od *»organskih«* intelektualaca, koji izrastaju iz strukture novog društva i njegovih potreba, potonje je A. Gramsci nazvao *»tradicionalnim intelektualcima«*. Postojanje ovog tipa intelektualaca mnoge je od njih dovelo do teorije o nezavisnoj intelektualnoj eliti, koja je nezavisna od društvenih grupa i klasa i koja se ponekad shvaća kao subjekt povijesnog kretanja. Tako je npr. *Waclaw Machajski* u svojoj knjizi *»Intelektualni radnik«* (1905) razvio teoriju prema kojoj socijalistički pokret izražava ideologiju nezadovoljnih intelektualaca i da realizacija ove ideologije ne bi dovela do besklasnog društva, nego do nove vladavine intelektualaca. Slično je i *Geatano Mosca* intelektualce shvatio kao više ili manje nezavisnu grupu koja stoji između buržoazije i proletarijata i sačinjava nukleus nove još vrednije elite. Vrlo sličnu koncepciju u klasičnoj formi izrazio je *Karl Mannheim* (1893—1947), koji je prihvaćajući termin *A. Webera* (1868—1958) *»freischwebende Intelligenz«* (slobodno lebdeća inteligencija), u inteligenciji vidio relativno besklasan sloj, čiji su pripadnici međusobno tijesno povezani obrazovanjem,

i nasuprot klasama koje imaju parcijalne interese nastupa s općim interesima s kojima je prožet društveni život. Oni su zahvaljujući tim osobinama jedini u mogućnosti da stvore kompletan i objektivan pogled na društvo i posebne grupne interese i da nezavisnim djelovanjem unaprijede općenitije društvene interese.

Posebna varijanta teorije o intelektualcima kao vodećoj eliti izrazila je tezu o intelektualcima kao zastupnicima racionalnog uma čija je osnovna karakteristika prosvjećivanje i društvena kritika. S te pozicije *J. Benda* (1867—1955) je uputio prigovor onim predstavnicima inteligencije koji su izdali humanizam i demokraciju u ime iracionalizma i sile. Široko je rasprostranjena i teorija o *ljevičarstvu* inteligencije. Nju je pored ostalih izrazio i *Theodor Geiger* (1891—1952), koji stav inteligencije definira kao »principijelno skeptičan« s kojim se ona »kritički drži prema svakodnevnoj društvenoj stvarnosti, bilo da je ona jučer feudalna, danas kapitalistička, sutra socijalistička«. Doista, intelektualci su imali i imaju istaknutu ulogu u radikalnim i revolucionarnim pokretima. U tom pogledu postoji velika tradicija od doba renesanse, preko francuskih prosvjetitelja pa do stvaranja marksizma i razvijanja na njegovim osnovama revolucionarne akcije. Ali intelektualci nisu u tim momentima nastupali sami, kao posebna grupa, nego uvijek u vezi sa širim društvenim grupama, klasama, čiju su poziciju izražavali. Grupe intelektualaca formiraju se uvijek u vezi s društvenim grupama, naročito s najznačajnijim društvenim grupama, klasama. Takve grupe, naročito u fazi revolucionarnog na-

stupanja, asimiliraju i »ideološki« osvajaju napredne tradicionalne intelektualce, stvarajući istovremeno i novi sloj napredne inteligencije. Socijalistički pokret je privukao mnoge takve intelektualce jer su oni u njemu vidjeli, ponajčešće zbog svog proleterskog položaja u društvenoj strukturi, ideal kojem su nužno morali težiti. Nisu, međutim, svi intelektualci samim tim što su intelektualci nužno i ljevičari. Gotovo u svim zemljama oni su uvijek bili jedna od najmanje kohezivnih i homogenih grupa, čiji su pripadnici izražavali mnoštvo najrazličitijih mišljenja o kulturnim i političkim pitanjima. Tako se npr. *Raymon Aron* u svom djelu *»L'opium des intellectueles«* (1955) okrenuo protiv ljevičarske opasnosti, a *Edward A. Chils* je u isto vrijeme osudio potpomaganje komunizma u ime »dobrog učenja«. *Joseph Schumpeter* je još 1942. u intelektualcima vidio grobare kapitalizma, koji ipak od njega žive. On im je prigovorio zbog »nedostatka direktne odgovornosti za praktične svrhe«.

Imajući u vidu intelektualce koji su se identificirali s vladajućom grupom i izražavaju njezinu ideologiju, *A. Gramsci* ih je nazvao »poslovođama« vladajuće grupe za obavljanje podređenih funkcija u društvenoj hegemoniji i političkoj vladavini.

Izvjestan dio suvremene građanske inteligencije naginje *konformizmu* i udaljava se od aktualnih problema suvremenog društvenog života. To se u većoj mjeri odnosi na tehničku inteligenciju, ali isto se može reći i za mnoge učenjake na području društvenih znanosti (sociolozi, pravnici naročito). Brojnost i unutarnja diferenciranost suvremene inteligencije porasla je s ekspanzijom sveučilišnog obra-

zovanja i porastom znanstvenih, tehničkih i profesionalnih znanja. Promijenio se položaj pojedinih grupa inteligencije: tehnički eksperti prevladavaju nad humanističkom inteligencijom. Oni su najtraženiji, a raste im ugled i materijalni položaj. Suvremeni engleski sociolog *T. B. Bottomore* smatra da ovi intelektualci smjeraju da postanu »manje radikalni kritičari društva i da budu više zaokupljeni rješavanjem kratkoročnih, specifičnih problema koji nastaju iz kompleksnih aktivnosti industrijskog društva u kojem žive«. S ovom ocjenom možemo se donekle složiti. Ali valja primijetiti da je birokracija suvremenoj inteligenciji uz mogućnosti za posao i veće zarade dala isto tako i ozbiljne razloge za sukobe, jer je stavlja u položaj koji je dehumanizira. »Gdje god je došla na vlast, buržoazija je sa svih dosadašnjih dostojanstvenih profesija na koje se gledalo sa strahopoštovanjem skinula svetačku aureolu. Ona je liječnike, pravnike, svećenike, pjesnike pretvorila u svoje najamne plaćene radnike« (Marx). Iz sukoba koji stoga nastaje rezultirale su brojne kritike suvremenog kapitalističkog industrijskog društva napisane perom samih građanskih intelektualaca. Uloga naprednih građanskih intelektualaca ne smije se potcijeniti. Najbolja ostvarenja njihova uma nasljeđuje proletarijat kao zakoniti nasljednik cjelokupne historijske kulturne baštine. I marksizam je nastao kao razvijanje najviših rezultata evropske misli. Mnogi građanski intelektualci prešli su, i danas u sve većem broju prelaze, marksizmu i socijalizmu. Apologeti i čuvari građanskog poretka vide u ovim intelektualcima elemente opasne po poredak. Makarti-

zam je stoga bio oštro usmjeren na ove intelektualce. Ništa bolje ovaj tip intelektualaca nije prošao ni u staljinističkoj birokratskoj stvarnosti. Birokratizam nije osigurao samo monopol vlasti, nego i ideološki monopol. Njegovi stavovi bili su neprekoračiva granica svakog mišljenja, koje se *moralo* kretati u okvirima datih rješenja. Stoga inteligencija nije bila u mogućnosti da igra onu značajnu ulogu koja joj pripada u izgradnji socijalizma. Njena uloga svedena je na apologiju postojeće birokratske prakse. Inteligencija u socijalizmu ne može biti vodeća snaga, ali njezino značenje ne smije se potcijeniti. Lenjin je stoga s pravom isticao ovo značenje i stvaranje nove socijalističke inteligencije, pa i asimiliranje zatečenih intelektualnih slojeva smatrao je važnim zadatkom. Inteligencija u socijalizmu predstavlja progresivnu snagu ne tada kad nastupa kao izolirana grupa ili ideolog birokracije, nego jedino ako je tijesno povezana s radničkom klasom i pomaže njezinu historijsku borbu za novo društvo.

J

JAVNO MNJENJE i MASOVNE KOMUNIKACIJE, dva važna pojma suvremene sociologije, od kojih prvi označava stav značajnog dijela date populacije prema određenim pitanjima društvenog života, a drugi proces prenošenja informativnih i drugih sadržaja kojim posebne institucije putem tehničkih sredstava utječu na masovni auditorij, podstičući ga na određene oblike ponašanja i društvenog djelovanja.

Društvene potrebe, a naročito potrebe političke prakse, odavna su uvjetovale interes za javno mnjenje. Javno mnjenje kao *politička snaga* koja se može pretvoriti u zahtjev i akciju moralo se i mora se uzimati u obzir i ukalkulirati u politiku prema nosiocima tog mnjenja. Jedan od osnovnih zadataka vladajućih krugova bio je da znaju mnjenje masa, čim se ono pojavi, kako bi ga mogli usmjeravati ili prividno zadovoljiti da bi izbjegli eventualne posljedice. Javno mnjenje ima pretenziju da utječe na odučivanje o pitanjima od zajedničkog interesa. Budući da je javno mnjenje oblik odnošenja prema društvenim, političkim, kulturnim i svim drugim

društveno značajnim pitanjima, ono je vrlo važno u demokratskim i u nedemokratskim društvenim uređenjima. U nedemokratskim društvima javlja se potencijalno kao više ili manje efikasan faktor koji se ne može ignorirati, a u demokratskim kao značajan moment zajedničkog rješavanja društvenih pitanja. U demokratskim društvima javno se izražava i direktno utječe na odluke o pitanjima društvenog života, u nedemokratskim društvima, iako se javno ne izražava ili se ne može izražavati, objektivno postoji i djeluje ponekad kao jedino sredstvo utjecaja na vlast od strane masa.

Nosioci su javnog mnjenja društvene grupe koje se formiraju prema istom ili sličnom položaju njegovih pripadnika prema sredstvima za proizvodnju i vlasti, kao i prema njihovim zajedničkim interesima koji proizlaze iz ovog odnosa i mjesta u društvenoj zajednici. Položaj u društvu i interesi javljaju se kao osnovne determinante mišljenja koje pojedinac ima o društvenim problemima. Međutim, javno mnjenje nije zbir izoliranih pojedinačnih mišljenja niti je samo neko individualno mišljenje. Ono se uvijek javlja kao mnjenje koje izražavaju pojedinci, ali ne kao samo vlastito mišljenje nego kao mišljenje društva, grupe, klase, političke partije ili drugih društvenih skupina. Kao *proces društvenog saopćavanja* ono se tokom tog procesa formira i, djelujući na bazi istog položaja i interesa na širi krug masa, izražava se kao *društvena snaga* čiji je cilj da odobravanjem ili suprotstavljanjem stanovitih odluka, postupaka, rješenja utječe na ljude vrlo često i tako da ih pokrene na društvenu akciju radi ostvarenja određenih ciljeva.

Pripadnici iste društvene grupe ne utječu jednako na formiranje javnog mnjenja. U kojoj mjeri netko utječe na formiranje javnog mnjenja zavisi od njegovih ekonomskih i političkih interesa i na bazi njih zainteresiranosti za određeni problem, ali isto tako i od toga da li je njegovo mišljenje takvo da bi ga mogla prihvatiti veća masa. Mnjenje ne može biti javno kao stvarna snaga ako je izraz samo manjeg broja ljudi. Njegova snaga zavisi od širine »publike«, ali i od njezine kohezivnosti i organiziranosti. Da li će neko mnjenje biti trajnije prisutno ili će biti izraz trenutačnog raspoloženja, da li će više ili manje utjecati na društveni život, da li će grupa koja je njegov nosilac biti čvršće ili slabije organizirana, zavisi od vrste interesa na kojima njezini članovi participiraju i stvaraju zajedničko mnjenje. Budući da su interesi u biti određeni ekonomskom strukturom, ona određuje i prirodu i značaj javnog mnjenja u pojedinom društvu.

Mnjenje je kao izraz širokih masa u klasnim društvima odražavalo raspoloženje onih kojima se vladalo, čija se volja gušila. Antička demokracija ne predstavlja u tom pogledu izuzetak. Iako su punopravni građani ravnopravno odlučivali o društvenim poslovima, pojam »javnosti« bio je ograničen samo na njih, dok su ostali pripadnici društva činili bespravnu masu (*v.Robovlasništvo, Demokracija*). Isto se može reći i za feudalni poredak. Tek je u građanskoj demokraciji kao političkoj revoluciji javno mnjenje omogućilo ostvarenje ustavnih prava, prava glasa i slobodnog izražavanja mišljenja.

Iako je javno mnjenje od ranije imalo društveni značaj, njegovo znanstveno ispitivanje novijeg je datuma. Unatoč tome može se reći da danas rijetko koja pojava privlači pažnju suvremene društvene znanosti kao javno mnjenje. Ono je danas u centru praktičnog interesiranja i znanstvenog ispitivanja. Nikada do danas nije čovjek imao veći interes za upoznavanje mnjenja, proučavanje drugog čovjeka i potrebu da putem raznih sredstava na nj utječe kao sada. Upoznavanje javnog mnjenja, utjecaj na nj, kao i staranje da ga se prema vlastitom interesu oblikuje, javlja se osnovnom pretpostavkom kreiranja i uspjeha adekvatne politike, ideološke propagande, komercijalne reklame itd. U suvremenom tehničkom društvu, u situaciji složenosti njegova kretanja i sve većih potreba za sredstvima masovnih komunikacija, nije moguće zamisliti nijednu društvenu akciju bez znanstvenog istraživanja javnog mnjenja i mogućnosti različitih utjecaja na nj. Danas je za formiranje javnog mnjenja vrlo važno posjedovanje i kontroliranje sredstava masovnih komunikacija, tj. sredstava izražavanja i prenošenja misli i informacija, kao što su: štampa, radio, televizija, film itd., jednom riječju, sredstava kojima se najviše utječe na stvaranje javnog mnjenja.

Komunikacije kao proces prenošenja značenja između pojedinaca i kao način njihova sporazumijevanja stare su koliko i ljudsko društvo. Njegovo prvo i osnovno sredstvo je govor (jezik), čijim je nastankom i razvitkom povezan i proces nastanka čovjeka kao ljudskog bića. Pronalazak pisma bio je

dalji krupan korak u razvitku sredstava komunikacije. Masovne komunikacije, međutim, tekovine su modernog razvitka i u vezi su s društvenim, ekonomskim, političkim i kulturnim razvitkom, potrebama i ciljevima.

Prvi film prikazan je 1894. god., radio-stanice u *Detroitu* i *Pitzburgu* počele su emitirati prve programe 1920. god., dok se televizija BBC u Londonu javlja tek 1936. god. Iako su se prve dnevne novine »*The Daily Courant*« pojavile u Londonu 1702. god., može se reći da je štampa postala sredstvo masovnog komuniciranja tek u najnovije vrijeme. Razvitak tehnike posljednjih decenija u golemim je razmjerama uvećao sredstva masovnih komunikacija i mogućnost utjecaja putem tih sredstava na javno mnjenje. Međutim, tehnički instrumenti ne smiju se brkati sa samim procesom komuniciranja. Masovne komunikacije nisu sinonim za komunikacije putem štampe, radija, televizije, filma i drugih navedenih tehničkih sredstava. Ono što je za masovne komunikacije specifično s obzirom na dosadašnje forme komunikacije jesu posebni radni uvjeti i ciljevi. Osnovna su pitanja tko drži u rukama sredstva masovnih komunikacija, tko je na vlasti i kako se odnosi prema javnom mnjenju. Zastupaju li sredstva masovnih komunikacija općedruštvene ili privatne interese. Kontroliranje ovih sredstava, razvijanje propagande u svrhu očuvanja vlastitog poretka i osiguranja određenih interesa osnovna je karakteristika građanske politike u ovoj oblasti. Korištena na ovoj osnovi sredstva masovnih komunikacija igraju u formiranju mnjenja važnu ulogu, nastojeći odvratiti čovjeka od stvarnih političkih

problema. Akcija građanskih političkih partija usmjerena je na formiranje javnog mnjenja koje će joj omogućiti provođenje privatnih interesa. Pritisak koji se u tom pogledu provodi, klasičnu građansku demokraciju pretvara u njenu suprotnost *(v. Demokracija)*. Javno mnjenje se u uvjetima višepartijskog sistema ne formira na demokratski način. Ono u tim uvjetima postaje vladajuće mišljenje, koje nije prirodno mišljenje većine, nego oficijelno mišljenje nametnuto od strane manjine, koja svoj utjecaj osigurava kontrolom nad sredstvima masovnih komunikacija. Bez obzira na to da li se kontrola provodi direktno u obliku cenzure, ili indirektno putem ekonomskog utjecaja, nametanjem politike i propagandom čiji je cilj ostvarenje interesa klase, partije, grupe, pojedinaca, sredstava masovnih komunikacija u buržoaskom poretku imaju funkciju očuvanja *status quo* postojećeg društvenog poretka i parcijalnih interesa.

U socijalističkom društvenom uređenju stvaraju se socijalni uvjeti za značajnu i stvaralačku ulogu javnog mnjenja u samoupravljanju društvom i društvenim poslovima. Ovo društveno uređenje i njegovi nosioci, radnička klasa, ne zadovoljavaju se postojećim i ne teže održanju *statusa quo,* nego stvarno razvijaju proces revolucionarnog unapređenja društvenih odnosa u toku kojeg procesa javno mnjenje nastupa kao stvaralački faktor društvenog zbivanja. Socijalizam ne pristupa masama kao objektu koji treba modelirati, nego daje mogućnosti za proširenje aktivnosti čovjeka stavljajući ga u položaj subjekta društvenih preobražaja. U

socijalističkom društvu mijenja se s obzirom na klasno društvo odnos čovjeka i vlasti kao i uloga komunističke partije prema buržoaskim partijama. U društvu istinske neposredne demokracije i razvijenog samoupravljanja vlast postepeno prestaje biti odvojena od naroda i suprotstavljena čovjeku kao neprijateljska sila kojoj se pokorava, jer u takvom društvu upravlja narod sam. U socijalizmu komunistička partija nema posebnih interesa do interesa naroda i klase, pa se stoga javlja kao organizator i podstrekač kolektivne akcije koja omogućuje svakom pojedincu da se angažira u progresivnom mijenjanju svijeta. Javno mnjenje u ovim uvjetima dobiva izvanredno veliko značenje. Sredstva masovnih komunikacija doista zastupaju društvene interese, pa su stoga u mogućnosti da objektivno informiraju, kritički analiziraju postojeće prilike u pojedinim oblastima društvenog života i na taj način aktivno utječu na progresivne preobražaje. Ona u istinski socijalističkom društvu ne smiju izražavati partikularne interese, biti monopol pojedinaca ili manjih grupa, nego treba da budu sredstva afirmacije napredne društvene misli i značajan faktor revolucionarnog mijenjanja društva. Ako se vlast drugačije shvati i uloga partije drugačije definira i položaj čovjeka i mase odredi, postoji velika opasnost srozavanja na nivo situacije u građanskom društvu i na gubljenje razlike u značaju javnog mnjenja i ulozi sredstava masovnih komunikacija. U etatističkom sistemu uloga javnog mnjenja sužuje se do njegova svođenja na prihvaćanje unaprijed donesenih odluka, a sredstva masovnih ko-

munikacija postaju »transmisija« preko koje se prenose odluke i direktive državno-birokratskog i partijskog aparata.

Borba za ostvarenje odlučujućeg utjecaja javnog mnjenja u procesu socijalističke izgradnje mora se usmjeriti na dokidanje buržoaskog društva i odbacivanje staljinističkog birokratskog monopola.

K

KAPITALIZAM, posljednja klasna društveno-ekonomska formacija zasnovana na najamnom radu i eksploataciji proletera, odnosno društveno uređenje utemeljeno na iskorištavanju čovjeka od čovjeka.

Razvitak feudalizma pripremio je pojavu kapitalističkog društva. U početnim fazama feudalizma proizvodnja je pretežno *naturalna*. Kmet je bio svojom obavezom prema feudalcu vezan uz zemlju, uz imanje na kojem je proizvodio upotrebne vrijednosti, tj. proizvode koji nisu bili namijenjeni tržištu nego direktnoj potrošnji. Nastankom i razvitkom gradova stvara se *robno-novčana* privreda, čiji će razvitak dovesti do potiskivanja naturalne proizvodnje i do nastanka krupne kapitalističke robne proizvodnje.

Usavršavanje sredstava za proizvodnju, mnogi pronalasci (kompas, štampa, barut), geografska otkrića (otkriće Amerike 1492. i morskog puta oko Afrike), u vezi s tim i proširenje tržišta i povećanje trgovine — sve je to snažno utjecalo na brzi razvitak novog načina proizvodnje.

Valja naglasiti još dvije pretpostavke koje su bile odlučujuće za nastanak kapitalizma: prvo, u dvostrukom značenju riječi slobodni radnici — pravno slobodni od obaveze vezanosti uz feudalno imanje, što im omogućuje stupanje u najamni radni odnos, i ekonomski »slobodni«, jer ne posjeduju sredstva za proizvodnju, što ih prisiljava da sklapaju radne ugovore s kapitalistom; drugo, pretvaranje novčanog kapitala u *industrijski kapital,* tj. upotreba trgovinom i zelenaštvom nagomilanog kapitala u proizvodnji koja omogućuje prisvajanja *viška vrijednosti* i na toj osnovi uvećanje kapitala.

Najamni radni odnos nije samo pretpostavka nastanka kapitalizma, nego je i najbitniji momenat na kojem se zasniva ovaj društveni sistem, pa stoga nije moguće razumjeti kapitalizam, kapitalističke društvene odnose i položaj čovjeka u tim odnosima bez razumijevanja *najamnog rada.* U kapitalizmu *radna snaga* postaje roba. Prodajući svoju radnu snagu kapitalisti, radnik kao naknadu dobija najamninu. *Najamnina* koju radnik dobija u obliku novca nije jednaka stvarnoj vrijednosti koju radnik stvara u procesu proizvodnje. *Višak vrijednosti* što ga stvara neplaćena radna snaga prisvaja kapitalist, i to je upravo izvor njegove moći i uvećavanja bogatstva.

Kapitalizam je »oslobodio« kmeta sredstava za proizvodnju i obaveza prema feudalcu, ali ga je pretvorio u proletera i na temelju njegova iskorištavanja osigurao novi sistem proizvodnje.

U početnim fazama odvijao se taj proces rastavljanja seljaka od zemlje nasilnim putem. Ovaj na-

silni put razvlašćivanja seljaka nazivamo *prvobitna akumulacija kapitala.*

Oblici prvobitne akumulacije kapitala u raznim zemljama bili su različiti. Najdrastičnije forme imala je u Engleskoj. Da bi mogla u potpunosti ostvariti svoje ciljeve, tj. ubrzati proces prvobitne akumulacije kapitala i uspostaviti kapitalistički poredak, buržoaziji je bila potrebna vlast. To je dovelo do *građanskih revolucija.* Pošto je preuzela vlast, građanska klasa je svim raspoloživim sredstvima (nasiljem, državnom silom, poreskom politikom, zaštitnim carinama, osvajanjem kolonija itd.) ubrzala punu pobjedu kapitalizma. Izum strojeva (naročito parni stroj, *J. Watt,* 1769), uvjetovan potrebama proizvodnje za tržište, i *industrijska revolucija* potpuno su osigurali prelaz sa sitne na krupnu robnu proizvodnju. To je dovelo do dalekosežnih društvenih posljedica. Snižavanje troškova proizvodnje i pojačana konkurencija dovode do sve većeg raslojavanja društva. Glavni cilj svakog kapitaliste postaje borba za opstanak, bogaćenje. Privatni interes postaje glavni motiv svekolike aktivnosti i osnovno mjerilo društvenih odnosa. Pojačana eksploatacija dovodi do zaoštravanja klasnih suprotnosti, a kolonijalna ekspanzija do stvaranja potlačenih naroda i suprotnosti na međunarodnom planu. Stvorivši sebe, kapitalizam istovremeno stvara i sve brojniju armiju proletera, tj. sebi suprotnu silu koja je historijski pozvana da riješi nastale društvene suprotnosti rušenjem kapitalističkog poretka. Osnovna suprotnost kapitalizma koja stalno produbljava klasne protivurječnosti jeste *su-*

protnost između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja.

Razlikujemo dvije faze razvitka kapitalizma: *liberalni* i *monopolistički* kapitalizam.

Liberalni kapitalizam nastaje u vrijeme prelaza od manufakturne na mašinsku proizvodnju. To je faza neograničene slobodne konkurencije i lične inicijative bez uplitanja države u privredni život. Već je u liberalnom kapitalizmu došla do izražaja *anarhičnost* kapitalističke proizvodnje, jedna od osnovnih karakteristika kapitalističkog sistema.

Slobodna konkurencija nužno dovodi potkraj XIX st. do *koncentracije kapitala,* tj. do sve većeg nagomilavanja kapitala u rukama jednog kapitaliste, a time i do druge faze u razvitku kapitalizma, do *monopolističkog kapitalizma.*

U oštroj konkurentskoj borbi slabiji kapitalisti su propadali, a jači su se sve više bogatili. Isti rezultat imale su i *ekonomske krize* do kojih nužno dolazi zbog anarhičnosti privrede, u kojima se uspijevaju održati samo najjači. Sve to uzrokovalo je i drugu pojavu karakterističnu za monopolistički kapitalizam — *centralizaciju kapitala.* Centralizacija kapitala je udruživanje više kapitalističkih poduzeća u jedno poduzeće, a glavni je oblik te centralizacije stvaranje dioničarskih društava. Osnovni cilj tih poduzeća je suzbijanje konkurencije. U tu svrhu dolazi do dogovora između poduzeća o cijenama proizvoda i opsega proizvodnje; takav dogovor naziva se *monopol.* U stvaranju monopola veliku je ulogu odigralo *spajanje financijskog kapitala s industrijskim kapitalom.* Banke su često osnivači akcionarskih društava. Ali monopoli nisu uki-

nuli konkurenciju, koja je nužna posljedica anarhističke proizvodnje, nego su je još više pojačali. To je sada konkurencija između monopola, monopola i privatnih poduzeća. Konkurentska borba između monopola različitih zemalja dovodi u vrijeme monopolističkog kapitalizma do *imperijalizma*, do borbe za osiguranje sirovina i tržišta i do kolonijalne ekspanzije. Podjela utjecajnih sfera postaje glavni problem koji se stalno postavlja i koji dovodi do svjetskih ratova (prvi i drugi svjetski rat). Zaoštravanjem ekonomskih suprotnosti, u društvu se zaoštravaju i klasne protivurječnosti, koje *nužno* vode socijalističkoj revoluciji.

Suvremeni kapitalizam pokušava naći izlaz iz krize jačanjem države i njezine uloge u proizvodnji. Monopolistički kapitalizam sve više postaje *državni kapitalizam.* Osnovna je karakteristika državnog kapitalizma nacionalizacija pojedinih privrednih grana, dakle, podržavljenje proizvodnih sredstava. On se pojavljuje i u intervencijama države u privredi; planiranje izvoza i uvoza, kontrola cijena, investiciona politika — jednom riječju u planiranju privrede. Iako državni kapitalizam predstavlja oblik spasavanja kapitalizma, podržavljenje sredstava za proizvodnju vrlo je zněajno za društvo, jer ono nužno vodi i podruštvljenosti tih sredstava. Državni kapitalizam je stoga negacija klasičnog kapitalizma, negacija privatnog kapitalističkog vlasništva i zamjena mnogobrojnih privatnih vlasnika jednim jedinim vlasnikom: državom.

Prema tome, podruštvljenje sredstava za proizvodnju u okviru kapitalizma stvara uvjete za ukidanje suprotnosti između društvene proizvodnje i

privatnog prisvajanja, što će se ostvariti tek socijalističkom revolucijom i spajanjem proizvođača s proizvodnim sredstvima u obliku radničkog samoupravljanja.

KASTE (franc. *castes,* njem. *Kasten*), izrazito zatvorene društvene grupe koje su se formirale na osnovi društvene podjele rada u specifičnim historijskim uvjetima prelaza iz prvobitnog u klasno društvo. Kao svojevrstan oblik klasne diferencijacije društva, kaste su bitno obilježje posebnih društvenih struktura robovlasničke formacije koje se značajno razlikuju od kasnijih klasičnih formi robovlasničkog poretka (arhaična kastinska društva).

U kastinskom poretku društveni položaj pojedinca kao pripadnika određene kaste čvrsto je fiksiran, a društvene funkcije koje obavlja doživotne su i nasljedne. Često se obavljanje istog zanimanja prenosi u nizu generacija jedne porodice. Ova kastinska zatvorenost i ekskluzivnost, koja nije samo *društvena* već i *biološka* (stroga *endogamija*), nalazi svoj izraz i potvrdu u različitim *religioznim propisima* koji mogu poprimiti i normativno-pravni karakter. Prema *Manuovu zakoniku* postojale su, na primjer, slijedeće kaste u staroindijskom društvu: *brahmani* (svećenici), *kšatrije* (ratnici), *vajsije* (zemljoradnici, stočari, zanatlije i trgovci) i *sudri* (najniža kasta). Za svaku od ovih kasta određuju se prava i obaveze i stroga podjela zanimanja. Često, naime, pripadnici iste kaste mogu obavljati samo jedno ili nekoliko srodnih zanimanja. Kruta kastinska podjela ispoljava se u krutoj, statičnoj podjeli rada na određeni broj djelatnosti odnosno pro-

fesija. *Marx* je upravo na primjeru indijske općine pokazao kako je ova statična podjela rada u krajnjoj liniji uvjetovala stagnaciju indijskog društva u cjelini, koje je stotinama godina ostalo uglavnom nepromijenjeno. I danas u Indiji postoji oko 3000—4000 profesionalnih slojeva kasta, ali se taj sistem društvene podjele sve više gubi pred naprednim gledanjima i pod utjecajem suvremenog razvitka. Neki pisci razlikuju, u indijskom društvu, *plemenske* i *profesionalne kaste* (les castes tribales et les castes professionnelles). Prve proizlaze iz plemenske organizacije na bazi krvnog srodstva, s pravilima endogamije i jakim čuvstvima plemenske vezanosti na bazi odgovarajućih vjerovanja, tradicija i religijskih kultova. Historijski se ovo nastajanje kasta unutar plemenskih granica dovodi u vezu s postepenim prodiranjem arijskih plemena koja su se nametnula starosjediocima kao vladajući sloj i zatvorila se prema njima u oštro izdvojenu kastu. Kastinsko ograđivanje javlja se na strani privilegiranog sloja kao težnja za očuvanjem plemenskog jedinstva i »čistoće« unutarplemenskih, bioloških veza koje su strogo endogamne (u portugalskom odn. španjolskom jeziku termin *casta* označava *rod, pleme, klan, rasu;* vjerojatno je da stoji u etimološkoj vezi s latinskim terminom *castus* = *čist).* Kaste na bazi profesionalne zatvorenosti i isključivosti (tzv. profesionalne kaste) mogu s vremenom poprimiti karakter biološki zatvorenih grupa, zahvaljujući trajnijem djelovanju endogamije. Ukoliko je takva grupa manja, a endogamija stroža, utoliko je više naglašena biološka homogenost njenih članova. Novija istraživanja upućuju na tragove

kastinske organizacije i u mnogim drugim arhaičnim društvima (kod drevnih Perzijanaca, Egipćana, Kineza, Hebreja, Grka, i dr.), a u sadašnjosti kod nekih polinezijskih i drugih etničkih skupina.

U suvremenoj građanskoj sociologiji pojam kaste razmatra se u vezi s tzv. *socijalnom stratifikacijom.* Zajedno s društvenim klasama i staležima određuju se kaste kao osnovni oblici *slojevitosti,* koji se zasnivaju na hijerarhijskim odnosima nadređenosti i podređenosti. U takvoj formalnoj odredbi kaste najčešće se, međutim, zapostavlja njena historijska dimenzija, pa se ovaj pojam upotrebljava i za svaki suvremeni oblik izrazite društvene zatvorenosti. Tako se, na primjer, Crnci smatraju kastom koja je podijeljena na posebne slojeve. S druge strane, gubi se iz vida najtješnja povezanost pojma kaste s pojmom klase i klasne podjele društva.

Prema marksističkoj sociologiji, kaste su nastale na osnovi već stvorene klasne diferencijacije i predstavljaju, u stvari, specifične pojavne oblike klasnih razlika među ljudima u historijski najranijem razdoblju klasnog društva. I klase i kaste imaju istu ekonomsku osnovu — podjelu društva na međusobno suprotstavljene grupacije — s obzirom na njihov različit položaj u proizvodnji i s time povezanu eksploataciju. U kastinskom društvenom poretku klasna podjela se prikriva u religioznom ruhu i osigurava dopunskom religioznom prinudom, dok se u suvremenom društvu klase javljaju u svom neprikrivenom ekonomskom obliku. U sličnom odnosu je i pojam staleža prema pojmu klase (v. *Staleži*).

KLASE, velike grupe ljudi, historijski nastale na osnovi društvene podjele rada i pojave privatne svojine, čiji bitno različiti materijalni životni uvjeti i interesi predstavljaju trajnu podlogu njihove međusobne borbe, kao jednog od glavnih obilježja tzv. klasne epohe u historiji čovječanstva.

U građanskoj sociološkoj i drugoj literaturi postoje mnoge teorije o nastanku društvenih klasa, razna shvaćanja o suštini klasne diferencijacije, klasnih odnosa, sukoba i sl. Nasuprot njima stoji koncepcija K. *Marxa* koji je prvi pružio cjelovito naučno objašnjenje klasa i klasne borbe. Ističući kako su već prije njega izvjesni mislioci otkrili postojanje klasa i klasne borbe, Marx pokazuje u čemu je osnovni smisao te njegove koncepcije: »Što se pak mene tiče, ne pripada mi niti zasluga da sam otkrio postojanje klasa u modernom društvu, niti zasluga da sam otkrio njihovu međusobnu borbu. Buržoaski historičari su davno prije mene izložili historijski razvitak te borbe klasa, a buržoaski ekonomisti — ekonomsku anatomiju klasa. Ono što sam ja dao sastoji se u tome što sam dokazao: 1) da je *postojanje klasa* povezano samo s *određenim historijskim fazama razvitka proizvodnje;* 2) da klasna borba neminovno vodi *diktaturi proletarijata;* 3) da ta diktatura čini samo prelaz *ka ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu.*«

Misao da je »postojanje klasa povezano samo s određenim historijskim fazama razvitka proizvodnje« ukazuje na to da su klase historijski prolazna pojava i da najdublje uzroke njihova nastanka treba tražiti u sferi društvene proizvodnje, tj. u historijski određenom stepenu razvoja materijalnih

proizvodnih snaga. Prvobitno društvo ne poznaje, naime, klasnu diferencijaciju među ljudima. Svi njegovi pripadnici uživaju jednak i ravnopravan položaj — prije svega u smislu obaveznog učestvovanja u zajedničkom radu i ravnopravnoj raspodjeli zajednički proizvedenih dobara. Ovaj kolektivni rad (koji se obavlja na osnovi društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju) i na njemu zasnovani odnosi jednakosti među ljudima nužno rezultiraju iz krajnje nerazvijenosti proizvodnje odnosno proizvodnih snaga. Oruđa rada do te mjere su primitivna da jedino njihovo zajedničko korištenje može da osigura zadovoljavanje najminimalnijih životnih potreba. Ne postoji mogućnost stvaranja bilo kakvog viška proizvoda — troši se odmah sve što se proizvede. Tek postepenim usavršavanjem oruđa i proizvodnih iskustava i razvijanjem društvene podjele rada (uz već postojeću prirodnu podjelu, prema spolu i uzrastu) dolazi do bržeg razvoja proizvodnih snaga i povećanja proizvodnje, koja sada počinje da prelazi okvire svakodnevne potrošnje, prijeko potrebne za održanje golog života. Stvaraju se izvjesni »viškovi proizvoda«, a time i mogućnost da se pojedinci — prisvajanjem ovih viškova — izdignu iznad ostalih članova zajednice i tako postanu prvi *vlasnici*. Ovim su ujedno stvoreni historijski uvjeti za pojavu trajnog vlasništva pojedinaca i na samim sredstvima za proizvodnju — za pojavu *privatnog vlasništva* uopće, koje je neposredan uzrok klasne diferencijacije, tj. rascjepa društva na antagonističke klase.

Marksistička teorija o klasama objašnjava, dakle, njihov postanak — držeći se dosljedno činjenica

društvene proizvodnje — slijedećim bitnim momentima: određenim stepenom razvoja proizvodnih snaga i njime uvjetovanom društvenom podjelom rada i pojavom privatne svojine.

Na drugoj strani su mnoge naučno neodržive teorije koje pokušavaju da objasne nejednakost među ljudima i sam nastanak klasa kao posljedicu različitih faktora: prirodnih nejednakosti među ljudima (Aristotel); krađe zajedničke imovine (J. J. Rousseaux); rada, štedljivosti i poslovnih sposobnosti jednih, koji su se time izdigli iznad drugih (predstavnici klasične građanske ekonomije); upotrebe nasilja, tj. osvajanja i porobljavanja (F. Mignet, F. Guizot, E. Dühring, L. Gumplowicz, J. A. Gobineau, F. Oppenheimer), itd. Engels je u »Anti-Dühringu« naročitu pažnju posvetio kritici jedne od mnogih varijanti tzv. teorije nasilja, koju je zastupao njemački filozof E. Dühring (Diring, 1833—1891). Kritizirajući njegovu predodžbu famoznog »čovjeka s mačem« koji porobljava mirnog zemljoradnika, Engels postavlja pitanje — otkuda jednome mač, a ne i drugome, i piše: »Ustanova privatne svojine mora već da postoji, da bi razbojnik mogao da prisvoji tuđe dobro;... sila doduše može da izmijeni imovinsko stanje, ali ne može da stvori privatnu svojinu kao takvu.«

I sam *pojam klase* predmet je veoma različitih shvaćanja i brojnih pokušaja da se pruži njegova definicija. U marksističkoj literaturi najpotpuniju definiciju iznio je Lenjin u članku »*Velika inicijativa*«: »Klase se zovu velike grupe ljudi, koje se razlikuju po svom mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svom odnosu (ve-

činom utvrđenom i izraženom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobivanja i prema veličini onog dijela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mjesta u određenom sistemu društvene privrede.« Ova definicija obuhvaća četiri osnovna obilježja ili kriterija koji bitno određuju pojam društvene klase, pri čemu je značajan redoslijed kojim se oni navode: 1. *mjesto* što ga dotične grupe ljudi zauzimaju *u historijski određenom sistemu proizvodnje*, 2. njihov *odnos prema sredstvima za proizvodnju*, 3. *uloga u društvenoj organizaciji rada* i 4. *način sudjelovanja u raspodjeli* ukupnog društvenog proizvoda i *veličina* onog dijela tog proizvoda koji ostvaruju. Mjesto što ga neka klasa zauzima u danom sistemu proizvodnje čini njeno najbitnije obilježje, koje se *neposredno* ispoljava kao odnos te klase prema sredstvima za proizvodnju. A o samom odnosu prema sredstvima za proizvodnju ovisi, nadalje, i uloga koju pripadnici klase imaju u društvenoj organizaciji rada, kao i njihovo sudjelovanje u postojećem sistemu raspodjele. Tek na osnovu sva četiri momenta (koje uvijek treba posmatrati u njihovom realnom društveno-historijskom kontekstu) moguće je odrediti pojam klase. Izdvajanje bilo kojeg od navedenih momenata nužno vodi u jednostrane ili netačne definicije. Tako, npr., poznata *teorija distribucije* (K. Kaucki) uzima kao jedini kriterij podjele na klase visinu i izvor dohotka, dok tzv. *organizaciono-tehnička teorija* (A. Bogdanov) vidi

osnovu klasne podjele u organizaciji rada. U istom smislu jednostrana je i definicija klase N. Buharina, prema kojoj se klase svode na zajednicu ljudi koji imaju »isti položaj u proizvodnji«.

I kod pojedinih građanskih sociologa ima pokušaja da se pojam klase i klasnih odnosa izvede iz činjenica ekonomskog života. Pri tom se obično zapostavlja područje proizvodnje, a određujući kriterij traži se u nekom od elemenata raspodjele i potrošnje (dohodak, životni standard i sl.). Međutim, najčešće su definicije koje se temelje na eklektičkom povezivanju niza raznorodnih elemenata i imaju izrazito deskriptivan karakter. Tako, npr., poznati francuski sociolog G. Gurvitch (Gurvič, 1894) određuje socijalnu klasu pomoću slijedećih obilježja: suprafunkcionalna grupa; grupa koja obuhvaća u sebi velik broj ljudi; grupa koja je stalna; grupa koja je trajna; grupa koja postoji kao činjenica; otvorena grupa; neorganizirana ali strukturirana; grupa koja čini dio društva; grupa koja odbija da obuhvati čitavo društvo; radikalno je netrpeljiva prema drugim klasama; prema svojim članovima ima samo uvjetnu prinudu. Sličnog je karaktera i definicija koju iznosi američki sociolog P. Sorokin. U građanskoj sociologiji novijeg datuma, osobito američkoj i engleskoj, postoji uočljiva tendencija da se pojam klase zamijeni pojmom socijalnog sloja (social stratum) u okviru teorije o »socijalnoj stratifikaciji« (v. *Društveni sloj*).

Na osnovi Lenjinove definicije moguće je u svakom od triju tipova klasnih društvenih sistema razlikovati *dvije osnovne antagonističke klase:* robovlasnike i robove — u robovlasničkom društvu;

feudalce i kmetove — u feudalizmu; buržoaziju i proletarijat — u kapitalizmu. To su, naime, one dvije tipične klase — klasa eksploatatora i klasa eksploatiranih — čiji međusobni odnosi određuju karakter svake klasne društvene formacije, njenu specifičnu socijalnu strukturu, društvene odnose i ustanove, društvenu psihologiju, itd. Ova određujuća uloga dviju antagonističkih klasa proizlazi iz činjenice da su one same neposredno uvjetovane osnovnim produkcionim odnosom (odnosom prema sredstvima za proizvodnju, tj. oblikom svojine) koji je dominantan za danu društveno-ekonomsku formaciju. Drugim riječima, taj se osnovni odnos ispoljava kao odnos između klase vlasnika nad sredstvima za proizvodnju i klase koja ta sredstva ne posjeduje, od kojih prva »može da prisvaja rad druge, zahvaljujući tome što imaju različito mjesto u određenom sistemu društvene proizvodnje« (Lenjin).

U svakom klasnom društvu postoje, pored osnovnih klasa, još i *sporedne klase*, tzv. »prelazne klase« ili »međuklase«. Nikad se, naime, neka društveno-ekonomska formacije ne javlja u svom »čistom« vidu, jer pored tipičnog načina proizvodnje najčešće obuhvaća i ostatke nekog ranijeg, odnosno začetke budućeg načina proizvodnje. A to je upravo osnova za postojanje različitih sporednih klasnih grupacija, koje mogu da predstavljaju: 1. ostatke osnovnih klasa iz prethodnih društvenih formacija (robovi i vlasnici robova u feudalizmu, zemljišni veleposjednici i zavisni seljaci u kapitalizmu, i sl.); 2. začetke osnovnih klasa kasnijeg društvenog sistema (nastajanje buržoazije i proletarijata u okvi-

rima feudalnog sistema vladavine); 3. prelazne oblike koji, po svom osnovnom društveno-ekonomskom položaju i obilježjima, stoje između dviju osnovnih klasa (međuklase odnosno prelazni slojevi: »sitna buržoazija« u kapitalizmu i srednji društveni slojevi uopće).

Ni same osnovne klase nisu homogene i jedinstvene, već svaka od njih obuhvaća više slojeva odnosno frakcija, što postaje osobito vidljivo ako se posmatraju pojedine faze u razvoju neke klase. Tako, npr., unutar robovlasničke klase treba razlikovati patrijarhalnu robovlasničku aristokraciju i kasniju gradsku oligarhiju, te krupne latifundiste na izmaku robovlasničkog društva. Feudalna klasa dijeli se na više i niže plemstvo, crkveno i svjetovno, itd. Kod buržoazije mogu se razlikovati slojevi industrijskih, trgovačkih i bankovnih kapitalista i, kasnije, predstavnici financijskog kapitala. Ova nehomogenost odnosi se i na eksploatirane klase. Ona ukazuje na to da različiti slojevi neke osnovne klase imaju i svoje posebne interese koji čine osnovu unutarklasnih sukoba. Ti sukobi mogu znatno utjecati na opći tok klasne borbe.

Učenje o *klasnoj borbi* sačinjava bitni elemenat marksističke sociološke teorije. Marx i Engels su pokazali da je sva dosadašnja pisana historija bila historija klasne borbe. Otkrivši njene korijene u suprotnosti ekonomskih interesa eksploatatorske i eksploatirane klase, oni su ujedno pokazali kako ta borba, po imanentnoj logici svoga razvoja, nužno vodi uspostavi vlasti radničke klase — diktaturi proletarijata, koja je samo prelaz ka ukidanju svih klasa i ostvarenju besklasnog društva. Klasna bor-

ba predstavlja, prema tome, glavnu pokretačku snagu društvenog razvoja u klasnom periodu ljudske historije. Putem nje se manifestira osnovna zakonitost kretanja klasnih društava, koja je samo poseban slučaj opće historijske zakonitosti (v. *Društveni zakoni*).

Pojam klase stoji u natješnjoj vezi s pojmovima: *društveni sloj* (v.), *kasta* (v.) i *stalež* (v.).

KOMUNA (lat. commune, engl. community, franc. communauté, njem. Gemeinde), više ili manje kohezivna lokalna jedinica u kojoj žive stanovnici jednog određenog teritorija, koji razvijaju različite društvene aktivnosti i putem određenih organizacija, ustanova i službi zadovoljavaju materijalne i druge potrebe, stupajući pri tom u međusobne odnose i stvarajući vrijednosno-osjećajne norme, običaje, stavove.

Iz same činjenice da ljudi žive na jednom određenom teritoriju i da kao usamljeni pojedinci ne mogu zadovoljavati svoje raznovrsne potrebe, proizlazi nužnost da se organiziraju i da putem raznih društvenih institucija i službi zajednički osiguravaju zadovoljenje tih potreba.

Time što stanuju na određenom teritoriju, ljudi su upućeni jedan na drugoga. Stoga u definiciji komune ističemo da je ona *teritorijalna jedinica*. Teritorijalne granice komune nije uvijek lako odrediti, jer se ove granice ne moraju podudarati s upravno-političkim granicama. Da bismo znali stvarne granice komune potrebno je odrediti područje u okviru kojeg se odvija stvarna zajednička aktivnost i zbivaju društveni odnosi u kojima ljudi neposredno učestvuju, kao i osjećaj pripadnosti toj

teritorijalnoj jedinici. U suvremenim teritorijalnim jedinicama postoje brojne ustanove i službe u okviru kojih se odvija aktivnost upravljena na zadovoljavanje raznovrsnih potreba. To su pored ostalih: *privredne ustanove* (industrijska poduzeća, zanatstvo, trgovina, ugostiteljstvo itd.), *kulturno-prosvjetne* (škole, domovi kulture, biblioteke, kina, kazališta i sl.), *socijalno-zdravstvene* (zavodi za socijalno osiguranje, domovi, zdravstvene stanice itd.), *političko-upravne* (općinski narodni odbor, razne političke organizacije), *službe sigurnosti* (milicija, razne inspekcijske službe itd.), *rekreacione ustanove* (sportski klubovi i objekti, izletišta, odmarališta i sl.) i *komunikaciona sredstva* i ustanove.

Kako je teško definirati komunu s obzirom na teritorijalne granice, tako je teško ustanoviti i ustanove i službe koje imaju isključivo lokalni karakter i pripadaju samo toj komuni. Jer mnoge ustanove nastaju iz potreba same teritorijalne jedinice, dok neke nastaju pod utjecajem šire zajednice radi objedinjavanja teritorijalnih jedinica u veće teritorijalne cjeline. Osim toga, ustanovama na pojedinim užim područjima služe se i ljudi koji ne žive na tom području, kao što se dešava i obrnuto, da zbog nepostojanja neke potrebne ustanove ili službe na teritoriju komune ljudi koriste ustanove i službe u drugim mjestima. Ima i ustanova koje se nalaze na jednom području, a po svojim funkcijama pripadaju mnogim ljudima bez obzira na njihovo mjesto stanovanja. Kad sve ovo uzmemo u obzir, malo bi se našlo ustanova koje su isključivo lokalne.

Ali ovo nepostojanje »čistih« granica ne dovodi u pitanje postojanje komune kao lokalne jedinice

i kao društvene pojave. Mnoge društvene pojave nisu strogo određene i od drugih pojava razgraničene, pa im ipak ne možemo negirati realitet. Konkretno istraživanje komune može nam pokazati koje su ustanove uvjetovane postojanjem teritorijalne bliskosti ljudi i tako omogućiti relativno precizno određene lokalne jedinice s obzirom na postojeće ustanove i službe u njoj.

Međutim, komuna se ne može definirati samim teritorijalnim granicama i u okviru tih granica postojećim ustanovama i službama. Zato u definiciji i ističemo *društvene* i *kulturne* odnose kojima je određen položaj i život čovjeka u komuni. Prvorazredni zadatak sociologije i jeste izučavanje tih odnosa sa ciljem da se ustanovi prema kojim pravilima, običajima i vrijednostima ljudi organiziraju život u komuni, kakvi odnosi iz toga među njima proizlaze, koliko su ljudi stvarno međusobno povezani, koliko je komuna jedinstvena zajednica itd. Ali upravo s obzirom na ove socijalne i kulturne odnose nastaju najveće teškoće u definiranju komune, jer se komune veoma razlikuju po stupnju unutarnje jedinstvenosti, skladnosti, harmonije, kohezije. Komuna kao teritorijalna jedinica *ne mora* se i obično se ne odlikuje unutarnjom jedinstvenošću i skladnošću njenih pripadnika. Štaviše, postoje razlike u interesima i raznovrsni sukobi koji iz njih proizlaze. Naročito je to karakteristično za društvo privatne svojine i klasne podvojenosti. I zbog drugih razlika mogu proizlaziti sukobi: svi ljudi nemaju isti društveni položaj i rang, oni ne moraju biti jedinstveni s obzirom na nacionalnu, vjersku, ideološku pripadnost.

Ali uz momente koji razdvajaju ljude i uzrokuju razlike i sukobe, postoje i momenti koji ih povezuju, sjedinjuju. To su izvjesne zajedničke općeprihvaćene vrijednosti putem kojih se pojedinac djelomično identificira s drugim i s komunom kao cjelinom. Od broja i karaktera ovih vrijednosti i od mogućeg stupnja identificiranja pojedinaca sa cjelinom zavisi koliko će komuna kao *teritorijalna jedinica* biti stvarna *teritorijalna zajednica!*

Po tome se komune u kapitalističkom društvu veoma razlikuju od naše socijalističke komune. Što našu komunu u biti karakterizira i koje su tekovine u njoj ostvarene?

Osnovna promjena u našoj komuni i društvenom sistemu uopće, koja uvjetuje radikalne promjene u svim oblicima društvenih odnosa, jeste uspostavljanje općedruštvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Time su likvidirani i eksploatatorska klasa i antagonistički klasni sukobi. Na temelju općedruštvenih sredstava za proizvodnju ukida se razdvojenost proizvođača od proizvodnih sredstava, što je omogućilo radničko samoupravljanje poduzećima (v. *Radničko samoupravljanje*).

Narodni odbor kao politička ustanova komune postepeno gubi karakter vlasti i poprima karakter koordinativnog, kontrolnog i arbitrarnog tijela, čiji je cilj usklađivanje individualnih i društvenih interesa, usklađivanje i koordiniranje rada ustanova i službi unutar komune i povezivanje komune sa širom društvenom zajednicom. Ne samo u privrednim organizacijama nego i u svim prije spomenutim ustanovama i službama postoje organi društvenog samoupravljanja. Kao članovi ovih organa,

putem brojnih oblika neposredne demokracije (savjeti, zborovi birača, referendum itd.) ljudi učestvuju u oblikovanju društvenih odnosa i društvenog života uopće. U društvenim odnosima i u društvenoj svijesti jačaju elementi koji povezuju ljude, a slabe uzroci koji ljude razdvajaju i dovode u konfliktne odnose i situacije. Opće prihvaćene društvene vrijednosti oblici su prevladavanja dualiteta postojećih suprotnih društvenih vrijednosti, a to je osnovna pretpostavka pretvaranja komune iz teritorijalne *jedinice* u teritorijalnu *zajednicu* kao istinsku društvenu zajednicu ljudi.

Stvarna zajednica nije svaka teritorijalna jedinica u kojoj su ljudi, zbog toga što obitavaju jedan određeni teritorij, upućeni jedni na druge u ostvarivanju svojih najčešće individualnih, klasnih egoističkih potreba i ciljeva. Njih samo ta nužnost povezuje dok ih sve ostalo razdvaja. Zato se ne odnose jedan prema drugome neposredno, a interes je onaj regulator njihovih međusobnih odnosa koji onemogućavaju sjedinjavanje ličnih i društvenih interesa, integriranje ljudi u zajednicu i identificiranje pojedinaca s tom zajednicom. Čovjek tu nije potpuno uključen u zajednicu, nego se jednim dijelom iživljava u individualizmu, raznim užim (neformalnim) grupama koje su međusobno suprotstavljene. Danas se često nekritički upotrebljava izraz zajednica kao oznaka svake teritorijalne jedinice, bez obzira na stupanj jedinstvenosti njenih pripadnika. Ovo je, međutim, opravdano jedino utoliko što u svakoj teritorijalnoj jedinici, bez obzira na postojeći sistem društvenih odnosa, postoje i momenti koji povezuju ljude u smislu uspostavljanja njihova

međusobnog jedinstva. Zajednica nije nešto što dolazi nakon radikalnog mijenjanja odnosa koji ljude razdvajaju, jer ti se odnosi stalno historijski formiraju. Nju moramo promatrati historijski, u njenom nastojanju. Ali radikalna izmjena odnosa u smislu promjena što su nastale u našoj komuni svakako je osnovna pretpostavka za uspostavljanje istinske ljudske zajednice. Nagovještena Marxovim poimanjem komune i Lenjinovim Tezama o sovjetskoj vlasti (1918) kao »postepenom uništenju države putem sistematskog privlačenja... građana neposrednom i svakodnevnom nošenju svog dijela tereta državnog upravljanja«, naša komuna se ostvaruje kao istinska zajednica.

Proces formiranja komune kao takve zajednice zavisi od objektivnih okolnosti i ljudske stvaralačke akcije. Kao što se država ne može preko noći ukinuti, tako se ni komuna *ne može* dekretom *»uvesti«*. Zadatak je naše sociologije da ispita u kojoj mjeri komuna, ne kao želja, nego kao stvarna zajednica, u pojedinoj fazi razvitka doista postoji te da znanstvenom analizom potpomogne akciju za njeno uspostavljanje.

KOMUNIZAM, besklasna društveno-ekonomska formacija, zasnovana na društvenim sredstvima za proizvodnju, visokom stupnju razvitka proizvodnih snaga i raspodjeli »prema potrebama«; istinska ljudska zajednica ljudi oslobođenih od svih vidova otuđenja; društveni sistem što ga ljudi izgrađuju radikalnim revolucionarnim dokidanjem klasnog društva na osnovi nužnog, zakonitog toka povijesnog razvitka.

Komunističke ideje nastaju mnogo ranije od Marxova i Engelsova naučnog zasnivanja komunizma i obnavljaju se gotovo u svim epohama društvenih kriza kao izraz nezadovoljstva eksploatiranih klasa i težnje za novim, pravednijim društvom. Ove ideje zastupali su pored ostalih T. Campanella (Kampanela), T. Moore (Mur), Morelly (Moreli), E. Cabet (Kabe), Saint Simon (Sen Simon), Ch. Fourier (Furje), R. Owen (Oven). Dok su to bila maštanja o idealnom društvu i slikanja tog društva bez znanstvenog dokazivanja mogućnosti njegova ostvarenja, s Marxom i Engelsom komunizam postaje od apstraktne i nestvarne utopije realna budućnost, jer marksizam polazi od analize objektivnih zakona društvenog razvitka i mogućnosti ljudske revolucionarne akcije i dokazuje nužnost njegova uspostavljanja.

Naše vrijeme jeste vrijeme najradikalnijih društvenih preobražaja, vrijeme prelaza iz klasnog u besklasno društvo. Osnovna je karakteristika našeg vremena da je to *prelazni period.* I do sada su postojali prelazni periodi iz jedne društveno-ekonomske formacije u drugu. Kapitalizam se npr. po izvjesnim elementima počeo mnogo ranije razvijati nego što je definitivno pobijedio i postao svjetski sistem. O tome što je prelazni period, u literaturi ne postoji jedinstveno gledište. Neki teoretičari smatraju da je socijalizam u isto vrijeme prelazni period iz kapitalizma u komunizam i prva faza komunizma. Drugi opet smatraju da između kapitalizma i socijalizma, kao prve faze komunizma, postoji prelazni period. Nije moguće prihvatiti ni jedno ni drugo gledište. Socijalizam je prva faza

komunizma i ujedno prelazni period, ali to ne znači da prelazni period počinje tek nakon revolucije, izgradnjom socijalizma. On tada počinje samo u onim zemljama u kojima je pobijedila revolucija, a da prethodno kapitalizam nije bio dovoljno razvijen. Tamo gdje se kapitalizam, prije socijalističke revolucije, borio s feudalnim zaostacima i nije se razvio kao vladajući sistem, jasno je da se tu ne može govoriti i o nastajanju socijalističkih elemenata u okviru kapitalizma. Prelazni period počinje ovdje socijalističkom revolucijom i izgradnjom socijalizma. U visokorazvijenim kapitalističkim zemljama logikom samog kapitalističkog razvitka nastaju elementi socijalizma u okviru kapitalističkih uvjeta privređivanja i kapitalističke vlasti. Ovdje prelazni period počinje prije socijalističke revolucije i početka izgradnje socijalizma, iako će se izgradnjom socijalizma nastaviti. Ako ovome dodamo da i mnoge nerazvijene zemlje nakon oslobođenja od kolonijalizma pokušavaju na svojevrstan način usmjeriti svoj razvitak prema socijalizmu, možemo zaključiti da je danas socijalizam *svjetski proces*, i u različitim zemljama zbog različitih ekonomskih političkih, kulturnih, i drugih prilika, poseban oblik prelaza iz klasnog (kapitalističkog) u besklasno (komunističko) društvo.

Osnovne suprotnosti kapitalizma, naročito suprotnosti koje proizlaze iz društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja i klasne protivurječnosti između buržoazije i proletarijata, nužno vode socijalističkoj revoluciji koja razrješava te suprotnosti i predstavlja polazni momenat i osnovnu pretpostavku izgradnje novog, komunističkog dru-

štva, kao jedinog oblika potpunog oslobođenja čovjeka od svih formi eksploatacije i otuđenja.

Proletarijat je klasa pozvana da izvrši taj društveni prevrat. Za razliku od svih dosadašnjih klasa, on nema cilj zamijeniti jedan oblik klasne vladavine drugim, nego ukinuti svaku klasnu vlast i uspostaviti besklasno društvo. Time proletarijat zastupa interese svih ljudi, a njegova revolucionarna akcija kojom ne može osloboditi sebe a da istovremeno ne oslobodi sve ostale, dobiva svjetsko-historijski značaj.

Tu svoju povijesno-oslobodilačku misiju proletarijat ostvaruje u toku procesa revolucionarnog preobražaja društva, koji proces počinje političkom revolucijom, tj. preuzimanjem vlasti od bužoazije. To ne znači da raznim oblicima borbe proletarijat u nekim zemljama ne ostvaruje značajne rezultate i u okviru kapitalističkog sistema. Ali tek zauzimanjem vlasti on stječe mogućnost svjesne i planske izgradnje novog društva. Obarajući kapitalističku vlast proletarijat uništava i kapitalističku državu, ali da bi osigurao tekovine revolucije i usmjerio razvitak prema besklasnom društvu, on mora da organizira svoju vlast — *diktaturu proletarijata.* Ali ova politička vlast i proleterska država bitno se razlikuje od buržoaske države ne samo po tome što je to vlast većine nad manjinom nego i time što je to vlast čiji je osnovni zadatak da stvara uvjete za ukidanje svake vlasti i države, kao sila iznad ljudi. Diktatura proletarijata je stoga država u odumiranju (v. *Država* i *Diktatura proleterijata*).

Ako pođemo od Marxove misli o dvjema fazama komunizma, onda možemo reći da s diktaturom

proletarijata počinje izgradnja prve faze komunizma, tj. socijalističkog sistema. Socijalizam je kao prva faza komunizma ujedno i prelazni period od klasnog u besklasno društvo.

Politička revolucija, koja dovodi do diktature proletarijata, istovremeno je i socijalna revolucija, jer ona ukidanjem privatnog i uspostavljanjem društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju ukida najamni rad i eksploataciju čovjeka od čovjeka. Sredstvima za proizvodnju može u ime društva upravljati socijalistička država, ali ona mogu (i treba) da budu predana na upravljanje radnim kolektivima. Velika je razlika između državnog i društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Dok država kao vlasnik predstavlja posrednika između proizvođača i proizvodnih sredstava, razdvaja proizvodnu funkciju od funkcije upravljanja i ostavlja radnika u položaju *»radne snage«*, koja od državne organizacije dobiva određenu nagradu za rad, dotle *radničko samoupravljanje* bitno mijenja te odnose, jer po njemu tek sredstva za proizvodnju postaju stvarno općedruštveno vlasništvo, koje omogućuje proizvođaču da sam neposredno odlučuje o proizvodu svog viška rada. U tim uvjetima ostvaruje se socijalistički princip raspodjele: »Svakome prema njegovu radu.«

U socijalizmu, dok materijalna proizvodnja ne omogućuje ostvarenje načela: »Svako prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama«, što će omogućiti tek razvijeni komunizam, načelo nagrađivanja »prema radu« najprogresivniji je mogući oblik raspodjele. To načelo ne dovodi još do ukidanja ekonomskih razlika među ljudima. Ova

karakteristika klasnog društva susreće se, iako u drugom vidu, i u socijalizmu. Uostalom Marx je konstatirao da se socijalizam ne razvija na svojoj vlastitoj osnovi, nego proizlazi iz kapitalističkih odnosa, pa stoga ima sve karakteristike prelaznog perioda, jer u sebi sadrži ostatke kapitalizma i momente novog komunističkog društva. Tako je i princip nagrađivanja »prema radu« ukinuo mogućnost da netko živi na račun tuđeg rada, čime je uklonjena glavna nepravda klasnog društva i uspostavljen pravedniji odnos među ljudima. Ali ovaj princip ne vodi računa o tome da se ljudi međusobno razlikuju po prirodnim sposobnostima, po dobi života i radnim sposobnostima, stečenim kvalifikacijama itd., što sve utječe na vrijednost rada i visinu zarade. Kako u sferi ekonomskih, tako isto i u svim drugim oblicima društvenih odnosa socijalizam ne prevladava u potpunosti kapitalističko društvo. To je još uvijek klasno društvo, to je društvo u kojem radnička klasa formira svoju državu itd. U socijalizmu, dakle, nije moguće prevladati ni granice građanskog prava, jer ljude, u uvjetima nedovoljne proizvodnje, valja podsticati na osvajanje kvalifikacije, veću produktivnost rada, usavršavanje proizvodnih sredstava, što će dovesti do obilja proizvoda a time i do raspodjele »prema potrebama«. Nema sumnje da nas razvitak i upotreba atomske energije u mirnodopske svrhe i uvođenje automatizacije sve više tome približava.

Socijalizam u uvjetima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i radničkog samoupravljanja ima veliko značenje za humanizaciju rada, a time i za ostvarenje pretpostavki potpunog dokida-

nja otuđenja čovjeka u radu i uspostavljanja radnika kojim ne upravljaju stvari, nego obrnuto — koji upravlja stvarima, kontrolira proces proizvodnje i oslobađa se prisilnog rada.

Komunizam, u užem značenju riječi, kao viša faza ove društvene formacije, koja se nadovezuje na socijalizam kao prvu fazu, nastaje (za razliku od socijalizma koji se razvija na kapitalističkoj osnovi) na svojoj vlastitoj osnovi. On oslobađa čovjeka od rada kao nametnute obaveze i prinude i uspostavlja rad kao stvarnu čovjekovu potrebu. Radna aktivnost koja je bila samo sredstvo za život postaje afirmacija života, oslobođenog ne samo *»prokletstva rada«* u klasnom društvu nego i ropske potčinjenosti čovjeka podjeli rada i posljedica koje iz nje proizlaze. U uvjetima visokog stupnja razvitka tehnike i pune automatizacije proizvodnje maksimalno će se skratiti radni dan i ukinuti razlika između intelektualnog i manuelnog rada, što će omogućiti oslobođenje stvaralačkih čovjekovih sposobnosti i uspostavljanje čovjeka kao svestrano razvijene ličnosti.

Takvo društvo moguće je ostvariti ne samo u uvjetima potpune likvidacije iskorištavanja čovjeka od čovjeka nego i maksimalne materijalne proizvodnje i društvene raspodjele bez posredstva novca i robno-novčanih odnosa i neposrednim prisvajanjem proizvoda po načelu svakome »prema potrebama«. A kako će tada nestati svake neravnopravnosti i klasnih razlika, neće biti potrebna ni država kao organ klasnog nasilja. Nju će zamijeniti *asocijacija* slobodnih proizvođača, ujedinjenih u komunu, kao uspostavljenu stvarnu ljudsku zajednicu

u kojoj će čovjek zadovoljavajući svoje potrebe ostvarivati istovremeno i društvene ciljeve i potrebe. Ovome valja dodati da komunizam nije društvo koje će se u budućnosti ostvariti u idealnom obliku. Tako shvaćeni komunizam bio bi samo utopistička iluzija koja bi protivurječila Marxovu dijalektičkom tumačenju povijesti, koje komunizam shvaća kao stalni *pokret* za oslobođenje čovjeka i stvaranje sve naprednijeg i savršenijeg društva.

KULTURA, cjelokupnost materijalnih i duhovnih vrijednosti koje je u toku povijesne prakse stvorio čovjek i koje mu služe za pokoravanje prirodnih sila, unapređenje proizvodnje i zadovoljenje drugih ljudskih potreba.

Postoje dvije oblasti kulture: *materijalna kultura* i *duhovna kultura. Materijalnu kulturu* čine proizvodna sredstva i ostale materijalne tekovine, što se obično u literaturi označava terminom *civilizacija.* Oblast *duhovne kulture* obuhvaća moral, religiju, umjetnost, filozofiju, znanost i običaje. Pojmovno razlikovanje materijalne i duhovne kulture ne znači da ove dvije oblasti ljudskog stvaralaštva nisu međusobno povezane i jedna drugom određene, pri čemu materijalna proizvodnja ima odlučujući značaj.

Podjela rada na *intelektualni* i *manuelni* uzrokovala je nenaučno shvaćanje da su proizvodi duhovne kulture samostalni, odvojeni od proizvodnje i proizvodnih odnosa i da se razvijaju po autonomnim zakonima. To je i razlog odvajanja materijalne kulture od duhovne i suprotstavljanje duhovne kulture civilizaciji. Razdvojenost čovjeka i njegove dje-

latnosti na različite sfere u uvjetima podjele rada, privatnog vlasništva i klasne pocijepanosti društva izraz je njegova *otuđenja,* što se očituje i u području materijalne i duhovne proizvodnje. Čovjek u civilizaciji egzistira kao *otuđeni* čovjek, što se manifestira i u svim vidovima duhovne kulture.

Podruštvljenje proizvodnih sredstava, dokidanje klasne podvojenosti društva i prevladavanje suprotnosti između intelektualnog i manuelnog rada — pretpostavke su prevladavanja civilizacije, prevladavanja suprotnosti između materijalne i duhovne kulture i uspostavljanja jedinstva kulture.

Ostvarenje čovjeka kao cjelovitog *društvenog bića,* kao svestrano razvijenog, *totalnog* čovjeka manifestirat će se u univerzalnom prisvajanju života, koje će biti izraženo i u jedinstvenoj kulturi kao istinskoj ljudskoj djelatnosti.

Kultura u klasnom društvu ima *klasni* karakter. U tom smislu možemo govoriti o dvjema kulturama u svakog, na klase podvojenog naroda, u svakoj naciji. Ali unatoč klasnom obilježju kulture i razlikama između kultura različitih klasa u jednom društvu, svaka zajednica ima svoj oblik kulturnog izražavanja. Stoga u suvremenom društvu možemo govoriti o *nacionalnoj* kulturi. Zajednička kultura je jedna od bitnih oznaka nacije. Ali kultura jedne uže zajednice, npr. nacionalna kultura, dio je zajedničke kulture šire zajednice. Svaka kultura ima i stanovite opće oznake. Stoga unatoč klasnim i ideološkim razlikama i nacionalnim osobenostima možemo govoriti o evropskoj kulturi, kulturi čovječanstva i sl.

Isto tako svako doba, svaka društveno-ekonomska formacija ima svoju kulturu. Suvremena kultura razlikuje se od kulture prošlih vremena, kulture u doba robovlasničkog ili feudalnog poretka.

Oštre ideološke razlike danas kao da dovode u pitanje jedinstvenost kulture našeg doba. Međutim, unatoč ideološkim razlikama jedinstvenost suvremene kulture ispoljava se u sve većoj njenoj *univerzalnosti*. Ostvarenje istinski *jedinstvene* i *univerzalne općečovječanske* kulture, komunističke kulture, koja će se razvijati na osnovi, u toku povijesnog razvitka stvorenih i općeprihvaćenih kulturnih vrijednosti, pretpostavlja potpuno prevladavanje klasnih podvojenosti i nacionalnih ograničenosti.

L

LIČNOST i DRUŠTVO. Pitanje o odnosu ličnosti i društva komplicirano je ne samo zato što postoje mnogobrojni oblici društvenih utjecaja na čovjeka nego i stoga što se i čovjek na veoma različite načine odnosi prema društvu. Iz ovoga uzajamnog odnosa ličnosti i društva proizlaze dva bitna pitanja: prvo, u kom smislu se može govoriti da društvo i društvene prilike određuju čovjeka i drugo, što to znači da čovjek stvara društvo i povijest.

Rad je stvorio čovjeka. Ako rad označimo kao *svjesnu* svrsishodnu djelatnost, onda je upravo svijest ona oznaka po kojoj se čovjek razlikuje od životinje. Ali čovjek ne proizvodi kao usamljeni pojedinac, nego povezan s drugim ljudima u društvu. Proizvodnja je prema tome *društvena* aktivnost. Iz ovoga proizlazi zaključak da čovjek postaje čovjekom samo u društvu. Preuzimajući određene uloge u društvu, da bi postao sastavni dio tog društva, čovjek preuzima i norme kojima se reguliraju zajednički odnosi u društvu. Usklađivanje i izjednačavanje individualnog ponašanja s normama po kojima se odvija život grupe sa shvaćanjima socijalne

sredine, jeste *socijalizacija* ličnosti *(v. Socijalizacija.)* Usvajanje postojećih uzora i ideala od pojedinaca, njihovo izjednačavanje u ponašanju i shvaćanjima sa sredinom u kojoj žive, identificiranje s grupom, dovodi do stvaranja izvjesnih *tipičnih* karakteristika svih članova jednog društva, po kojima nastaju i *tipične ličnosti* za jedno društvo.

Život čovjeka u društvu dovodi do njegove socijalizacije. Iz zajedničkog života dolaze svi utjecaji koji bitno utječu na svijest, shvaćanje i ponašanje čovjeka. Odgoj i obrazovanje, moral i moralne norme, vladajuće ideje i usvojene vrijednosti — jednom riječju cjelokupna kultura društva bitni je faktor socijalizacije čovjeka. Svi ovi elementi mogu dovesti do potpune identifikacije pojedinca s društvom, pri čemu kod čovjeka ne postoji osjećaj individualnosti, osjećaj za vlastitu ličnost. To je čest slučaj kod primitivnih naroda. Ali i kod nekih primitivnih naroda ima slučajeva da čovjek odstupa od društvenog prosjeka, da se razlikuje od »tipične ličnosti«, da postaje svjestan sebe, svoje individualnosti i svojih mogućnosti. Što je društvo na višem stupnju razvitka, čovjekov osjećaj svijesti o sebi, o individualnosti, jači je. A to je upravo jedna od osnovnih pretpostavki formiranja i razvijanja ličnosti, po kojoj se ličnost razlikuje od prosječnog pojedinca koji se izgubio u grupi, podredio društveno nametnutim normama, zbog čega društvo i sebe doživljava fatalistički. Ličnost tako dolazi do svijesti o svojim ljudskim mogućnostima uplitanja u tokove društvenog događanja, mijenjanja društva, a time istovremeno i do savjesti prema kojoj donosi odluke s osjećajem odgovornosti.

Prema tome, proces socijalizacije nije jedini put formiranja ličnosti. Ličnost se stvara i u toku procesa individualizacije. Oba ova procesa dva su bitna aspekta koje sociologija povezuje i od kojih polazi u traženju odgovora na pitanje o odnosu ličnosti i društva.

Ovi procesi, zbog klasne podjele društva, imaju složene tokove i dovode do različitih manifestacija čovjeka, koje su određene odnosom između vladajućih društvenih normi i ličnih čovjekovih uzora i ideala. Klasno društvo nameće svim članovima ideal društvene zajednice kakav ima vladajuća klasa, čije principe ona nameće svim ostalim članovima društva kao općedruštvene norme. Podvojenost čovjeka, koja je time uvjetovana, na *»privatnu«* i *»javnu«* osobu stvara licemjerne ličnosti, koje se zbog nesklada i sukoba privatnih i društvenih ciljeva i ideala ponašaju prema načelima društvenog morala, što ih dovodi do konformizma i oportunizma. Takva negacija individualnosti u isto vrijeme je i negacija ličnosti. Jer oportunist ne prihvaća vanjske, od društva, od vladajuće klase nametnute norme zato što je uvjeren u njihovu ispravnost i vrijednost. On ih nekritički usvaja iz straha od sile koja za njima stoji, iz straha za svoju ličnu egzistenciju. Tako čovjek postaje malograđanin, upućen isključivo na sebe i svoje egoističke interese, zbog kojih je u stanju iznevjeriti svoje vlastite principe i ideale, biti neiskren itd.

U kojoj mjeri čovjek uspijeva uspostaviti podudaranje između svog ponašanja u društvu i svojih društvenih ideala i uzora, utoliko on postaje ličnost. Takva ličnost ne teži za nekim »privatnim ži-

votom«, jer se za takvu ličnost život sastoji u punoj angažiranosti u društvu. Ako je takva angažiranost povezana s humanističkim i progresivnim idealima, akcije i postupci u kojima se ona očituje jesu revolucionarni i smjeraju na preuređenje društva prema tom vlastitom progresivnom uzoru i idealu, pa i po cijenu najviših teškoća.

Podvojenost čovjeka na »privatnu« i »javnu« osobu, njegova *dvostrukost i dvoličnost,* život po dvostrukoj računici, dobiva posebne oblike u kapitalističkom društvu, gdje je čovjek *»živo protivurječje«.* On je izoliran i usamljen. Osloboditi se izoliranosti i usamljenosti, riješiti stvarne protivurječnosti i uspostaviti jedinstvo moguće je građanskom čovjeku samo na misaonom planu, u religiji, ideologiji uopće *(v. Ideologija).* Otuda npr. fetišiziranje i idealiziranje države, koje pokazuje da u građanskom društvu čovjek nije ostvario svoju istinsku društvenost. Jer »u državi, gdje čovjek važi kao generičko biće, on je imaginaran član jednog zamišljenog suvereniteta, lišen svoga stvarnog, individualnog života i ispunjen nestvarnom općenitošću« (Marx).

Idealizacija države je samo apstraktno rješenje, imaginarno prevladavanje sukoba između čovjekova života u političkoj zajednici »gdje se on javlja kao *društveno biće,* i života u *građanskom društvu,* gdje je djelatan kao *privatan čovjek«* (Marx). Afirmacija države uz apstrahiranje od pojedinaca ne vodi stvarnom ukidanju privatnog života pojedinaca, pa ni uklanjanju dualizma između njegova »individualnog i generičkog života«.

Mnogo češće građanski čovjek ovaj sukob »rješava« pasivnim stavom prema društvenom životu, povlačenjem u sebe, iživljavanjem u *individualizmu* ili *anarhičnom* ignoriranju društva. Afirmacija individuuma uz negiranje društva samo je na drugi način imaginarno rješenje stvarnog sukoba, zamišljeno uspostavljanjem ličnosti, jer čovjek samo u društvu, kao društveno biće koje praktičnom akcijom stvarno rješava sukob, može postati čovjek kao ličnost.

Do stvarnog pomirenja pojedinaca i društva, čovjeka sa čovjekom i čovjeka sa samim sobom nikada ne može doći u građanskom društvu, gdje su zbog postojanja privatne svojine, privatnih interesa i klasnih ciljeva, individualni i socijalni život u neprestanoj suprotnosti.

Osnovna pretpostavka ukidanja dualiteta ličnosti i društva jeste ukidanje privatnog vlasništva i klasne podvojenosti, ukidanje dualiteta rada i kapitala, što će omogućiti uspostavljanje skladne ličnosti čiji će se društveni interesi podudarati s privatnim interesima. Jedino komunizam dovodi do pomirenja ličnosti i društva. *Socijalizacija čovjeka u besklasnom društvu u isto je vrijeme i njegova individualizacija,* jer usklađenost individualnih i društvenih ciljeva oslobađa čovjeka od njegovih posebnih egoističkih podsticaja i omogućuje mu da se uzdigne do svijesti o svom dostojanstvu i da prema vlastitoj savjesti stvaralački djeluje na korist sebe, drugog čovjeka i cijelog društva.

Ovo pokazuje koliko su jednostrana oba suprotna rješenja: ono koje negira ličnost, promatra je utopljenu u kolektivu, društvu, koje je u potpuno-

sti određuje, i drugo, zasnovano na individualizmu, koje negira društvo i ne vodi računa o tome da je jedina stvarna mogućnost čovjeka da se svojom revolucionarnom akcijom u društvu ostvari kao ličnost. Prvo vodi u fatalizam, drugo u anarhizam.

Ovo treba stalno imati na umu ako želimo dobiti znanstveni odgovor o ulozi čovjeka u društvu, o ulozi čovjeka u historiji. I u tumačenju uloge ličnosti u historiji iskristalizirala su se dva suprotna stanovišta.

Idealističko tumačenje pretjerano je naglasilo mogućnost utjecaja velikih ličnosti na tok historijskog zbivanja. Štaviše, po ovom mišljenju čitava povijest nije ništa drugo do djelo velikih ličnosti. Ovo shvaćanje polazi od *indeterminizma* kao svoje osnovne pretpostavke, pa kako u društvu nije nužno određeno kakve će tokove historijsko kretanje imati, velike ličnosti određuju historijsko događanje.

Prema drugom stanovištu, ličnost je u potpunosti određena društvom. Društvo se razvija po objektivnim, od čovjeka nezavisnim zakonima, pa je stoga čovjekova uloga beznačajna. *Deterministička* pozicija, koja je osnov ovoga tumačenja, *degradirala* je čovjeka i svela ga na bespomoćno biće u rukama slijepih sila historije. Tako zasnovan materijalizam prelazi u svoju suprotnost, u idealizam veoma blizak religioznom fatalizmu. On je po svojim posljedicama veoma štetan, jer dezangažira čovjeka u njegovim nastojanjima da mijenja svijet.

Prema marksizmu, čovjek je tvorac povijesti. Ali čovjek stvara povijest u određenim objektivnim okolnostima u okviru kojih se kreće njegova aktivnost i mogućnost djelovanja na tok povijesnog do-

gađaja. Čovjek nije u mogućnosti da potpuno zaustavi tok historije, on nije u mogućnosti da u uvjetima nerazvijenosti proizvodnih sredstava zasnuje moderni socijalistički poredak. Ali tok historije nije određen u potpunosti objektivnim zakonima. Ne određuju društvene okolnosti sve do pojedinosti. Čovjek se svojom aktivnošću upliće u društveno zbivanje, mijenja okolnosti, stvara nove. U jednoj historijskoj situaciji postoje mnogobrojne mogućnosti daljeg kretanja. Da li će doći do stagnacije u razvitku, pa i nazadovanja, ili će se ostvariti progresivno kretanje društva u skladu s osnovnim tendencijama njegova razvitka, to zavisi od čovjeka. Različiti su putovi i oblici ostvarenja opće zakonitosti. Ne vlada u društvu apsolutni determinizam, prema kojem iz jedne historijske situacije *nužno mora* da proiziđe strogo određen ovaj ili onaj događaj. Da li će poslije preuzimanja vlasti od strane radničke klase doći do birokratizacije i etatizacije ili do demokratizacije društvenog života, koja će voditi postepenom odumiranju države — to ne zavisi samo od objektivnih okolnosti, nego i od čovjeka, svjesnih snaga, partije. Očito tu postoje dvije mogućnosti. U pretvaranju jedne od mogućnosti u stvarnost očituje se stvaralaštvo čovjeka.

U carskoj Rusiji postojale su stanovite objektivne mogućnosti za izvođenje socijalističke revolucije, jer da nisu postojale, revolucija ne bi ni pobijedila. Ali tok razvitka nije sam od sebe vodio revoluciji. Lenjinov značaj i značaj subjektivnih snaga bio je presudan faktor ne samo za pobjedu revolucije nego i za razbijanje svakog dogmatizma u tumačenju historijskog razvitka.

Uloga ličnosti u historiji, dakle, iako se kreće u okvirima društvenih mogućnosti, *znatna je i veoma značajna*. To potvrđuje i izvođenje revolucije u našoj zemlji i još više izuzetno značajno, ne samo za naš razvitak nego i za razvitak socijalizma uopće, suprotstavljanje staljinizmu.

Ali ulogu ličnosti ne može se svesti na ulogu tzv. »velikih ličnosti«. Velike ličnosti djeluju putem masa. Gotovo svaki čovjek kao član određene društvene grupe, klase i kao pojedinac djeluje u društvu, a njegovo djelovanje može imati pozitivne ili negativne posljedice za društveni razvitak. Neki građanski sociolozi negiraju ulogu masa i s prezirom se odnose prema »gomili« upravo zbog uviđanja opasnosti od njihove akcije za građanski poredak. Iako »velike ličnosti« imaju veći utjecaj na društvena zbivanja nego što ga imaju ostali pojedinci, ne smije se precjenjivati ta uloga. Staljinistički *»kult ličnosti«* najizrazitiji je primjer potcjenjivanja i degradiranja čovjeka i sputavanja njegove slobode i stvaralačke akcije. A upravo bi socijalizam morao dovesti čovjeka do svijesti o njegovoj vrijednosti, on bi kao pokret za istinsko oslobađanje čovjeka trebao ostvarivati uspostavljanje čovjeka kao slobodne ličnosti koja će svojim djelovanjem sudjelovati u oblikovanju društvenog života i usmjeravanju historijskog razvitka.

M

METODE (grč. *methodos*). Metoda svake nauke — kao *način* istraživanja koji se u njoj primjenjuje i *sredstvo* pomoću kojeg dolazi do novih saznanja — najpouzdaniji je pokazatelj njene zrelosti i razvijenosti. U tom pogledu za svaku dobro razvijenu nauku karakteristično je *jedinstvo* njenog predmeta i metode. Naprotiv, u naukama koje nisu dostigle potreban stepen teorijske zrelosti očigledna je veća ili manja nepodudarnost u određivanju predmeta i metoda istraživanja. Kao nerazdvojni dio nauke, u kojem je tako reći sažeto i prečišćeno njeno istraživačko iskustvo, metoda je onoliko razvijena i jedinstvena koliko je u teorijskom pogledu razvijena i jedinstvena dotična nauka.

Prema jednom shvaćanju, pod pojmom naučne metode može se razumjeti »skup osnovnih principa koji određuju analitički okvir jedne nauke sa svim istraživačkim postupcima pomoću kojih nauka nastoji da riješi probleme koji se pred nju postavljaju« (M. Đurić: *»Problemi sociološkog metoda«*). Takvo određenje naučne metode (npr. sociološke metode) utoliko je prihvatljivo ukoliko se njime želi

razgraničiti jedinstven *metodološki* okvir jedne nauke od pojedinih *posebnih* metoda istraživanja koje ona upotrebljava i od kojih se nijedan ne može izdvojiti »kao naučni metod po prevashodstvu«. Kada je, naime, riječ o veoma složenim naukama, kao što je npr. sociologija, koja nužno sadrži veći broj posebnih metoda istraživanja, tada u prvi plan istupaju izvjesni *opći teorijski i logički principi* kojima se nastoji ustanoviti značaj, doseg i valjanost tih posebnih metoda, njihovi međusobni odnosi itd. Time se zapravo dolazi do *pojma metodologije* kao nauke o metodu (grč. *methodos* — metoda i *logos* — riječ, nauka). Među različitim gledištima o prirodi i zadacima naučne metodologije čini se da je danas najraširenije shvaćanje metodologije kao *posebne discipline čiji je osnovni zadatak da proučava i razvija epistemološke pretpostavke, odnosno logičke okvire naučnog saznanja, kao i cjelokupnu istraživačku praksu jedne ili više srodnih nauka.* Pri tom se s pravom ističe njena najtješnja povezanost s *općom teorijom* dotične nauke, ali istovremeno i zahtjev za izvjesnim razgraničenjem između teorijsko-sadržinskog i logičko-normativnog aspekta metodoloških razmatranja. Radi što preciznijeg određivanja funkcija i djelokruga metodologije, također je neophodno i razumijevanje njenog odnosa prema *teoriji saznanja, logici* i *sociologiji nauke,* s kojima je povezuju mnogobrojne dodirne tačke. Osobito je sociologija nauke, kao jedna od grana *sociologije saznanja,* značajna za metodologiju jer upućuje na razne oblike povezanosti naučnog istraživanja s postojećom društvenom sredinom. Društveni činioci u mnogim slučajevima neposredno određuju ciljeve

samog istraživanja, što je naročito vidljivo u sociologiji i u društvenim naukama uopće, gdje se svako empirijsko istraživanje pretvara u određeni društveni odnos.

U sociologiji, jednako kao i u drugim naukama, metodologija obuhvaća dvije osnovne skupine problema i zadataka: 1. *logičko-teorijske* i 2. *tehničke*. Takva podjela je svakako uslovna i služi samo u analitičke svrhe, s obzirom na to da se svi metodološki problemi međusobno tijesno prožimlju, osobito u neposrednoj praksi istraživanja. Tako bi prvoj skupini pripadali, između ostalih, slijedeći zadaci: formiranje i konceptualna analiza naučnih pojmova i hipoteza, određivanje principa za provjeravanje iskustvenih podataka i razvijanje metoda njihove logičke analize, proučavanje logičke strukture naučnih objašnjenja, itd. Druga skupina problema odnosi se na sam proces prikupljanja i sređivanja izvornih podataka i obuhvaća najrazličitija tehnička sredstva i postupke, organizaciju konkretnih oblika istraživanja i sl.

Interes za metodološke probleme prati razvoj sociologije od njenih prvih začetaka do danas, pri čemu je naročito uočljivo pomjeranje težišta i orijentacije metodoloških razmatranja u pojedinim fazama njenog razvoja.

U historiji građanske sociologije njeni najstariji predstavnici raspravljali su samo uzgredno o metodološkim problemima, pri čemu u središtu pažnje stoje manje ili više spekulativna razmatranja o osobenosti predmeta sociologije i sociološkog načina prilaženja društvenoj stvarnosti, dok su problemi neposredne istraživačke prakse gotovo sasvim izo-

stali. Dva najutjecajnija metodologa srednje generacije — *E. Durkheim* (Dirkem, 1858—1917) i *M. Weber* (1864—1920) — posvetili su doduše dosta pažnje ne samo općim pitanjima sociološkog metoda nego i posebnim istraživačkim postupcima, ali s izrazitim interesom za logičku stranu tih postupaka. Općenito uzevši, sve do prvoga svjetskog rata metodološka djela i rasprave o tehničkih i drugim praktičkim problemima istraživanja stoje sasvim u drugom planu. U dvadesetim godinama dolazi, međutim, do korjenitog zaokreta u metodološkoj orijentaciji građanske sociologije: započinje njena *»tehnicistička faza«* — svođenje metodologije na rješavanje pretežno tehničkih problema i razvijanje pojedinačnih metoda i postupaka istraživanja, uz krajnje zapostavljanje konstruktivnih teorijskih i metodoloških zadataka. Ova orijentacija nužno je dovela do skupljačkog *empirizma* i *prakticizma,* koje karakterizira odsustvo jasne teorijske perspektive i usmjerenost na mnogobrojna parcijalna istraživanja pojedinih društvenih pojava i užih područja društvenog života (tzv. *posebne sociologije*), bez mogućnosti sagledavanja kompleksnih društvenih cjelina, tj. strukture i zakonitosti razvoja globalnih društava. Danas čak i pojedini istaknuti predstavnici građanske sociologije izjavljuju kako je problem teorije postao njen osnovni problem *(P. F. Lasarsfeld, R. König,* i dr.), te da je sociologija, kao nauka o društvu, ostala *»sociologija bez društva«* *(T. W. Adorno).* Suvremeni metodološki tehnicizam i skupljački empirizam građanske sociologije imaju svoju najdublju osnovu u nepostojanju opće i jedinstvene teorije o društvu i društvenim pojavama,

bez koje nije moguće sagledavanje unutrašnjeg jedinstva najrazličitijih posebnih metoda i postupaka istraživanja, tj. njihova integracija ili sinteza na višem, metodološkom planu. U tom pogledu raznovrsne varijante tzv. naturalizma, psihologizma, formalizma, kulturalizma, strukturalizma, itd. — najočigledniji su izraz teorijske i metodološke razjedinjenosti ove sociologije.

U marksističkoj sociologiji takva opća teorija je *historijski materijalizam*. Svojim radikalno novim shvaćanjem čovjeka, društva i historije, koje je široko filozofski i antropološki zasnovano, *Marx* je došao do sveuobuhvatnog i svestranog tumačenja društvenih pojava. Zahvaljujući izvanrednom poznavanju i primjeni *dijalektičke metode*, on je prije svega uspio da objasni svu složenu prirodu *socijalnog determinizma* (više-dimenzionalnu determiniranost društvenih pojava), što sačinjava osnovnu pretpostavku u izgradnji naučne metodologije. Njegovom koncepcijom o čovjeku »kao sveukupnosti društvenih odnosa«, o dijalektičkoj recipročnosti čovjeka (kao ličnosti) i društva (kao društvene stvarnosti) i o njihovoj prirodnoj uvjetovanosti najzad su prevladane poznate kontroverze između personalnog, društvenog i prirodnog determinizma (R. Supek: *»Marksizam i problem metode u sociologiji«)* i time pružene metodološke pretpostavke za zasnivanje jedne jedinstvene nauke o čovjeku, kao društvenom, praktičkom i stvaralačkom biću.

Kao *opća teorija* marksističke sociologije, historijski materijalizam predstavlja ujedno i njenu *opću metodološku orijentaciju,* tj. pouzdanu osnovu za sistematsku, svestranu razradu naučne metodolo-

gije, čiji su problemi u posljednje vrijeme sve više u prvom planu interesa sociologa marksista. To je u neposrednoj vezi s orijentacijom na konkretna sociološka istraživanja društvene stvarnosti socijalističkih zemalja i, u vezi s tim, s potrebom da se kritički ocijeni istraživačka praksa i odgovarajući metodološki instrumentarij, što ih je razvila građanska sociologija.

Zahvaljujući upravo svojoj čvrstoj općeteorijskoj koncepciji i *materijalističkoj dijalektici kao svojoj općoj metodi,* marksistička sociologija omogućuje istraživaču da se osigura od svih jednostranosti površnog empirizma i naučno besperspektivnog prakticizma i da sagleda nužnu povezanost svih posebnih odnosno pomoćnih metoda i postupaka istraživanja, kao integralnih momenata jedinstvenog istraživačkog procesa koji je uvijek zasnovan na polaznoj teorijskoj zamisli i rukovođen određenim teorijsko-metodološkim principima.

Sama priroda istraživačkog procesa nužno zahtijeva *integraciju* svih metoda i tehnika istraživanja, čvrsto povezivanje teorijske analize s konkretnim empirijskim ispitivanjem društvenih pojava. U tom procesu moguće je razlikovati nekoliko osnovnih faza: 1. *određivanje predmeta i cilja istraživanja,* 2. *stvaranje plana istraživanja,* 3. *sakupljanje izvornih podataka pomoću određenih metoda i tehnika,* tj. izvođenje samog ispitivanja na terenu, 4. *sređivanje i analiza podataka,* 5. *interpretacija rezultata i izvođenje zaključaka.* Presudna uloga opće teorije i metoda dolazi do izražaja pretežno u prvim dvjema fazama istraživačkog procesa (konceptualizacija osnovnih elemenata predmeta istraživanja, razrada

teorijskih definicija, naučnih hipoteza, itd.) i u njegovoj posljednjoj fazi (teorijska uopćavanja i interpretacije).

Upotreba *posebnih* odnosno *pomoćnih* metoda i tehnika ispitivanja kao i raznih analitičkih postupaka dolazi uglavnom do izražaja u trećoj i četvrtoj od spomenutih faza istraživanja. Tako se kao najpoznatije i najčešće upotrebljavane metode u sociologiji mogu navesti: *metoda ankete* (intervju i upitnik), *metoda naučnog promatranja, sociološki eksperiment,* razne *metode i postupci statistike, sociometrijska metoda, metoda analize sadržaja* i dr. Zbog posebne važnosti koju ima upotreba prvih triju metoda u empirijskim sociološkim istraživanjima, valja iznijeti njihove opće karakteristike.

Metoda naučnog promatranja. Promatranje ili *opservacija* je najstariji postupak u socijalnim istraživanjima, ali je metodologija promatranja tek novijeg datuma. Pod naučnim promatranjem razumijeva se *sistematsko i plansko promatranje određenih pojava, pri čemu istraživač zauzima receptivan, tj. pasivan stav prema tim pojavama, ne utječući na spontanost njihova ispoljavanja.* Upravo po ovom receptivnom držanju istraživača metoda promatranja razlikuje se od metode *ankete* (intervjua) i od *eksperimenta,* kod kojih istraživač aktivno utječe na pojavu sa ciljem da izazove željene reakcije. Prethodno razrađenim *planom promatranja* nastoji se što preciznije odrediti sadržina i način promatranja. Takav plan predstavlja ujedno i instrument *kontrole,* jer se pomoću njega ustanovljava da li drugi istraživač, pri promatranju istog

činjeničnog stanja, dolazi do potpuno suglasnih rezultata.

Razne vrste promatranja razlikuju se naročito prema stupnju kontrole i odnosu istraživača prema predmetu promatranja. Kod tzv. *nekontroliranog promatranja* istraživač manje ili više slobodno odlučuje (u okvirima općeg, orijentacionog plana istraživanja) o načinu izvođenja promatranja. Pri tom je potrebno voditi tačan *zapisnik* ili *protokol* promatranja. Dosad je ova forma promatranja u socijalnim istraživanjima najčešće upotrebljavana. Njen je poseban slučaj *promatranje s učestvovanjem,* koje je značajno po tome što se istraživač nalazi u trajnom socijalnom kontaktu s osobama koje promatra. Ovaj se postupak najčešće primjenjuje u istraživanju svakodnevnog ponašanja zatvorenih socijalnih grupa, osobito ako istraživač, u svojstvu aktivnog učesnika, želi da pronikne u unutrašnje značenje promatranih pojava (u smislu njihova »*razumijevanja*«, prema *M. Weberu*). Poznat je primjer američkog istraživača *F. M. Trashera* koji je postao član čikaškog »podzemlja« da bi mogao proučavati ponašanje razbojničkih bandi. Pri kontroliranom promatranju istraživač se rukovodi *standardiziranom shemom* promatranja. Ovom shemom precizno se određuje (na osnovu *sistema kategorija* i izbora *jedinica* promatranja) koje činjenice i na koji način treba promatrati. Da se poveća pouzdanost protokola promatranja, isti postupak izvode obično dvojica promatrača, nezavisno jedan od drugog, ili se upotrebljavaju tehnička pomagala (tonske vrpce, aparati za kronološko protokoliranje i sl.). Ovo promatranje obavlja se najčešće u formi

laboratorijskog promatranja (prelazna forma ka eksperimentu) koje, za razliku od promatranja u normalnim *prirodnim okolnostima*, zahtijeva posebno pripremljene uvjete i upotrebljava se na malim grupama. Pri tom je vrlo važan odnos koji se uspostavlja između promatranih osoba i promatrača i objašnjenje koje ovaj posljednji daje o svojoj prisutnosti i o postupku koji treba da izvede. (Često se umjesto *»otvorenog«* provodi i *»prikriveno«* promatranje kada istraživač ne otkriva svoju ulogu.)

S obzirom na opseg promatranih pojava razlikuju se *pojedinačna* i *masovna* promatranja. Pod *pojedinačnim promatranjem* razumijeva se promatranje pojedinačnih društvenih pojava sa ciljem da se proučavaju svaka za sebe, ili pak da se na taj način ustanove izvjesne opće pravilnosti koje važe za sve pojave iste vrste. Postoje različiti oblici takvih pojedinačnih promatranja. U Francuskoj je, na primjer, *Le Playova* (Le Plej, 1806—1882) škola ostavila prilično bogato iskustvo u izradi *monografija* o pojedinim (radničkim) porodicama i o porodičnim budžetima. U američkoj literaturi rašireni su tzv. *»case studies«*, tj. proučavanje *pojedinačnih slučajeva* (života pojedinaca na osnovu biografija jedne porodice, farme, sela, grada i sl.). *Masovna promatranja (»mass observation«)* obuhvaćaju istovremeno promatranja svih pojava koje pripadaju određenoj vrsti (promatranje života i položaja nekog društvenog sloja u jednoj zemlji, svih brakova, zločina i sl.). Između ovih dviju vrsta promatranja nije moguće povući oštru granicu.

S o c i o l o š k i e k s p e r i m e n t. Upotreba eksperimenta u proučavanju društvenih pojava tek je

između dva rata stavljena u prvi plan širih metodoloških razmatranja, koja su u tridesetim godinama bila popraćena i prvim ozbiljnijim pokušajima praktičkog provjeravanja mogućnosti i korisnosti naučnog eksperimentiranja u društvenom životu *(St. F. Chapin, St. C. Dodd)*. Od tog vremena pa do danas vode se velike rasprave o ulozi i mjestu metode eksperimenta u sociološkim istraživanjima: dok jedni odbacuju svaki pokušaj eksperimentiranja u društvenom prostoru, smatrajući da ova metoda zauvijek mora ostati privilegija prirodnih nauka, drugi u njoj vide pouzdan obrazac za proučavanje društvene uzročnosti. Nasuprot ovim krajnostima danas sve više preovlađuju realnija gledanja koja ukazuju na nesumnjivo velike mogućnosti, ali i na nužna ograničenja pri korištenju ove metode u socijalnim istraživanjima s obzirom na složenost i specifičnost društvenih pojava.

Suština i značaj eksperimenta sastoji se u tome što nam omogućuje da iz složenog spleta mnogobrojnih činilaca koji djeluju u datoj situaciji izdvojimo onaj činilac za koji se pretpostavlja da je uzrok pojavi koja nas zanima. Pri tom se svi ostali činioci, koji mogu da zamagljuju ovaj osnovni odnos između pretpostavljenog uzroka i posljedice (između tzv. *nezavisne* i *zavisne varijable)*, drže pod strogom *kontrolom*. Kontrola se postiže na taj način što se cijeli uzorak koji je obuhvaćen planom istraživanja podijeli u dvije približno *ekvivalentne grupe*, koje su međusobno izjednačene u pogledu svih značajnih obilježja (činilaca), posebno onih za koje se pretpostavlja da su u vezi s pojavom koju istražujemo. U vještački stvorenoj eksperimentalnoj situa-

ciji *(laboratorijski eksperiment)* govorimo o *eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi.* Razlika je među njima samo u tome što se u eksperimentalnu grupu namjerno uvodi pretpostavljeni uzročni činilac *(nezavisna varijabla)* i istovremeno onemogućuje svaki dodir kontrolne grupe s tim činiocem. Naknadnom analizom eventualnih razlika između ovih dviju grupa, u vezi s pojavom koju istražujemo *(zavisna varijabla),* treba da se ustanovi da li je spomenuti činilac stvarni uzrok pojave, čime se polazna hipoteza o kauzalnoj vezi potvrđuje ili odbacuje. Ovaj tip umjetno stvorene eksperimentalne situacije, sa zahtjevom za mijenjanjem jednog jedinog činioca, nije iz mnogih opravdanih razloga naišao na širu primjenu u sociološkim istraživanjima. Za moderno shvaćanje eksperimenta u sociologiji najbitnija je *kontrola uvjeta* pod kojim se izvodi promatranje, a ne toliko vještačko izazivanje pojava koje se promatraju. Ovo shvaćanje preporučuje istraživaču da proširi eksperimentalno polje istovremenim uvođenjem u analizu *većeg broja činilaca,* kako bi potpunije upoznao njihov različiti utjecaj na predmet istraživanja *(faktorski eksperiment).* U stvari, razni postupci kojima se u praksi najčešće pribjegava predstavljaju samo manje ili više uspješno približavanje *»čistom«* eksperimentalnom tipu istraživanja. Istraživač obično stupa na društvenu pozornicu tek kada su se, u normalnim životnim okolnostima, već oformile »eksperimentalne« i »kontrolne« grupe, tj. kad su određeni uzroci već proizveli određene posljedice. U tom slučaju on je prinuđen da se kreće od posljedica prema uzrocima i da pomoću određenih analitičkih operacija uspo-

stavi *naknadnu kontrolu* nad relevantnim činiocima, kako bi iz postojeće situacije zaključio o njenom uzroku (*ex post facto* eksperiment, *St. F. Chapin*). Samo u izuzetno sretnim okolnostima istraživač može koristiti izvjesne situacije koje spontano nastaju, a slične su laboratorijskoj eksperimentalnoj situaciji (*»prirodni« eksperiment*).

M e t o d a a n k e t e. Metoda naučne ankete svakako je najrašireniji postupak u socijalnim istraživanjima na planu prikupljanja činjenica. On zapravo predstavlja *svojevrsnu kombinaciju statističke metode uzorka s intervjuom ili upitnikom*.

Intervju (interview, ispitivanje) takva je *forma društvene komunikacije u kojoj istraživač postavlja određena pitanja ispitivanim osobama zato da od njih dobije željene odgovore*, tj. informacije koje su relevantne za sam predmet istraživanja. Postoji čitava skala mogućnosti u provođenju ovog postupka: od sasvim *neformalnog* izgleda razgovora pa sve do takve forme ispitivanja gdje je ispitivač obavezan da se strogo pridržava unaprijed sastavljenog i u tačine *standardiziranog* upitnog arka (*questionnaire*). Tako možemo razlikovati *slobodni intervju* i *intervju sa »zatvorenim odgovorima«*. U pogledu načina postavljanja pitanja, razne varijante slobodnog intervjua dozvoljavaju ispitivaču, već prema situacijama u toku razgovora, da sam odlučuje o redoslijedu i formulaciji pitanja, ili pak zahtijevaju od njega da se pridržava liste pitanja koja su formulirana uvijek istim redoslijedom. No u oba se slučaja nastoji ispitivanim osobama ostaviti mogućnost da slobodno i na što spontaniji način formuliraju svoje odgovore. Radi postizanja što spon-

tanijih iskaza, osobito iz domene različitih psihičkih sadržaja, istraživač u određenim slučajevima upućuje ispitaniku tek najnužnija pitanja koja su samo podsticaj da ovaj što potpunije iznese svoja mišljenja odnosno doživljaje. Posebnu vrstu takvog ispitivanja čini tzv. *dubinski intervju (focused inteview)*. Prilikom proučavanja pojava koje traju dulje vremena upotrebljava se tzv. *panel-intervju*, koji se sastoji u višekratnom, ponavljanom ispitivanju određene pojave, u određenim vremenskim razmacima, kako bi se uočile njene promjene.

Kod tipa intervjua sa »zatvorenim odgovorima« postoji čvrsto određeni *redoslijed* i *formulacija* pitanja, tako da ispitanik može odgovarati na ta pitanja samo alternativno (sa *da* ili *ne*), ili na neki drugi unaprijed predviđen način.

Anketa na bazi upitnika (*pismeno* ispitivanje) razlikuje se od intervjua u tome što se ovdje pismeno formulirana pitanja dostavljaju određenim osobama (obično putem pošte, ili na neki drugi način) sa ciljem da se od njih dobiju pismeni odgovori. Ova forma društvene komunikacije, koju karakterizira odsustvo neposrednog dodira između istraživača i anketirane osobe, po pravilu zahtijeva *strogo standardiziranu formu upitnika* i, najčešće, odgovore *zatvorenog* tipa.

Zahvaljujući obimnoj literaturi o intervjuu i upitniku danas su raščišćena mnoga složena pitanja u vezi s prednostima i nedostacima svake od ovih tehnika ispitivanja, mogućnostima i granicama njihove upotrebe, itd. Naročito su detaljno razrađena mnogobrojna uputstva i principi koji se tiču izrade upitnika, formulacije pitanja i jezičnih problema

ankete, odnosa između istraživača i ispitivanih osoba, izvora tzv. anketarskih pogrešaka i načina njihova otklanjanja, itd. Ipak ostaje još niz neriješenih pitanja i teškoća koje, općenito uzevši, upućuju na zaključak da je jedan od bitnih preduvjeta za uspješno korištenje spomenutih postupaka *iskustvo* i *invencija* samog istraživača, njegovo solidno poznavanje socijalne sredine u kojoj djeluje i sposobnost da stvori neophodnu atmosferu povjerenja i neusiljenog kontakta s ispitivanim osobama.

Nesumnjiva vrijednost metode ankete ogleda se u tome što osigurava veliku *sistematičnost* i *brzinu* u prikupljanju iskustvenih podataka i omogućuje istovremeno zahvatanje velikog područja ispitivanja. Posljednja okolnost u vezi je sa statističkom metodom uzorkovanja.

Uzorak (sample) predstavlja statističko pomoćno sredstvo koje je izuzetno važno u suvremenim socijalnim istraživanjima. On je najtješnje povezan ne samo s upotrebom intervjua i ankete već i s metodom eksperimenta (kontrola nepoželjnih činilaca), s naučnim promatranjem (određivanje jedinica promatranja), s metodom analize sadržaja (izbor jedinica analize), itd. Pod *uzorkom* razumijeva se *određen broj jedinica ispitivanja koji je* — na osnovu izvjesnih statističkih postupaka — *izabran iz cjelokupne mase slučajeva i predstavlja tako reći umanjen reprezentativni model ove cjelokupnosti.* Drugim riječima, statističkom metodom uzorkovanja mnogostruko se skraćuje postupak prikupljanja činjenica: umjesto da se promatraju sve činjenice iste vrste, odnosno da se ispituju svi pojedinačni slučajevi cjelokupne statističke mase (npr. svi studenti

ili sve porodice u SFRJ, u vezi s proučavanjem određenog problema), izdvaja se tek relativno mali broj jedinica među njima, uz pretpostavku da su dobiveni rezultati *reprezentativni*, tj. da ih je moguće proširiti na cijelu populaciju. Pri tom se javljaju složeni postupci u vezi s ustanovljavanjem tzv. *greške u uzorku* i njene optimalne korekcije, koji se zasnivaju na *računu vjerojatnosti*. Postoji nekoliko tipova uzorka, od kojih svaki ima i svoje posebne varijante.

Osim široke primjene metode uzorka, suvremena sociologija upotrebljava i mnoge druge *postupke* i *metode statistike*. U tom pogledu valja istaći da statistika prožima gotovo sve aspekte istraživačke prakse, počev od načina prikupljanja iskustvenih podataka, pa sve do njihove sistematske obrade na deskriptivnom ili teorijskom planu (analitički postupci pri ustanovljavanju *korelacionih* i drugih veza između pojava, *multivarijantna analiza*, provjeravanje naučnih hipoteza pomoću tzv. *testova statističke značajnosti*, itd.). Iako je njena upotreba u sociologiji u mnogom pogledu veoma sporna (posebno u pitanju prirode i mjesta *metode vjerojatnosti* i *zakona velikih brojeva* u društvenim naukama uopće), ipak je njena vrijednost kao pomoćne metode u prikupljanju i, donekle, u obradi podataka nesumnjivo potvrđena.

MORAL, poseban oblik društvene svijesti; skup pravila, načela, normi, maksima koje reguliraju ponašanje ljudi i njihove međusobne odnose. Pitanjem izvora morala, kriterija moralnog prosuđivanja ljudskih postupaka i vrednovanja ciljeva moralnog

djelovanja bavi se posebna filozofska disciplina: *etika*. Etika je u većini slučajeva izvor, a onda i kriterij morala nalazila ili izvan čovjeka — u bogu, državi itd. *(heteronomija morala)*, ili u ljudskoj svijesti *(autonomija morala)*. I jedna i druga pozicija nije uočila povijesno-društvenu uvjetovanost i relativnost morala, nego se gubila u nastojanjima oko fundiranja apsolutne etike, apsolutnih moralnih normi, prema kojima su vrednovani i ocjenjivani ljudski postupci. Moralni čini često su se prosuđivali sa stanovišta *moralke*, čiji je osnovni posao: ustanoviti stupanj usklađenosti pojedinog ljudskog postupka s općim moralnim normama.

Fenomenom morala bavi se i *sociologija morala* iz drugog aspekta. Njezin je glavni zadatak: istražiti društvenu uvjetovanost morala, utjecaj morala na druge društvene pojave i njegovo značenje za društveni razvitak.

Moralni običaji, principi i norme, kojima se izražava shvaćanje o *dobru i zlu, pravednom i nepravednom, moralnom i nemoralnom*, fiksiraju međuljudske odnose, pa je prema tome moralni odnos *društveni odnos*, određen prije svega, kao i svi drugi društveni odnosi, društveno-ekonomskim prilikama i klasnom strukturom i odnosima. Kako se mijenjaju društvene prilike, tako se mijenja i moral. Iz toga proizlazi i *relativnost morala*. Ono što je u jednom društvu moralno, u drugom je nemoralno. U robovlasničkom društvu npr. nije bilo nemoralno imati roba, prodavati i kupovati, pa čak i ubijati robove, dok bi u suvremenom društvu takva pojava bila moralno osuđena. Ali stvarni opći moral ne postoji ni unutar jednog društva, jer različite

društvene grupe i klase imaju različita društvena shvaćanja o dobru i zlu, različite, često i suprotne ciljeve i ideale i moralne norme. Štaviše, ni unutar jedne grupe, klase, ne postoje jedinstveni moralni principi koji bi bili općevaljani.

Vladajući proizvodni odnosi i društvene ustanove, zasnovane i određene tim odnosima, u određeno vrijeme nameću svim članovima društva određene moralne norme koje se svode na zahtjev poštovanja dotičnih ustanova i društvenih odnosa. Ali moralni princip *nije* zakon. Čovjek se ne mora uvijek pridržavati moralnih principa. Zato u društvu postoji *pravo*, pravni zakoni i propisi i kazne. Vladajuća klasa svojim utjecajem i svim raspoloživim sredstvima nameće cijelom društvu svoj moral, pa se u takvom društvu stvara *prividno* jedinstven moral. Prividno jedinstvo još jače produbljuje stvarne protivurječnosti, stvarno nejedinstvo, razdvojenost ličnog i društvenog, čovjeka i čovjeka. Posredan odnos (putem društvenih ustanova, moralnih normi itd.) čovjeka spram čovjeka i čovjeka spram sebe izraz je čovjekove otuđenosti. U takvom društvu čovjek egzistira kao *homo duplex,* što se na planu morala očituje u postojanju dvostrukog morala: *javnog* i *privatnog*.

Nametnuti moral prisiljava čovjeka da se pridržava vladajućih moralnih normi koje ne proizlaze iz njegovih ideala, težnji i osjećaja. Otuda je nametnuti moral vladajuće klase koji ruši težnje i ideale drugih grupa i klasa ovima stran, nešto što im se neprijateljski suprotstavlja. Stoga se ne može kao moralno odrediti ono što je u skladu s vladajućim moralnim principima, kao prosuđivanje uči-

njenih postupaka sa stanovišta tih principa. Moral se izražava i u idealima, težnjama i akcijama pojedinaca i grupa upravljenih na mijenjanje postojećeg prema vlastitom uzoru i idealu društva. Ako su ovi ideali i akcije usmjerene na stvaranje novog progresivnog društva, onda su i čini koji iz njih proizlaze moralni sa stanovišta ljudskog i historijskog progresa kao jedinog objektivnog kriterija moralnog djelovanja.

Kao klasno određen oblik društvene svijesti, moral izražava ciljeve, želje i ideale pojedinih klasa. Utoliko je i moral ideologija *(v. Ideologija).*

Iako je moral *relativan* i s obzirom na različitosti u moralnim shvaćanjima u različitim društvenim sistemima i unutar jednog društva, iako je moralno u jednoj epohi ono što je u drugoj nemoralno, iako je za jednu klasu dobro ono što je za drugu zlo, i obratno, iz toga *ne proizlazi nužno* zaključak o moralnom relativizmu. Krivo bi naime bilo iz činjenice, da što je moralno za jednog, to je nemoralno za drugog, zaključiti da ne postoji moralno i nemoralno, dobro i zlo, jer kriterij društvenog progresa omogućuje ispravno prosuđivanje ljudskih postupaka.

U toku povijesnog razvitka postoji i *moralni napredak.* Progresivan tok povijesnog razvitka dovodi i do napretka u moralu, tokom kojeg se ostvaruju izvjesni općečovječanski elementi morala, koji postaju sve univerzalniji jer važe za sve ljude. Iako smo moral sa stanovišta njegove klasne uvjetovanosti i usmjerenosti odredili kao ideologiju s obzirom na općečovječanske elemente u moralu, *ne možemo* ga poistovetiti s ideologijom. Pozitivna ostva-

renja u moralnom napretku prenose se iz društva u društvo i predstavljaju opću tekovinu. U svakom društvu postoji mogućnost moralnog napredovanja s obzirom na prethodno, ali do toga ne mora uvijek doći. Moralni napredak ne ostvaruje se pravolinijski. U svakom društvu postoji i mogućnost moralnog pada. Da je tome tako najizričitije govore pojave kao što su: fašizam, rasna diskriminacija, ratovi i masovna uništavanja ljudi. Borba za moralni napredak danas, kad postoje velike opasnosti i od moralnog pada, treba da odigra značajnu ulogu.

Ipak je osnovna pretpostavka zasnivanja *istinski ljudskog* općečovječanskog morala potpuni revolucionarni društveni obrat s kojim čovječanstvo iz svoje *prethistorije* (klasnog društva) ulazi u ***historiju*** (besklasno društvo), koji će prevladati postojeće protivurječnosti i uspostaviti istinsko jedinstvo individualnog i socijalnog, čovjeka i čovjeka, izraženo u stvarnom općedruštvenom moralu. »Stvarno čovječanski moral koji stoji iznad klasnih suprotnosti i iznad uspomena na njih, bit će moguć tek na onom društvenom stupnju kad klasna suprotnost bude ne samo savladana nego i zaboravljena u praktičkom životu« (Engels).

N

NACIJA (lat. natio), historijska kategorija nastala u vrijeme raspadanja feudalizma i razvitka kapitalizma, a označuje specifičnu narodnu zajednicu zasnovanu na društvenoj podjeli rada, na kompaktnoj teritoriji i u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopće. Nacije su nastale iz drugih etničkih grupa (roda, plemena, saveza plemena i naroda).

Narod je takva etnička grupa koja predstavlja vezu i prelaz između saveza plemena i nacija. Narod je nastao na prelazu u klasna društva, a njegovo postojanje bilo je karakteristično za ropstvo i feudalizam. U tom vremenu živjeli su veliki narodi (Kinezi, Perzijanci, Egipćani, Grci, Rimljani itd.). Narod je već nacija u mogućnosti, ali je ona postala tek stvarnost u određenim historijskim uvjetima.

Stvaranje nacija je sastavni dio društveno-ekonomskih procesa nastanka kapitalizma. Mlada građanska klasa bila je glavni društveni nosilac tog procesa. Kao organizator novog, robnog načina proizvodnje ona je bila zainteresirana za slobodni indu-

strijski razvitak, za ostvarenje odnosno proširenje unutarnjeg tržišta i slobodu trgovine i za slobodnog i pokretnog najamnog radnika. Na putu ostvarenja tih njezinih težnji stajao je feudalni partikularizam i začahurenost, što je trebalo prevladati formiranjem opsežnijih i čvršće povezanih etničkih zajednica — nacija. Premda nacije nisu nastajale po istom šablonu, sve one imaju u osnovi isti ekonomsko-socijalni proces: nastanak industrijske robne proizvodnje s karakterističnom društvenom podjelom rada, vrlo brzi razvitak robne razmjene i formiranje unutarnjeg (nacionalnog tržišta) te proširenje sredstava komunikacije.

Postoje četiri bitna konstitutivna elementa nacije: *zajednički teritorij, jedinstveni jezik* kojim govore svi pripadnici jedne nacije (u etničkim zajednicama koje su prethodile naciji govorilo se različitim narječjima, a vladajući slojevi obično su govorili tuđim jezikom), zatim *zajednička društveno-ekonomska struktura,* te *ista duhovna fizionomija i zajednica kulture* koja je prožeta i povezana idejom nacionalnog jedinstva. Sva ta obilježja nacije izražavaju se u osjećaju pripadnosti svakog pojedinca toj zajednici. Bliska etnička srodnost ne postoji kod takozvanih mladih nacija. Amerikanci i Kanađani nastali su kao nacije ne samo zbog različitih etničkih nego i rasnih pripadnosti.

Proces formiranja nacija bio je neravnomjeran i razvitak nacionalnog pokreta prošao je kroz različite faze. Stvaranje nacija je otpočelo u XVII i XVIII st. i do danas još nije završeno. Najprije su formirane nacije u tzv. jednonacionalnim državama

Zapadne Evrope (u Francuskoj, Engleskoj i Španiji). Nacionalno pitanje u tim zemljama nije ni postojalo, jer nije bilo osnove za nacionalno ugnjetavanje. U ostalim dijelovima Evrope proces formiranja nacija počeo je kasnije i bio je mnogo kompliciraniji. U Italiji i Njemačkoj ekonomske pretpostavke kapitalizma razvijale su se brže nego političko jedinstvo nacije. Zato je u Italiji taj proces završen nacionalno-demokratskim ustankom, a u Njemačkoj za Bismarcka sporazumijevanjem odozgo. U Austro-Ugarskoj i Rusiji, kao mnogonacionalnim zemljama, najranije su se formirale državne nacije Nijemci i Rusi, čija je buržoazija došla u hegemonistički položaj i time izazvala otpor ostalih nacija u razvitku.

Dok je XIX st. bilo karakteristično za stvaranje nacija u Evropi i nekim dijelovima američkog kontinenta, naše stoljeće je karakteristično za stvaranje nacija na ostalim kontinentima. U Aziji i Africi stapaju se mnoga plemena i narodi kroz organizirani oslobodilački pokret za nezavisnost u određene nacionalne grupe. I u zemljama koje su otpočele izgradnju socijalizma u nerazvijenim uvjetima s jakim feudalnim strukturama u toku je formiranje novih nacija.

Nacionalnooslobodilački pokreti oduvijek su bili vrlo značajni. Njihov karakter zavisio je od društvenih snaga koje su ga nosile i ciljeva za koje su se borile. Nacionalni pokreti često su bili rezerva socijalnih revolucija. U našoj epohi, zahvaljujući postojanju socijalizma kao svjetskog sistema, mnogi nacionalnooslobodilački pokreti postali su oblik ostvarenja dubokih društvenih promjena u tim zem-

ljama s vrlo snažnim elementima socijalizma. Danas nije više samo buržoazija nosilac nacionalnih pokreta, već i ostale klase i društveni slojevi.

Formiranje nacija i razvitak nacionalnih pokreta otpočeo je buoržaoskodemokratskim revolucijama. Buržoazija je dugo vremena bila glavna snaga nacionalnog pokreta, ali ona ne može u cijelosti riješiti nacionalno pitanje. Iz njene klasne ograničenosti i sebičnosti razvija se nacionalizam. Treba razlikovati nacionalizam suvremenih oslobodilačkih pokreta, koji može imati pozitivnu ulogu, od *buržoaskog nacionalizma* koji proističe iz težnje za osvajanjem, izrabljivanjem i ugnjetavanjem i ima reakcionarnu ulogu.

U toku socijalističkih revolucija i izgradnje socijalizma može doći do konačnog rješenja nacionalnog pitanja. Klasici marksizma, osobito Lenjin, gradili su koncepciju samoopredjeljenja nacija. U čemu je suština marksističkog rješavanja nacionalnog pitanja. Parolom: Proleteri svih zemalja ujedinite se, koja proističe iz jedinstva i prirode historijske misije proletarijata, postavljeni su temelji za pravilno rješavanje nacionalnog pitanja. Pravo nacija na samoopredjeljenje, uključujući i otcjepljenje, preduvjet je za istinsko ujedinjenje nacija u veliku svjetsku zajednicu ljudi. Suština prava na otcjepljenje nije u njegovom bukvalnom ostvarenju. Lenjin je isticao da treba uvijek razmatrati opravdanost takvog akta sa stanovišta općedruštvenog progresa i interesa radničke klase. Pravilno rješavanje nacionalnog pitanja uvijek je povezano s rješavanjem socijalnih pitanja, klasnom borbom i izgradnjom socijalizma.

I u praktičnoj izgradnji socijalizma bilo je negativnih pojava u rješavanju nacionalnih pitanja. Staljin je u teoriji izvršio reviziju, a u praksi je bio inicijator negativnih mjera uključujući i pojavu *genocida* — uništenja čitavih nacija. Staljin je smatrao da je nacija tvorevina kapitalizma i da je nacionalni interes isključivo vezan uz klasni interes buržoazije. U socijalizmu, tvrdi on, nacija postoji jedino kao nasljeđe kapitalističke prošlosti. Zato treba voditi što brži kurs stapanja nacija u jednu homogenu cjelinu. Njegovi praktički zahvati samo su djelomično bili uvjetovani takvim teorijskim shvaćanjima.

Kod nas je tokom socijalističke revolucije izgrađena osnova za dalje rješavanje nacionalnog pitanja. Bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda je osnovna tekovina naše revolucije. Uz političku i pravnu jednakost, postignutu u toku oslobodilačke borbe, izgradnjom socijalizma počeli smo rješavati ekonomske aspekte nacionalne ravnopravnosti i jednakosti.

Društvenim i radničkim samoupravljanjem izgrađuje se osnova za potpuno rješavanje nacionalnog pitanja. Kao što kroz ostvarenje sistema samoupravljanja svaki pojedinac dobiva sve veća prava, tako i nacije kroz samoupravljanje postaju u sve većoj mjeri gospodari svoga vlastitog života. Time naša federacija dobiva kvalitativno novi sadržaj zajednice slobodnih, ravnopravnih i samostalnih naroda ujedinjenih na temelju neposrednog upravljanja sredstvima za proizvodnju.

Pojava modernih nacija bila je značajan korak u napretku ljudskog društva. Nacije i danas imaju

progresivnu ulogu u pravednijoj raspodjeli viška rada, borbi protiv hegemonizma i kao nosilac sve šireg razmaha kulture i civilizacije.

Međutim, mi živimo na pragu nove industrijske i socijalne revolucije, gdje ekonomski, politički, ideološki i kulturni procesi prevazilaze nacionalne granice. Međunarodna podjela rada, stvaranje internacionalnog tržišta, mogućnost rješavanja osnovnih političkih pitanja (rata i mira) jedino na svjetskom nivou, prodor modernih sredstava masovne komunikacije (radija, televizije, filma) koja ne poznaju nacionalnih granica — sve više integriraju zemlje i nacije u jedinstvenu svjetsku cjelinu. Potpuno ostvarenje općečovječanske zajednice svih ljudi moguće je jedino u komunizmu.

O

ORGANIZACIJA (prema određenju nauke o organizaciji, koja organizaciju definira s industrijsko-znanstvenog stanovišta), radna cjelina strukturirana prema načelima i metodama koje omogućuju maksimalnu efikasnost u ostvarenju određenog cilja. To je racionalna struktura poduzeća; povezivanje ljudi, oruđa za rad i privrednih oblika prema određenom privrednom stilu, što omogućuje poduzeću maksimalan uspjeh.

Navodimo ovo određenje zato što u sociologiji postoji tendencija da se ova formalna struktura zamijeni socijalnom.

Do ovog utjecaja znanstveno-industrijskog pojma organizacije dolazi s razvitkom podjele rada i znanstvenih metoda organizacije rada, naročito nakon *F. W. Taylora* (1856—1915). Budući da se ljudske socijalne potrebe ne zadovoljavaju uvijek u *formalnim organizacijama*, nego najčešće nasuprot njima u *neformalnim grupama*, čiji se ciljevi razlikuju od ciljeva organizacije, industrijsko-znanstveno određenje ne zahvaća smisao ovog pojma u njegovom sociologijskom značenju.

Sociologijski pojam organizacije mnogo je širi od znanstveno-industrijskog i odnosi se na sve društvene oblike organizacije, koji mogu biti rezultat svjesne namjere i cilja, a mogu nastati i spontano iz različitih pobuda. Spomenuli smo već neformalne grupe, koje nastaju nasuprot racionalnoj organizaciji unutar poduzeća. Organizacija ne nastaje uvijek svrsishodno-racionalnim odnošenjem prema cilju, nego, kako je tačno primijetio *Max Weber* (Maks Veber, 1864—1920), može rezultirati iz određenih čuvstava, raspoloženja, navika ili svjesnog uvjerenja u vrijednost određenog društvenog ponašanja. Od toga kako je organizacija nastala zavisi i stupanj organiziranosti, tako da ima vrlo labavih ali i vrlo čvrstih organizacija u kojima se pojedinac potpuno identificirao s formalnom organizacijom.

Organizacija je to čvršća što su cilj i svrha jasniji i što je njeno značenje za život čovjeka veće. Budući da ciljevi organizacije mogu biti veoma različiti, organizacija može poprimiti bezbrojne oblike. Članovi organizacije ponašaju se prema izvjesnim načelima, normama, principima. Ovi principi u tijesnoj su vezi s principima koji vladaju u postojećem društvenom sistemu. Od oblika organizacije i društvenog položaja njezinih članova zavisi da li će jedni s drugima biti u skladu, ili će ciljevi pa i principi organizacije protivurječiti općim društvenim principima i biti usmjereni na mijenjanje ili čak obaranje tih principa. Ovdje je klasni momenat veoma značajan za razumijevanje organizacije, koja je, bez obzira za njezin oblik, u mnogome određena društvenom strukturom i društvenim odnosima uopće.

Pojedinac može istovremeno pripadati raznim organizacijama: obitelji, radnoj, političkoj, stručnoj organizaciji, vjerskoj zajednici itd. Za suvremenog čovjeka može se u izvjesnom smislu reći da je »*čovjek organizacije*«. To je donekle i razumljivo, jer bez zajedničkog djelovanja ne može postojati društvo. Izolirani pojedinac ne može ostvariti svoje potrebe i ciljeve onako uspješno kao kad je ujedinjen s drugima. Ali čovjeku organizacija u suvremenom tehniziranom svijetu, u »*svijetu organizacije*«, donosi i suprotne rezultate: ona ga porobljava, jer se njegovi ciljevi ne poklapaju uvijek s normama kako su date kroz formalnu strukturu. Stoga uz *formalne organizacije* nastaju i *neformalne,* što je znak sukoba individualnog i socijalnog. Socijalni spontanitet izražava stvaralačku akciju čovjeka koja je upravljena na prevladavanje ovog sukoba, koji u okvirima kapitalističkog društva ne može biti nikada prevladan.

Socijalistički društveni poredak daje velike mogućnosti za rješavanje ovog sukoba i za sprečavanje porobljavanja čovjeka od strane organizacije. Velika prepreka na tom putu je *birokratizacija,* kojoj se treba *najodlučnije suprotstavljati.* U uvjetima razvijenog radničkog i društvenog samoupravljanja, koje je vrlo značajno za humanizaciju rada, neće biti potrebe za neformalnim grupama, jer će tu slobodno udruženi ljudi planski organizirati rad i kontrolirati proizvodnju i proizvodne organizacije.

P

PLEME, politička i društvena organizacija rodovskih zajednica, karakteristična za prvobitno društvo. Ponegdje je nalazimo i u kasnijim razdobljima društvenog razvitka, pa i u nekim suvremenim društvima Azije i Afrike. Ono je prelazni oblik od gensa prema savezu plemena i narodu. Više rodova čini ftratriju (bratstvo), a više fratrija pleme (ponekad se formira bez srednjeg člana — fratrije).

Za obavljanje zajedničkih poslova pleme ima vijeće sastavljeno od svih sahema (mirnodopskih starješina) i poglavica (ratnih vođa) pojedinih gensova, koje je rješavalo javno, okruženo članovima plemena. Dužnost vijeća je bila da određuje odnose sa stranim plemenima, prima i šalje izaslanike, objavljuje rat i sklapa mir. Vijeće je izvršavalo pravo uvođenja u dužnost sahema i ratnih vođa koje su izabrali gensovi (ono je moglo ove i smijeniti, pa i protiv volje njihova gensa). U nekim plemenima nalazimo i vrhovnog poglavicu, čija su ovlaštenja, međutim, vrlo neznatna. U svom djelu *Ancient Society* (1877), *L. H. Morgan* (1818—1881),

opisujući indijanska irokeška plemena, pored spomenutih navodi i druge karakteristike ovih plemena: vlastita oblast i vlastito ime, poseban dijalekt, zajednička religijska shvaćanja (mitologiju), obred i dr.

Iako je pleme prije svega politička organizacija, više na bazi srodstva, udruženih gensova, ono je imalo i izvjesne privredne funkcije. Pored mjesta svoga stvarnog naselja ono je imalo i znatnu zajedničku oblast za lov i ribolov. Može se reći da je od razvijenosti ekonomskih veza unutar plemena zavisila i njegova politička čvrstoća. U političkom pogledu pleme je bilo, izuzev u slučajevima ratne opasnosti i ugroženosti od strane drugog plemena, veoma labava organizacija sve dok se privredni život odvijao unutar gensa kao lokalne ekonomske jedinice. Usavršavanjem proizvodnje i podjele rada dolazi do povećanja razmjene, jačeg ekonomskog povezivanja i stvaranja unutarnjeg tržišta. Ovaj proces vodit će od učvršćenja plemena, preko povezivanja raznih plemena (saveza plemena) do razvijenijeg oblika društvene grupe: naroda.

PODJELA RADA, osnovni strukturalni princip organizacije cjelokupnog društvenog rada. Društvena podjela rada sačinjava temelj specifičnih društvenih struktura i oblika društvene organizacije na određenim stupnjevima historijskog razvitka.

Ideja o podjeli rada provlači se još od *Platona* i *Aristotela,* koji su prvi iznijeli za ono vrijeme doista genijalne misli o značaju podjele rada kao prirodnog temelja grčke države-polisa. Ona se javlja i u raznim više legendarnim oblicima *(Menenius*

Agrippa), a kod *Tome Akvinskog* kao pokušaj da se njome objasni srednjovjekovni staleški sistem. Međutim, jedna opća teorija o podjeli rada postaje moguća tek na osnovi novije faze historijskog razvoja (ekonomska stvarnost građanskog društva) koja dopušta da se područje ekonomskog, proizvodnog rada sagleda u svoj širini. Tako prve prikaze podjele rada, koji su i sociološki zanimljivi, nalazimo tek potkraj XVIII stoljeća, i to: kod *A. Fergusona* (1723—1816), u njegovu *Essay on the History of Civil Society* (1767) i kod *A. Smitha* (Smit, 1723—1790), u njegovu *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776). Smith objašnjava podjelu rada i njen razvitak isključivo sa stanovišta ekonomsko-političkih ciljeva koji proizlaze iz interesa za što većom ekonomskom produkcijom i iz »stremljenja« ljudske prirode za razmjenom, pri čemu veze između ljudi, koje otud proizlaze, imaju značenje jednog »sistema egoističnih ciljeva«, tj. solidarnosti koja je samo »lukavstvo« društvenog razuma. Ferguson, naprotiv, smatra podjelu rada bitnim sredstvom društvene diferencijacije (diferencijacije zvanja) koja se ispoljava u obliku posebne ljudske solidarnosti i povezuje ljude upravo preko različitosti. Ona ima svoje pretpostavke u porastu i koncentraciji stanovništva, i sl., koje tek sekundarno i prisilno dovode do porasta produkcije. Svojim shvaćanjem podjele rada kao strukturalnog tipa ljudske solidarnosti, Ferguson se značajno približava koncepciji koju je mnogo kasnije iznio *E. Durkheim* (Dirkem, 1858—1917) u poznatoj monografiji o podjeli rada *(De la division du travail social,* 1893). U međuvremenu

različita razmatranja o podjeli rada uglavnom su pod utjecajem postavki A. Smitha, pri čemu dugo vremena nije bila uočena razlika između dvaju bitnih aspekata podjele rada — *društvenog* i *ekonomsko-tehnološkog*. (Tek će *Marx* postaviti jasnu distinkciju između *društvene podjele rada* i *»manufakturne«* odnosno *tehničke podjele rada* i time prvi put omogućiti kompleksan, sociološki pristup ovoj problematici.)

U građanskoj literaturi prvi i svakako najzapaženiji pokušaj zasnivanja sociološke teorije o podjeli rada nalazimo kod *E. Durkheima*. Neposredno prije njega može se u tom pogledu spomenuti *G. Schmoller* (hist. škola nacionalne ekonomije), a zatim i K. *Bücher* koji — istovremeno s Durkheimom i u značajnoj podudarnosti s njim — razvija svoju teoriju o podjeli rada. Durkheimovo shvaćanje društva i društvenih struktura u izvjesnom pogledu bitno je zasnovano na principu podjele rada. Njegov se pokušaj sastojao u tome da različite oblike društvenih struktura i njihovu tipologiju *(»strukturalno-funkcionalna teorija«)* neposredno izvede iz podjele rada. U spomenutoj studiji *O podjeli društvenog rada* on razlikuje primitivna i kompleksna društva, i to upravo prema razvijenosti podjele rada i odgovarajućem tipu društvenih veza, tj. tipu *»solidarnosti«*. Primitivna (segmentarna) društva, koja su zbog nerazvijene podjele rada psihički homogena, počivaju na »mehaničkoj solidarnosti ili solidarnosti zbog sličnosti«. Kompleksna društva počivaju, naprotiv, na »solidarnosti zbog podjele rada ili organskoj solidarnosti«. To je solidarnost na bazi različitosti, tj. na bazi društvene

diferencijacije koju stvara podjela rada. »Društvene strukture odgovaraju ovim dvjema vrstama solidarnosti.«

Marxovo shvaćanje podjele rada suštinski se razlikuje kako od spomenutih, tako i od svih ostalih pokušaja da se objasni karakter i uloga ovoga značajnog sociološkog fenomena. Sva njegova razmatranja o tom pitanju *(Pismo Anenkovu, Ekonomsko-filozofski rukopisi, Bijeda filozofije, Kapital I* i dr.) upućuju na jednu cjelovitu naučnu koncepciju podjele rada, koja logički proizlazi iz njegove opće koncepcije o čovjeku, društvu i historiji i čini njen bitni sastavni dio.

Prema Marxu, podjela rada ispoljava se »kao cjelokupnost raznolikih radova, različitih po rodu, vrsti, porodici, podvrsti i varijetetu«. Pri tom je potrebno razlikovati dvije osnovne vrste podjele rada, od kojih se svaka može promatrati iz različitih aspekata. To su: 1. *društvena podjela rada* i 2. *tehnička podjela rada.* Prva izražava podjelu cjelokupnog društvenog rada, i to prvenstveno na razne grane proizvodnje i, uopće, na razne vrste društvenih djelatnosti. »Osnovnim granama društvene podjele rada mogu se smatrati: proizvodnja, raspodjela i razmjena materijalnih dobara, podizanje i vaspitavanje mladog naraštaja, organizacija i održavanje sistema društvene moći pomoću koga se obezbjeđuje opstanak i funkcioniranje postojećeg tipa društvenog uređenja, staranje o fizičkom i psihičkom zdravlju stanovništva, održavanje i razvijanje društvene duhovne kulture, održavanje raznih kanala unutar društvene komunikacije. Jedna od osnovnih karakteristika društvenog razvoja jeste

postepeno izdvajanje i relativno osamostaljavanje navedenih osnovnih grana društvene podjele rada i stvaranje niza specijaliziranih organizacija i ustanova za njihovo obavljanje« (V. Milić: *Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture).* Tehnička (ili tehnološka) podjela rada odnosi se na podjelu i raščlanjavanje radnih zadataka unutar cjelovitog proizvodnog procesa, tj. unutar jedne manufakturne radionice, ili tvornice, na bazi mašinskog rada.

Historijski najstariji oblik društvene podjele rada koji se javlja u primitivnim rodovskim zajednicama jeste *prirodna podjela rada* prema spolu i uzrastu. Na kasnijem stupnju razvoja ovih zajednica dolazi do nastanka *velikih društvenih podjela rada:* izdvajanje pastirskih plemena iz ostale mase barbara; odvajanje zemljoradnje od stočarstva, zatim zanatstva od zemljoradnje i, najzad, pojava trgovine i izdvajanje trgovaca kao posebne profesije. Ove velike društvene podjele rada, uz dalji razvoj proizvodnih snaga, duboko su posegle u strukturu rodovskih zajednica, dovele do značajnih diferencijacija unutar njih i među njima (nastanak novih grana i vrsta proizvodnje, novih zanimanja, razmjene, imovinske diferencijacije, itd.) i na kraju izazvale njihovo raspadanje, stvorivši uvjete za nastanak klasnog društva (Engels: *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države).* Osobito je izdvajanje trgovaca kao posebne profesionalne skupine neposredno utjecalo na to da se klasna diferencijacija konačno učvrsti, čime se tzv. patrijarhalno ropstvo pretvara u klasični robovlasnički sistem. »Ovdje se prvi put javlja klasa koja, ne

uzimajući nikakvog učešća u proizvodnji, osvaja rukovođenje proizvodnjom kao cjelinom i ekonomski potčinjava proizvođača« (Engels). Tako nastaje podjela na upravljački i izvršilački rad, a time i podjela društva na dvije osnovne klase — klasu eksploatatora i klasu eksploatiranih, što čini bitnu karakteristiku društvenih struktura kroz cijelu dosadašnju, klasnu epohu ljudske historije. Sa svoje strane klasna podjela uvjetuje nove podjele: nastaje država s upravljačkim slojevima birokracije, te nove grane društvenih djelatnosti koje su sasvim odvojene od neposrednih proizvođača — bavljenje politikom, filozofijom, naukom, umjetnošću, itd. Drugim riječima, nastaje *podjela na intelektualni i fizički rad,* kao jedan od vrlo značajnih oblika društvene podjele rada.

Tehnička podjela rada također se javlja u različitim oblicima i historijski je povezana s nastankom kapitalističkog načina proizvodnje. Njen prvi oblik je tzv. *jednostavna kooperacija,* u kojoj više radnika, okupljenih na istom prostoru, obavlja isti posao. U manufakturnoj radionici razvila se *manufakturna podjela rada:* cjeloviti radni zadatak raščlanjuje se na niz djelomičnih radnih operacija za koje su sada djelomični radnici isključivo vezani. U oba slučaja proizvodnja se obavlja na zanatski način. Prelaskom na modernu mašinsku proizvodnju dolazi do bitnih promjena. Mašina sve više potiskuje ulogu »živog rada« i omogućuje dalekosežno razlaganje radnih operacija do najjednostavnijih elemenata. U sistemu velikolančane, serijske proizvodnje radnik postaje »privjesak mašine«, tako da se i sama podjela »razmrvljenog« i »depersona-

liziranog« rada sve više pokazuje kao *podjela rada među mašinama*. Njene posljedice očituju se u korjenitim promjenama profesionalnih struktura, a na planu ličnosti radnika kao sakaćenje svih njegovih intelektualnih i fizičkih sklonosti i sposobnosti, njihovo svođenje na krajnje rutinizirane, djelomične funkcije složenog proizvodnog mehanizma. Na kraju ovog razvitka stoji *automatizacija* koja unosi jednu posve novu dimenziju u evoluciju ljudskog rada i njegove podjele. Interpersonalna podjela rada ovdje se zamjenjuje radnom povezanošću sistema automatskih mašina, ali na jednom višem nivou. Ukoliko se, naime, apstrahiraju različiti negativni (individualni i socijalni) efekti automatizacije, koji proizlaze iz sadašnjih uvjeta njene kapitalističke primjene, ona se javlja kao jedna od bitnih materijalnih pretpostavki za revalorizaciju i oslobođenje rada (ukidanje klasičnih razlika između manuelnog i intelektualnog rada, maksimalno skraćenje društveno potrebnog radnog vremena u materijalnoj proizvodnji i povećanje slobodnog vremena za različite oblike stvaralačke aktivnosti, itd.). U tom pogledu Marx je već i za sam kapitalizam predvidio kako će razvitak nauke i tehnike sve više svoditi eksploataciju radne snage na »bijednu osnovu« proizvodne moći i bogatstva u usporedbi s krupnom, automatiziranom mašinskom industrijom, u kojoj će se neposredni rad pretvarati u »više nadziravajuću i regulirajuću djelatnost«.

Društvena i tehnička podjela rada tijesno su povezane, pri čemu prva uvjetuje i omogućuje drugu. Npr., tehnička podjela rada pretpostavlja između ostalog izvjestan, već ostvareni stepen opće dru-

štvene podjele rada (u vidu diferencijacije zvanja i sl.), dok, s druge strane, i sama utječe na društvenu podjelu rada, što postaje osobito vidljivo u najnovijim uvjetima mašinske civilizacije.

Promatrajući podjelu rada u neposrednoj vezi s razvojem materijalne proizvodnje, Marx je u njoj otkrio zakonitu osnovu nastanka i razvoja specifičnih društvenih struktura i oblika društvene organizacije u dosadašnjoj historiji. »Pod patrijarhalnim poretkom, pod kastinskim poretkom, pod feudalnim i cehovskim poretkom postojala je u cijelom društvu podjela rada po određenim pravilima. Da li je ta pravila propisao neki zakonodavac? Nije. Pošto su prvo izrasla iz uvjeta materijalne proizvodnje, ona su tek mnogo kasnije uzdignuta na stepen zakona. Na taj način je svaki od različitih oblika podjele rada postao osnova naročite društvene organizacije« (K. Marx: *Bijeda filozofije*). Ovo fundamentalno otkriće predstavlja jedan od Marxovih trajnih priloga sociološkoj nauci. Ustvrdivši, naime, da se u formiranju i razvoju različitih oblika društvenog života — društvenih odnosa, ustanova i djelatnosti — ispoljava djelovanje zakona podjele rada, Marx je ukazao na mogućnost da se konkretnim ispitivanjem tog zakona u svakom posebnom slučaju dođe do naučnog objašnjenja najraznovrsnijih društvenih pojava. Nasuprot E. Durkheimu, koji je podjelu rada promatrao nezavisno od činjenica materijalne proizvodnje i oblika svojine, te iz nje izveo uglavnom samo profesionalnu podjelu u društvu, Marx je zakon podjele rada analizirao u nerazdvojnoj vezi s ustanovom privatne svojine. Na taj način uspio je, između ostalog, objasniti

kako zakon podjele rada dovodi do formiranja klasa i klasnih odnosa, do pojave kasta, staleža i drugih oblika socijalne diferencijacije i nejednakosti među ljudima. S druge strane, njegova razmatranja o privatnoj svojini i krutoj i jednostranoj podjeli rada, kao osnovi *otuđenja rada* (v. *Rad*) i čovjekova otuđenja uopće, dovode ga do zaključka da je njihovo ukidanje jedan od bitnih preduvjeta revalorizacije ljudskog rada kao slobodne i stvaralačke djelatnosti »svestrano razvijenih individua« budućeg komunističkog društva.

POLITIKA (grč. polis država grad, pilitikos državni, društveni, javni), ljudska akcija svjesno usmjerena na zajednicu; vještina upravljanja državom; nauka o ciljevima države i sredstvima koja vode ostvarenju tih ciljeva.

Politika kao ljudska djelatnost sastavni je dio općih društvenih tokova i usmjerena je na njihovo reguliranje. Nijedno društvo ne razvija se u potpunosti stihijski. U svakoj društvenoj zajednici pokušavaju ljudi određenim odlukama i činima usmjeravati svoj razvitak. U prvobitnom društvu u rješavanju zajedničkih problema plemenskih organizacija učestvovali su svi članovi zajednice ili njihov veći dio. Mogućnost svjesnog usmjeravanja u nerazvijenim društvima vrlo je mala. Često se magijom pokušavalo ukrotiti ili udobrovoljiti nepoznate društvene sile. S općim napretkom društva raste i utjecaj svjesne ljudske akcije, politike, usmjerene na opće poslove zajednice.

U klasnim društvima izdvaja se poseban sloj ljudi i stvaraju posebni organi koji se bave politikom. Ti organi u klasnim društvima stječu mo-

nopol upravljanja općim poslovima društva. Time nastaje posebna politička sfera koju je vrlo teško razgraničiti od ostalih društvenih sfera, jer nema jasne i trajne granice. Sadržaj i oblici politike historijski su se mijenjali u zavisnosti od općedruštvenog kretanja, osobito njegove klasne strukture. Politika u klasnom društvu je djelatnost klasa, partija i političkih ličnosti. Premda je proizvod udružene ljudske akcije, politika se u klasnim društvima javlja kao sila iznad društva koja izmiče neposrednoj društvenoj kontroli.

U suvremenom društvu protivurječni karakter politike postaje dvosmislen. S jedne strane, ispoljavaju se tendencije totalne politizacije društva, pretvaranje svih oblasti društvenog života u sektore državne politike (ekonomska politika, socijalna i zdravstvena politika, politika u oblasti prosvjete, kulture i umjetnosti, vanjska politika itd.). S druge strane, čini se kao da politika iščezava u suvremenoj tehnokraciji i činovništvu.

Politika i političari nikada nisu bili faktor u historijskim kretanjima koji se može zanemariti. Značaj politike i njezina dvostruka uloga, stvaralačka i rušilačka, uvjetovana klasnim karakterom, naročito je porasla danas. O politici i političkim faktorima ne samo što ovisi općedruštveni napredak nego i sudbina suvremenog čovječanstva.

Politika je organizirana ljudska akcija usmjerena na vođenje zajedničkih poslova društva putem donošenja općevažećih odluka i staranja za njihovo izvršenje. Politika je program (odluka) i akcija, umijeće (vještina) i nauka, sredstvo i cilj. Politika

je strukturni element društva, a u klasnim društvima njegova posebna, odvojena sfera u kojoj se izražavaju različiti klasni interesi i sukobi.

Politika je predmet izučavanja političkih nauka. Premda je politika predmet raspravljanja od najranijih vremena, termin »političke nauke« javlja se tek u XIX st. Većina teoretičara smatra da je osnivač političke nauke Machiavelli. Neki građanski politikolozi osnivačem političke nauke smatraju Karla Marxa. »Marx je Newton političke nauke« (Duverger). Naučni socijalizam kao politička teorija marksizma omogućuje predviđanje i usmjeravanje političkih i općedruštvenih tokova suvremenog društva. Socijalističko društvo treba naročitu pažnju posvetiti političkim naukama, jer su one snažan faktor kretanja društva.

Dvojaka priroda politike, kao svjesne ljudske akcije usmjerene na opće i zajedničke poslove društva, i kao oblik potčinjenosti čovjeka društvenim silama u klasnom društvu, neće se razrješavati niti u reakcionarnom apolitizmu niti u iščezavanju politike u tehnokratskom administriranju, već u postepenoj demokratizaciji i njenoj potpunoj socijalizaciji. Izgradnjom socijalizma i odumiranjem države iščezava politika kao oblik potčinjenosti čovjeka društvenim silama, ali ne iščezava i svaka politika uopće. Pojam političkog nije identičan s pojmom državnog. Nastankom besklasne strukture društva razvijat će se novi politički sistem samoupravljanja ljudi svojim društvenim životom. Tek u socijalizmu je moguća naučna politika i znanost u politici.

POLITIČKE PARTIJE, organizirani avangardni odredi čiji je cilj osvajanje i provođenje državne vlasti radi ostvarenja i zaštite određenih grupnih i klasnih interesa. Političke partije su vezane uz pojavu klasa i klasne borbe u društvu. U modernom smislu političke partije nastaju u građanskom (kapitalističkom) društvu. Partije su izraz klasne strukture i postojanja različitih grupa u klasi. Političke partije su nomenklatura klasa.

Građanska klasa je od stupanja na političku pozornicu osnivala svoje političke partije. Danas postoji više građanskih partija gotovo u svakoj kapitalističkoj zemlji. Izuzetak su zemlje s totalitarnim fašističkim režimima. U građanskim partijama okupljaju se predstavnici pojedinih društvenih grupa građanske klase, ili predstavnici i drugih klasa pa i radničke klase. Unatoč tome te partije imaju klasni karakter. Građanska klasa i njezine partije nastoje ovjekovječiti svoju klasnu i političku vladavinu.

Radnička klasa je u borbi za ostvarenje svoje svjetskohistorijske uloge, za rušenje starog i izgradnju novoga društva, polovicom prošloga stoljeća počela osnivati svoje avangardne odrede: političke partije. Za razliku od građanskih partija, radničke partije, osobito komunističke partije, nastoje prevladati klasne strukture društva i samoprevazilaženjem sebe kao političkih partija. To je dugotrajan proces i odvija se putem izgradnje socijalizma.

Uvođenjem radničkog i društvenog samoupravljanja kod nas mijenja se uloga, način djelovanja,

organizacioni oblici i sam naziv KP u Savez komunista. Savez komunista više nije partija u klasičnom pogledu.

Činjenica je da je na današnjem stupnju socijalističkog razvitka neophodna vodeća uloga Saveza komunista. Međutim, Savez komunista svojom djelatnošću svjesno priprema uvjete svoga vlastitog iščezavanja, jer je krajnji cilj socijalizma samoupravljanje čovjeka u demokratskoj zajednici ljudi u kojoj je autoritet moralna a ne politička kategorija.

Na taj će način političke partije, jednom nastale kao izraz klasne strukture društva, nestankom klasa i same iščeznuti. U besklasnom društvu ljudi neće djelovati kao pripadnici određene klase ili partije, već će se neposredno društveno odnositi kao slobodne i cjelovite ličnosti.

PORODICA, osnovna društvena grupa koja se zasniva na braku i odnosima srodstva i čiji članovi po pravilu žive u zajednici. Historijski se pojavljuje na onom stepenu razvoja prvobitnog društva koji karakterizira prelaz na gentilnu organizaciju (pojava *roda*) i kojem prethodi prastanje *nereguliranih* odnosa među polovima unutar skitalačkih ljudskih skupina (horde).

Put koji je prešla ljudska porodica od svojih prvobitnih začetaka do suvremenih oblika jasno pokazuje njenu historijsku fleksibilnost, zavisnu prvenstveno od ekonomskih činilaca društvenog razvitka, ali, u izvjesnom pogledu, i njenu otpornost prema mnogim historijskim perturbacijama kao i sposobnost privikavanja na nove situacije.

Kao jedna od nesumnjivo najvažnijih grupnih formi društvenog života ona je već u antičkoj filozofiji privukla pažnju pojedinih mislilaca (Platon, Aristotel). Međutim, tek su dalekosežna etnološka istraživanja, počev od sredine XIX st. naovamo, omogućila da se razna spekulativna razmatranja o »praporijeklu« porodice i braka, o univerzalnosti monogamije, i sl. zamijene realnijim naučnim pristupom u proučavanju razvoja porodice. Sve do tog vremena održalo se shvaćanje, koje potječe još od *Aristotela,* da je monogamna porodica »praćelija društva«, iz koje su nastali ostali društveni oblici: pleme, narod, država, nacija itd. Ono je prvi put ozbiljno uzdrmano objavljivanjem djela švajcarskog historičara *J. Bachofena* (Bahofen, 1815—1887) *Das Mutterrecht (Materinsko pravo,* 1861) i naročito teorijom o historijskoj evoluciji porodice američkog etnografa *L. Morgana* (1818—1881), koju je iznio u djelu *Ancient Society* (*Drevno društvo,* 1887), na temelju obimnih istraživanja o životu, običajima i rodbinskom sistemu sjevernoameričkih Indijanaca.

Prema Morganovoj teoriji, porodica je prošla kroz slijedeće osnovne stupnjeve razvoja: stanje prvobitnog *promiskuiteta,* porodica *krvnog srodstva,* porodica *punalua,* porodica *parova* i *monogamna* porodica. Ovu razvojnu liniju u osnovi je prihvatio i *F. Engels,* ističući da su kasnija istraživanja opovrgla, doduše, izvjesne pojedinačne hipoteze Morganove koncepcije, ali »da novoskupljeni materijal nije nigdje doveo do toga da se njegova velika osnovna gledišta potisnu drugim gledištima«. Tako on ukazuje na podudarnost između velikih epoha u historiji čovječanstva i odgovarajućih osnovnih

tipova bračnih i porodičnih odnosa: »za divljaštvo *grupni brak,* za barbarstvo *brak parova,* za civilizaciju *monogamija. (Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države).*

Porodica krvnog srodstva, kao najstariji razvojni oblik, izrasta iz stanja neizdiferenciranih spolnih odnosa, gdje »bračna veza« obuhvaća sve odrasle muškarce i žene unutar horde odnosno plemena (svaka žena može da pripada svakom muškarcu, i obratno — tzv. promiskuitet). Postepeno se, međutim, izdvajaju bračne skupine prema generacijama: iz spolnih veza isključuju se pripadnici različitih generacija, tako da ove veze obuhvaćaju samo pripadnike iste generacije.

Porodica punalua označava najviši stepen u razvoju grupnog braka: iz uzajamnih bračnih odnosa isključuju se rođena braća i sestre, a zatim postepeno i kolateralna braća i sestre svih koljena. U havajskom rodbinskom sistemu svi su muževi međusobno »punalua«, bliski drugovi, a isto tako i sve žene. Engels smatra da je iz punalua braka u većini slučajeva proizišla ustanova *gensa* (roda). On je ukazao na to da punalua brak obuhvaća upravo onaj krug ljudi koji će kasnije biti pripadnici *matrijarhalnog gensa.* Tako će sestre jednog gensa postati zajedničke žene muškarcima koji dolaze iz drugog gensa i koji su međusobno braća, pri čemu se potomstvo računa po materinskoj liniji.

Endogamni bračni odnosi zamjenjuju se *egzogamnim,* što znači da krug bračnih veza obuhvaća grupu žena odnosno muškaraca, koje pripadaju dvjema rodovskim organizacijama i, prema tome, nisu u bližem krvnom srodstvu (dalje ograničavanje

i zabrana *incesta*). Ovim je izvršen značajan preobražaj u evoluciji prvobitnih porodičnih oblika i u samom razvitku primitivnih društvenih zajednica. Pojavom egzogamije dolazi do čvršćeg međusobnog povezivanja društvenih skupina, a rod postaje organizacioni oblik društveno-ekonomskog života. Ovaj proces neposredno je uvjetovan postepenim razvitkom proizvodnih snaga i podjele rada, što dovodi do neophodnosti trajnijeg dodira i uzajamnog potpomaganja između grupa u granicama jednog plemena. U tom pogledu pokazuju se kao suviše jednostrana ona gledišta koja zabranu incesta i pojavu endogamije pokušavaju neposredno izvesti iz saznanja primitivnog čovjeka o nepoželjnim biološkim posljedicama incesta, ili pak iz instinktivne odbojnosti prema seksualnom općenju s bližim srodnicima. *(E. Westermarck).* Čini se da su ispravnija gledišta koja posmatraju zabranu incesta ne toliko u njegovom negativnom aspektu, već prije svega kao nužnost povezivanja i suradnje između različitih ljudskih grupa *(M. Mauss, G. Davy, C. Lèvi-Strauss).*

Iz porodice punalua, kao više forme grupnog braka, razvila se na prelazu od epohe divljaštva prema epohi barbarstva tzv. *sindijazmička porodica — porodica parova,* čije je klasično tlo Amerika gdje se ovaj oblik zadržao sve do otkrića i osvajanja. Vjerojatno je da su se već u okvirima grupnog braka izvršila povremena grupiranja po parovima, obično na kraće vrijeme i bez ikakvih obostranih obaveza. Na ovom razvojnom stupnju, međutim, ove se prigodne veze ustaljuju: jedan muškarac živi s jednom ženom, tako da se pored

majke zna i otac djeteta. Ipak se i ovdje bračne veze još uvijek lako raskidaju, u kojem slučaju djeca pripadaju, kao i ranije, samo majci. S pravom se ističe da tek ovaj oblik predstavlja prve začetke porodice u pravom smislu riječi, za razliku od prethodnih oblika koji su, tako reći, utopljeni u rodovskoj zajednici.

Dalji razvitak dovodi do postepenog rastvaranja kolektivnog gazdinstva, do izdvajanja pojedinačnih parova s njihovim potomstvom iz gentilne zajednice. Zahvaljujući višem stepenu razvoja proizvodnih snaga i društvene podjele rada, porodična grupa (muž, žena i djeca) može da obavlja osnovne ekonomske funkcije i da svojim radom osigura neophodne uvjete egzistencije. Ovim izdvajanjem porodice iz roda »napuklo je staro gentilno uređenje: pojedinačna porodica postala je moć i prijeteći se ispriječila nasuprot gensu« (Engels). Nastaje tzv. *monogamna porodica* kao posljednja karika u evoluciji porodičnih i bračnih odnosa. Ona se pojavljuje na prelazu između srednjeg i višeg stupnja barbarstva. Njeno prevladavanje, povezano prije svega s pojavom *privatne svojine,* jedno je od obilježja početka klasne epohe u historiji čovječanstva.

U svojim različitim oblicima monogamna porodica ostaje karakterističan strukturalni tip porodice za sva klasna društva. Zasnovana je na bračnoj vezi jednog muškarca i jedne žene, a karakterizira je izrazita dominacija muža odnosno oca porodice, te ekonomska zavisnost žene i njena potčinjenost volji muža. Njen temelj čini ustanova privatnog vlasništva, a cilj joj je rađanje djece s neosporivim

očinstvom, prvenstveno radi nasljeđivanja očeva imetka. Tako pojava monogamne (patrijarhalne) porodice označava ujedno i »svjetskohistorijski poraz žene«, najstariji vid društvene nejednakosti među ljudima (Engels). Umjesto obostranog razumijevanja i individualne spolne ljubavi, u prvi plan istupaju »ekonomski obziri« — privatno vlasništvo i težnja da se ono očuva putem nasljeđivanja — zbog čega monogamiju redovito prate prostitucija i brakolomstvo (Engels). Tek u socijalističkom društvu doživljava monogamna porodica radikalne promjene. Bitnu pretpostavku njene transformacije u viši tip porodičnih i bračnih odnosa *(socijalistička porodica)* sačinjava puna društveno-ekonomska ravnopravnost muškarca i žene. Svestrano uključivanje žene u društveni život i njena ekonomska samostalnost osnova su novog braka, koji počiva na obostranoj naklonosti i razumijevanju bračnih drugova.

U vezi s proučavanjem historijskih oblika braka i porodice posebno se ističe *pojam srodstva.* Dok su se starija stanovišta u etnologiji međusobno suprotstavljala u pogledu primata jednog sistema srodstva pred drugim, polazeći od pretpostavke da se u primitivnim društvima srodstvo izvodi prema (krvnom) porijeklu, novija istraživanja su pokazala da taj pojam kod primitivaca ima isključivo društveno, a ne fiziološko značenje. Srodstvo za njih znači mitsku pripadnost svojoj društvenoj grupi (rodu, plemenu), koja potpuno prekriva biološke, krvnosrodstvene veze. Ovdje je, dakle, riječ o sasvim drukčijem *sistemu srodstva* od onog koji postoji u civiliziranim društvima, »o takvom srodstvu gdje

jedan isti pojam (otac, mati, brat, sestra) ne označava samo jednu individuu, već cijelu klasu, cijelu grupu srodnika« *(M. Mauss).* Ovaj sistem naročito se komplicira činjenicom *umjetnog srodstva* — *krvnim pobratimstvom* i *adopcijom,* koji se s ostalim srodničkim odnosima potpuno izjednačuju, jer se prije svega nastoje ustanoviti običaji i prava, a ne fizičko porijeklo. Kada je riječ o određivanju sistema srodstva u njegovom suvremenom značenju (krvno srodstvo prema fizičkom porijeklu), ono može biti *matrilinealno, patrilinealno* i *bilateralno.*

U suvremenom svijetu postoji više porodičnih oblika koji pripadaju različitim historijskim tipovima porodice, što je izraz neravnomjernog društvenog razvoja. Razne tipologije porodice koje se mogu sresti u sociološkoj literaturi međusobno se više ili manje razlikuju. Na primjer, njemački sociolog *R. König* (Kenig, r. 1906) ukazuje na tri osnovna strukturalna tipa porodice: 1. *»nuklearna«* ili *»mala« porodica (nuclear family),* 2. *poligamijska porodica* i 3. *proširena porodica (extended family).* Pod *»nuklearnom« porodicom* razumijeva zajednički bračni život muža i žene s njihovom djecom i ističe kako ovom tipu pripada centralno mjesto u industrijaliziranom društvu. Ovdje se nesumnjivo misli na suvremenu *individualnu* (bračnu ili konjugalnu) porodicu kao najrasprostranjeniji oblik porodice u razvijenim društvima. *Poligamijska porodica* javlja se u dva osnovna oblika: kao *poliginija* (jedan muž i više žena) i kao *poliandrija* (jedna žena i više muževa). *Proširena porodica* sastoji se od dvije ili više »jezgrovnih« porodica, koje nastaju proširenjem odnosa roditelji—djeca,

a ne proširenjem odnosa bračnih drugova: odrasli oženjeni sin živi sa svojim ocem (*»velika familija«* čiji je poznati oblik tzv. *kućna zajednica).* Prema tipologiji koju je iznio francuski sociolog *A. Cuvillier* (Kivilije), danas postoje ovi osnovni oblici porodice: *totemski klan, diferencirani klan, velika porodica, patrijarhalna, konjugalna* i *sovjetska* porodica.

Individualna ili *bračna porodica* nastala je pod utjecajem industrijalizacije koja već u uvjetima klasičnog kapitalističkog razvitka dovodi do postepenog rastvaranja i dezorganizacije patrijarhalne porodice. Za razliku od ove posljednje, koja se temelji na neprikosnovenoj vlasti muža odnosno oca, modernu porodicu karakterizira ravnopravnost bračnih partnera i širok individualizam njenih članova. Otac je izgubio crte patrijarhalnog gospodara, a masovno uključivanje žene u rad i javne službe stvara osnovu njenog ekonomskog i društvenog osamostaljenja, što uzrokuje novu podjelu rada među članovima porodice i izmijenjene unutarporodične odnose. Naglo se mijenja struktura porodice. Iz njenih okvira izlazi daljnja i bliža rodbina, tako da se ona sužava na krug najbližih srodnika, tj. muža, ženu i njihovu maloljetnu djecu (rađanje se planira: »sistem dvoje djece«). Nakon ekonomskog osamostaljenja i ulaska u bračni život, djeca samo u iznimnim slučajevima ostaju stanovati sa svojim roditeljima. Dok, na primjer, patrijarhalna porodica ruralnog tipa nosi obilježja zatvorene društvene grupe, dotle je suvremena gradska (industrijska) porodica preko svojih članova mno-

gostruko povezana s užom i širom društvenom sredinom. Ona više ne predstavlja ekonomsko-proizvodnu, već samo potrošačku grupu čije potrebe zbog povećanja životnog standarda i mogućnosti zapošljavanja stalno rastu. Na taj način postaje važna konsumna jedinica u ekonomici suvremenog društva, što je osobito vidljivo u razvoju visokoindustrijaliziranih kapitalističkih zemalja (»histerija masovne potrošnje«!). Pored ekonomskih, mijenjaju se i druge porodične funkcije. Najvećim je promjenama izložena njena *edukativna* funkcija koja sve više prelazi na razne društvene institucije, iako je nesumnjivo da će uloga porodice na planu *socijalizacije ličnosti,* tj. pripremanja ljudske jedinke od najmlađe dobi za ulazak u društveni život, i nadalje ostati za društvo veoma značajna. Intervencija društva u porodični život postaje sve izrazitija, a razloge za to valja tražiti u mnogim složenim problemima i dilemama pred kojim se našla porodica u suvremenoj mašinskoj i tehnokratiziranoj civilizaciji. Pod utjecajem *industrijalizacije* i *urbanizacije,* život suvremenog čovjeka u velikim gradskim aglomeracijama postaje anoniman, zbog čega pojedinac nastoji da u porodičnim i bračnim odnosima nađe oslonac i kompenzaciju za svoju izgubljenu individualnost i otuđenost u sferi profesionalne aktivnosti. To dovodi do povećanog individualizma i izolovanosti porodice, porasta njene *emotivne* funkcije i uloge »stabilizatora«, iako, s druge strane, mnogi društveni utjecaji snažno djeluju u pravcu dezintegracije porodičnog života (porast razvoda brakova, omladinske deli-

kvencije, vanporodični oblici seksualnog života itd..).

U socijalističkom društvu proces transformacije patrijarhalne u suvremenu porodicu provodi se mnogo intenzivnije i radikalnije, premda sadrži izvjesne crte koje su zajedničke svim razvijenim zemljama, nezavisno od njihova društvenog uređenja. Osnovu tog procesa sačinjavaju sve one revolucionarne promjene koje mlado socijalističko društvo doživljuje na planu svog tehničko-ekonomskog napretka i, posebno, na planu stvaranja novih društvenih i međuljudskih odnosa, te novih kulturnih vrijednosti i ideala. Kako su te promjene veoma nagle (industrijalizacija!), one neizbježno rađaju i izvjesne negativne efekte koji stoje na putu bržem preobražaju stare porodice u novu, *socijalističku*. Upravo je zadatak naše sociologije porodice da na osnovi egzaktnih istraživanja različitih tipova i varijeteta jugoslavenske porodice pokuša osvijetliti njenu dosadašnju evoluciju, kao i osnovne tendencije njenog razvoja u budućnosti.

PRAVO, sistem određenih društvenih propisa koji reguliraju odnose i ponašanje ljudi, čija se primjena osigurava prinudom državne sile.

Da bi mogla održati i osigurati postojeći društveni poredak, država pored organa nasilja, vojske i policije stvara pravne zakone i propise koje kao obavezne nameće cijelom društvu, pri čemu ti zakoni i propisi predviđaju sankcije protiv onih koji ih se ne pridržavaju. Pravo je stoga pretpostavka funkcioniranja države. Ono i nastaje nastankom države kao jedan od osnovnih instrumenata putem kojeg ona kao organ *sile* izvršava svoju funkciju

u društvu. Budući da je država proizvod klasnog društva, pravo u besklasnoj prvobitnoj zajednici ne postoji.

Pravila koja reguliraju odnose među ljudima i njihovo ponašanje u primitivnom društvu proizlaze iz moralnih normi koje imaju religiozan karakter. Pozivanje na bogove, više sile i sudbinu postoji i pri stvaranju pravila ponašanja i primjeni tih pravila i ustanovljavanju prestupa.

Doduše, iza tih pravila stoje sankcije, što je bitna oznaka prava, ali ta pravila ne možemo smatrati pravom, jer se o njihovoj primjeni brine cijelo društvo. Isto tako su odgovornosti i kazne u međuplemenskim odnosima kolektivne.

Diferencijacija ljudi do koje dolazi raspadanjem prvobitne zajednice dovodi do razlika u moralnim shvaćanjima. Podvojenost društva na različite grupe i klase uvjetuje ne samo različita i suprotna pravila ponašanja nego i težnju svake klase da svoje uzore i ideale nametne drugima. To više ili manje polazi za rukom vladajućoj klasi, koja te uzore i ideale formulira kao pravne propise, koje uz pomoć državne sile afirmira kao općedruštvene regulative međuljudskih odnosa. Klasni sukobi i razdori, kojima je razbijeno jedinstvo društva, nužno uvjetuju potrebu uspostavljanja jedinstva putem fiksiranja općeobaveznih pravnih propisa. Ali to nije stvarno jedinstvo, jer se ono održava putem fizičkog nasilja. To je nametnuto, pa stoga samo prividno jedinstvo, koje više ili manje osigurava uspješno funkcioniranje procesa proizvodnje i društvenih odnosa što se na bazi tog procesa formiraju. Kako

se, međutim, taj proces proizvodnje i postojeći društveni odnosi, kao i pravni propisi koji ih reguliraju razvijaju uvijek na štetu obespravljenih grupa i eksploatiranih klasa, uspostavljena ravnoteža u društvu stalno je ugrožena i na propast osuđena u onom momentu kad vladajuća klasa ne uspijeva održati to jedinstvo i kad su revolucionarne klase toliko jake da mogu rušiti taj poredak.

Prema tome, pravo kao *zakonom izražena volja vladajuće klase* ima klasni karakter i tokom historijskog razvitka mijenja se mijenjanjem vladavine određene klase i stupanjem na vlast druge klase. A kako je klasa određena njenim mjestom u procesu proizvodnje, pravo je izraz proizvodnih odnosa i odgovara općem ekonomskom stanju društva. Zato *Marx* ističe »da se ni pravni propisi, ni oblici države ne mogu razumjeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego materijalnim životnim odnosima«. Nijedan oblik društvene svijesti ne izražava tako neposredno društvene odnose kao pravo. Stoga se ne može promijeniti društveni sistem a da se istovremeno ne promijene pravni propisi i zakoni. Unatoč tim promjenama i međusobnim razlikama, pravo u eksploatatorskim društvima (robovlasničkom, feudalnom i kapitalističkom) ozakonjuje privatno vlasništvo i na njemu zasnovanu eksploataciju. Ono tek u socijalizmu doživljava radikalnu transformaciju i postepenim nestajanjem privatnog vlasništva i parcijalnih klasnih interesa postaje sve više izraz interesa cijelog društva.

Nestankom klasa i države preko koje vladajuća klasa pravom zaštićuje svoje interese, u komunističkom društvu nestat će i prava, a međuljudske odnose regulirat će načela novog općečovječanskog morala.

PROFESIJA (lat. *professio* zanat, posao), specijalizirane i institucionalizirane aktivnosti u okviru društvene podjele rada, koje trajno obavljaju pripadnici pojedinih društveno-profesionalnih grupa kao svoju osnovnu društvenu funkciju.

Stalan i brz porast specijalizacije i profesionalizacije društvenih djelatnosti predstavlja bitnu karakteristiku novijeg historijskog razvitka. Postojanje velikog broja najrazličitijih profesija u suvremenom društvu najbolje pokazuje do kojeg stepena je doprla podjela rada i specijalizacija pojedinih tipova radnih aktivnosti u epohi industrijske civilizacije. (Američki rječnik s nazivima zanimanja obuhvaća 22 028 defniranih zanimanja, među njima oko 8 000 poznatijih — *R. Supek: Sociologija.)* Pojava novih profesija, kojima je obilježen čitav razvojni put te epohe, javlja se, ili kao posljedica raščlanjivanja starih profesija, ili kao izraz nastanka novih djelatnosti u okviru opće podjele rada, koje su povezane s novim izumima ili tehnikama. Već je Marx u svojim analizama manufakturne podjele rada ukazao na višestruke posljedice razlaganja nekad cjelovitih zanimanja na pojedine, međusobno izdvojene, djelimične funkcije radnog procesa. Danas je specijalizacija i drobljenje pojedinih stručnih zanimanja — podjednako u oblasti materijalne proizvodnje kao i izvan nje — dostigla

upravo drastične razmjere (*»razmrvljeni rad«*). U isto vrijeme najnoviji razvoj nauke i proizvodne tehnike (učestalost naučnih izuma, primjena elektronike i kibernetike, automatizacija, itd.) izazivaju duboke promjene unutar postojećih profesionalnih struktura, kako u pogledu funkcionalne prirode i značaja pojedinih zanimanja, tako i u pogledu njihovog društvenog statusa — uvijek u zavisnosti od tipa društvene strukture i organizacije.

Sociološki pojam profesije najtješnje je povezan s pojmovima društvene podjele rada i društvene strukture. U svojoj horizontalnoj ravni pojam profesije izražava funkcionalno-tehničku stranu podjele rada, tj. njenu raščlanjenost na niz specijaliziranih tipova, vrsta i podvrsta aktivnosti ili zanimanja, putem kojih pojedinci učestvuju u općoj podjeli društvenih djelatnosti. U vertikalnoj ili sociološkoj ravni ova raščlanjenost se ogleda u postojanju različitih društveno-profesionalnih grupa i njihovih užih segmenata, kao sastavnih dijelova određene društvene strukture.

Društveno-profesionalne grupe, realni oblici društvene strukture koji obuhvaćaju sve pripadnike istog ili srodnih tipova zanimanja unutar neke funkcionalne oblasti odnosno grane društvene djelatnosti. Kao sastavni dijelovi složenijih oblika društvenog grupiranja i diferencijacije među ljudima (slojeva, klasa i dr.), profesionalne grupe odlikuju se nizom svojih specifičnih društvenih obilježja. Egzaktno sociološko ispitivanje raznih profesionalnih struktura predstavlja, stoga, jedan od veoma značajnih aspekata u globalnijim proučavanjima

društvene strukture. Razlike između društveno-profesionalnih grupa proizlaze prije svega iz različitog funkcionalnog sadržaja i s njim povezanog društvenog značaja pojedinih tipova zanimanja i ispoljavaju se, pored ostalog, u njihovom različitom društveno-ekonomskom statusu (visina dohotka i raspodjela ostalih društveno cijenjenih vrijednosti) i ugledu u određenom društvu. Ove razlike dolaze do izražaja i u kulturnim osobenostima pojedinih profesija (koje su često vrlo naglašene i izvana vidljive), i, uopće, u sličnom načinu života njihovih pripadnika (zajednički životni stil, bliski međulični odnosi i sličnost u neprofesionalnim oblicima društvenog ponašanja, kao što je način provođenja slobodnog vremena, oblici razonode i sl.). Općenito se može zaključiti da profesionalna diferencijacija stvara različite društvene barijere među ljudima i otežava njihove međusobne veze i sporazumijevanja, jer pojedinci ostaju suviše zatvoreni u svoja zvanja i okrenuti prema svojim uskim profesionalnim interesima (»cehovski mentalitet«). U klasnom društvu razni vidovi sukoba između društveno-profesionalnih grupa imaju svoj korijen u klasnim antagonizmima, tj. u sukobu interesa između pojedinih društvenih klasa. Međutim, okolnost da ni socijalističko društvo ne ukida profesionalnu podjelu rada ostavlja i nadalje aktuelnim pitanje o profesionalnom grupiranju ljudi kao mogućem izvoru raznih deformacija na planu međuljudskih i društvenih odnosa. Tek će, naime, ukidanje krute i čvrsto ustaljene podjele rada (koje ukidanje Marx stavlja u višu fazu komunističkog društva) omogu-

čiti da se čovjek oslobodi doživotne vezanosti za svoju usku profesiju, tj. »da se djelomična individua, koja je samo nosilac jedne djelomične funkcije, zamijeni svestrano razvijenom individuom, za koju su različite društvene funkcije načini djelatnosti koje ona naizmjenično izvršava« (*Kapital*).

Profesionalizacija, pretvaranje neke društvene aktivnosti u profesiju dodjeljivanjem određenih prava, obaveza i funkcija svima onim koji tu aktivnost obavljaju. Profesionalizacija je isto što i institucionalizacija.

PROIZVODNE SNAGE i PROIZVODNI ODNOSI, osnovni pojmovi marksističke sociološke teorije koji sačinjavaju polaznu tačku Marxova *materijalističkog shvaćanja* društva i zakonitosti historijskog kretanja. Prema ovom shvaćanju, ljudsko društvo historijski nastaje i razvija se na osnovi čovjekova *praktičkog,* stvaralačkog odnosa prema prirodi, kao proces aktivnog preobražavanja prirode od strane čovjeka, koji je po svojoj najdubljoj, ljudskoj suštini *biće prakse.* Društvo, društvena stvarnost, javlja se kao posrednik između prirode i čovjeka, kao izraz njihova jedinstva i trajne, neraskidive veze. Izvan društvenog života ne može biti nikakvog čovjekova odnosa prema prirodi, nikakvog prisvajanja prirode za čovjeka. Tek u društvenoj *proizvodnoj praksi* mijenja se čovjekov neposredni, biološki odnos prema prirodi u posredni, historijski odnos, a prirodno postojanje ljudi ispoljava se kao njihovo pravo, ljudsko postojanje. Mijenjajući spoljašnju prirodu svojom praktičnom, svjesnom životnom djelatnošću, čovjek isto-

vremeno mijenja i svoju vlastitu prirodu i time stvara svoju historiju. Prema *Marxu*, čitava historija »nije drugo nego stalno preobražavanje ljudske prirode«, »ostvarivanje čovjeka kroz ljudski rad«. Društvo je za njega »suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom«, ostvareno u proizvodnji koja je »porodilište historije«.

Materijalna proizvodnja, kao najvažniji oblik čovjekove društvene prakse, predstavlja, dakle, trajnu osnovu njegova odnosa prema prirodi, a time i osnovu njegove vlastite historije. Čovjekov odnos prema prirodi uvijek je i određeni historijski odnos: prerađujući i prisvajajući prirodne snage, ljudi to uvijek čine u sklopu određenih međusobnih odnosa, tj. historijski promjenljivih društvenih oblika unutar kojih se obavlja proizvodnja.

Ova dva aspekta jedinstvenog procesa društvene proizvodnje nalaze svoj izraz u pojmu *proizvodnih snaga* i pojmu *proizvodnih odnosa.* Prvi pojam ukazuje na čovjekov odnos prema prirodi (tehnološka strana proizvodnje), drugi na društvene odnose u koje ljudi stupaju u procesu proizvodnje (društvena strana proizvodnje).

Pojam *proizvodnih snaga* obuhvaća dva elementa koji čine nerazdvojnu cjelinu: 1. *čovjeka* s njegovim radnim sposobnostima, proizvodnim iskustvima i navikama i 2. *sredstva za rad,* posredstvom kojih čovjek djeluje na prirodnu materiju i mijenja je prema svojim ljudskim potrebama. U sredstva za rad (oruđa rada) ubrajaju se razni alati, mašine, aparati i energetska postrojenja (u kojima se proizvodi ili putem kojih djeluju prirodne energije,

od vodene do atomske), razni »sistemi posuda« za držanje predmeta rada, itd.

Čovjek sa svojom radnom sposobnošću svakako je bitan i odlučujući faktor u okviru strukture proizvodnih snaga. On predstavlja onu kreativnu snagu bez koje i najsavršenija tehnika ostaje samo proizvodnja u mogućnosti. Tek »spajanjem« sredstava za rad s proizvođačem koji ih pokreće, kontrolira i usmjerava, ostvaruje se proizvodnja. Međutim, iako je neophodna pretpostavka svake proizvodnje, sama radna snaga, odnosno radna sposobnost ljudi, historijski je i funkcionalno vezana za razvoj oruđa rada, čijim usavršavanjem se stalno povećava. Vrsta radnog oruđa određuje sam *način* rada, tehniku rukovanja tim oruđima i, posebno, *podjelu rada.* Podjela rada, u svom historijskom razvoju, ima dalekosežne posljedice u pogledu formiranja kvaliteta radne snage, radno-tehničkih, pa čak i društvenih odnosa među proizvođačima (na primjer prelaz od manufakturnog rada, zasnovanog na ručnoj tehnici, na industrijski rad pomoću sistema mašina — u toku razvoja kapitalizma). Ovaj određujući značaj oruđa rada izrazio je Marx u »*Kapitalu*« slijedećim riječima: »Istu važnost koju za upoznavanje iščezlih životinjskih vrsta ima građa fosilnih kostura, imaju i ostaci sredstava za rad za rasuđivanje o iščezlim ekonomskim društvenim formacijama. Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome *šta* se pravi, nego po onome *kako* se pravi, kojim sredstvima za rad.« Na taj način oruđa rada »ne samo što su mjerilo za stupnjeve razvitka radne snage već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi«. Ovi odnosi u svojoj cjelini sačinja-

vaju proizvodne ili produkcione odnose u kojima je izražena druga strana, drugi bitni momenat svakog, historijski određenog načina proizvodnje.

Pojam *proizvodnih odnosa* obuhvaća sve odnose u koje ljudi međusobno stupaju u procesu materijalne proizvodnje i koji su uvijek određeni stepenom razvitka proizvodnih snaga. Ovi odnosi proizvodnje veoma su kompleksni i historijski se javljaju kao određeni, *tipični sistemi* proizvodnih odnosa koji čine *ekonomsku strukturu društva,* tj. osnovu prema kojoj se bitno razlikuju pojedine društvene formacije (v. *Društveno-ekonomska formacija, Baza i nadgradnja*). Budući da je sama proizvodnja složen proces koji u svom neprekidnom obnavljanju obuhvaća nekoliko međusobno povezanih momenata: proizvodnju u užem smislu, raspodjelu, razmjenu i potrošnju — to su i proizvodni odnosi strukturirani iz više elemenata. Drugim riječima, *oni sačinjavaju cjelinu svih odnosa u koje ljudi stupaju u procesu proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje dobara, tj. sveukupnost ekonomskih odnosa.* Pri tom je njihov bitni i određujući elemenat sadržan u odnosu ljudi prema sredstvima za proizvodnju, tj. u *oblicima vlasništva,* što je samo pravni izraz za određene sisteme produkcionih odnosa. Ovi su sistemi u toj mjeri određeni odnosima ljudi prema sredstvima za proizvodnju, tj. načinom raspolaganja tim sredstvima, da se prema njima i označavaju kao *robovlasnički, feudalni, kapitalistički* ili *socijalistički* produkcioni odnosi.

Dijalektika proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa sačinjava osnovu Marxova objašnjenja dru-

štva i historije. Klasičnu formulaciju njihovog uzajamnog odnosa dao je Marx u *predgovoru »Prilogu kritici političke ekonomije«*, gdje između ostalog kaže da u društvenoj proizvodnji ljudi stupaju u određene odnose, *nezavisne od njihove volje*, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka materijalnih proizvodnih snaga. »Na izvjesnom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima vlasništva, unutar kojih su se dotada kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. Promjenom ekonomske osnove provodi se sporije ili brže prevrat čitave goleme nadgradnje.«

Proizvodne snage i proizvodni odnosi, kao dvije strane društvene proizvodnje, nalaze se dakle u dijalektičkom odnosu *jedinstva suprotnosti*. Njihovo jedinstvo ispoljava se prije svega u primarnoj, određujućoj ulozi proizvodnih snaga — u činjenici da svakom historijskom stepenu razvoja proizvodnih snaga odgovaraju određeni sistemi proizvodnih odnosa. Zavisno od mijenjanja i usavršavanja proizvodnih snaga mijenjaju se i sami proizvodni odnosi. Nova sadržina traži i nove forme. Kada se materijalne proizvodne snage razviju do te mjere da im postojeći odnosi u proizvodnji postaju kočnica daljeg napretka, tada između njih dolazi do oštrih suprotnosti koje su osnova svakog dosadašnjeg historijskog prevrata. Stari proizvodni odnosi nužno se dokidaju i ustupaju mjesto novim, progresivnijim odnosima, koji treba da omoguće brz

i nesmetan razvoj proizvodnih snaga. U tome se ujedno sastoji i suština prelaza iz jednog socijalnog sistema u drugi — zakonitost razvoja i smjenjivanja pojedinih društveno-ekonomskih formacija.

Neprestano dokidanje i ponovno uspostavljanje protivurječnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa predstavlja, dakle, osnovnu pokretačku silu društvenog razvoja, *opći zakon historijskog kretanja.* U klasnim društvima ta se protivurječnost manifestira u klasnim suprotnostima, klasnoj borbi i socijalnim revolucijama.

PRVOBITNA ZAJEDNICA, prva društveno-ekonomska formacija za koju se pretpostavlja da je trajala više od 600 tisuća godina. To je društvo s veoma niskim stupnjem razvitka oruđa za rad. Budući da s primitivnim sredstvima za proizvodnju pojedinac nije mogao samostalno priskrbiti sredstva za život, radni proces je imao oblik proste kooperacije u kojoj učestvuju svi članovi društva na bazi kolektivnih sredstava za proizvodnju i ravnopravne raspodjele. Glavni cilj, koji je veoma često bilo vrlo teško ostvariti, bio je: pribaviti sredstva za život. Privreda je stoga bila naturalna. Društveni odnosi zasnivali su se na ravnopravnosti, međusobnom potpomaganju i suradnji. Nije bilo privatne svojine i klasnog izrabljivanja. Prvobitnu zajednicu dijelimo na dvije epohe (divljaštvo i barbarstvo). Svaka od ovih epoha dijeli se na tri stupnja (niži, srednji i viši).

Divljaštvo. *Najniži stupanj divljaštva* predstavlja djetinjstvo ljudskog roda. To je vrijeme prelaza

od životinjskog stada na ljudsko društvo, koji je označen izradom oruđa za rad i nastankom artikuliranog govora. Ljudi žive u *hordama*, a sredstva za život osiguravaju sakupljanjem gotovih plodova. Upotrebljava se neobrađeno kamenje (eolit). Vladaju neograničeni spolni odnosi.

Najvažnija tekovina *srednjeg stupnja* je pronalazak vatre, što je dovelo i do prve *prirodne podjele rada* između muškaraca i žena (muškarci se bave lovom i ribolovom, žene sakupljaju i priređuju hranu). Na ovom stupnju upotrebljavaju se oruđa grubo izrađena od kamena (paleolit). Od neograničenih spolnih odnosa prelazi se na *grupni brak*. Unutar horde, iz bračnih veza isključeni su najprije roditelji i djeca, a kasnije i braća i sestre. Nov način privređivanja zahtijevao je čvršću i organiziranu radnu zajednicu. Stoga na prelazu u kasni paleolitik nastaje *gens* (rod). To je prva, na bazi krvnog srodstva, organizirana zajednica koja predstavlja osnovni oblik društvenog udruživanja od sada pa do kraja prvobitne zajednice. Rod je organiziran na demokratskom principu: članovi roda biraju i smjenjuju mirnodopskog starješinu i ratnog vođu, pri čemu muškarci i žene ravnopravno učestvuju. Gensom upravlja vijeće. Više rodova čini *fratriju*, a više udruženih fratrija pleme (v. Rod i Pleme).

Osnovni pronalazak na *višem stupnju* divljaštva je luk i strijela. Sala lov, uz ribolov, postaje glavni oblik privređivanja. Upotrebljava se i dobro brušeno kameno oruđe (neolit). Počinje naseljavanje sela.

Barbarstvo. Pojavom grnčarstva i prvim pripitomljavanjem životinja počinje niži stupanj barbarstva. Na *srednjem stupnju* stočarstvo i zemljoradnja postaju glavne privredne grane. Podjelom stočarskih od ratarskih plemena dolazi do *prve društvene podjele rada*. I ovdje se upotrebljava kameno oruđe, ali počinje se izrađivati i brončano, pa je po tome *posljednji stupanj* barbarstva stupanj prelaza iz kamenog u brončano doba.

Na *višem stupnju* barbarstva dolazi do topljenja željezne rude i pronalaska pluga sa željeznom ralicom. Pojavljuju se i razvijaju zanati (predenje, tkanje, obrada metala), a kad se zanatska plemena odvajaju od stočarskih i ratarskih, na ovom stupnju dolazi do *druge društvene podjele rada*. Razvitak barbarstva vodio je prelazu u civilizaciju, prelazu iz pretklasnog u klasno društvo. Neprestano usavršavanje oruđa za rad omogućilo je čovjeku da proizvede više negoli je mogao potrošiti. Pojava *viška proizvoda* dovela je do korjenitih promjena u svim oblastima života. Prije svega do razmjene u kojoj — jer su ljudi proizvodili u različitim uvjetima — dolazi do diferencijacije ljudi na ekonomskoj osnovi. To dovodi i do društvene neravnopravnosti, jer rodovski starješine prisvajaju oruđa za rad — nastaje *privatna svojina*. S tim su u vezi i promjene u porodici i odnosima muškarca i žene. Nastaje *monogamna porodica*, u kojoj glavni položaj ima muškarac. Poseban društveni položaj i ugled koji je od početka imala žena *(matrijarhat)* stječe sada muškarac *(patrijarhat)*. Porijeklo djece i pravo nasljeđivanja u uvjetima privatne svojine računa se po ocu. Ratni zarobljenici koje su prije

ubijali ili uključivali u vlastita plemena kao ravnopravne članove, sada se pretvaraju u robove. Time prvobitno robovlasničko uređenje prelazi u klasno društvo.

PSIHOLOGIZAM, građanska sociološka teorija koja društvene pojave pokušava objasniti psihološkim faktorima. Nasuprot geografskim teorijama i biologizmu, ona ističe činjenicu da su ljudi svjesna bića (po čemu se društvo razlikuje od prirode i bioloških organizama), pa sviješću tumači bit društvenih pojava. Ovisno o tome da li polazi od individualne ili kolektivne svijesti, ove teorije se dijele na *individualno-psihološke* i *kolektivno-psihološke*. Kolektivno-psihološke teorije zastupali su pored ostalih *G. le Bon, Durkheim,* predstavnici njemačke »psihologije naroda«, *Vierkandt* (Firkant) i drugi (v. *Društvena svijest*).

Osobinama individualne svijesti i uzajamnim djelovanjem pojedinačnih svijesti, društvene pojave među prvima tumači francuski sociolog *G. Tarde* (1843—1904). On polazi od teze da su uzroci društvenih promjena u pronalascima od strane pojedinaca i oponašanju pojava koje iz njih proizlaze, čime se stvaraju sve društvene pojave i oblici društvenog života.

Engleski psiholog *Mac Dougall* (Mek Dugal, 1871—1932), zastupajući teoriju instinkata, smatra da se instinktima, kao što su instinkt straha, udruživanja, borbenosti, bježanja itd. mogu objasniti društvene pojave. Sličnu teoriju zastupali su i *S. Freud* (S. Frojd, 1856—1939), koji društvene pojave objašnjava spolnim nagonom (libidom), i talijanski

sociolog *V. Pareto* (1844—1923), po kome je ljudsko ponašanje određeno kombinacijama instinkata.

Individualno-psihološke teorije naročito su se razvile u američkoj sociologiji, gdje i danas predstavljaju vladajući oblik sociologijske orijentacije. Američka sociologija počela se razvijati pod utjecajem Spencerove organističke teorije (v. *Biologizam*). *L. Ward* (1841—1913), koji je i sam pretrpio ovaj utjecaj, prvi zaokreće prema psihologizmu tvrdnjom da je sociologija u osnovi psihološka znanost, jer je društvo u stvari »igra duhovnih činilaca« (play of mental factors). Osnovni problem psihološke teorije u ovoj fazi njenog razvitka bio je da se pronađe jedan ili više psiholoških faktora kojima se mogu objasniti društvene pojave. *A. Small* (A. Smol, 1854—1926) nalazi šest takvih faktora koji proizlaze iz raznih *želja i interesa:* za zdravljem, bogatstvom, društvenošću, znanjem, ljepotom i moralnošću. Oni nam omogućavaju da razumijemo uzroke društvenog udruživanja. Problem društvene integracije zaokupljao je i *F. Giddingsa* (F. Đidings, 1855—1931). On ga objašnjava čovjekovom *»sviješću o vrsti«* (conousciousness of kind), koja se očituje u simpatijama, oponašanju, jednakosti gledišta, mogućnosti saopćavanja itd.

Odlučan utjecaj na razvitak američke psihosociologije imao je *biheviorizam,* koji polazi od opisa ponašanja (bihevior — ponašanje) ljudi u društvu i dolazi do zaključka da se individualna svijest formira tokom zajedničkog života u društvu međusobnim dodirima individualnih svijesti.

Tako se postepeno napušta težnja da se društvena stvarnost izvede iz jedne ili nekoliko psiholoških

činjenica. Tome je naročito pridonio *G. H. Mead* (G. H. Mid, 1863—1932) svojim djelom »*Mind, self, and Society*« (Duh, ja i društvo, 1934). Ličnost, po njegovu mišljenju, postaje svjesna sebe tek u društvu gdje se stvara zajednički duh, jer čovjek počinje »igrati ulogu drugoga«. »Ja« se javlja kao ličnost socijalizacijom čovjeka u društvu.

Ovim je definitivno prevladano nastojanje da se jednim psihičkim faktorom (oponašanjem, instinkttima, željama, interesima itd.) shvati društveni život. Tako danas jedan od najpoznatijih građanskih sociologa *G. Gurvitch* (G. Gurvič, 1894), koji po svojoj osnovnoj orijentaciji pripada psihološkom smjeru, polazi od »totalne društvene pojave« i smatra da je pitanje odlučujućeg faktora bilo jedno od »lažnih problema« starije sociologije. To ne znači da je ovim potpuno prevladan psihologizam. Sva ova učenja su unutar psihologističkih pretpostavki i nisu doprla do odlučujućeg pitanja: što uvjetuje psihologiju ljudi? Rješenje se može naći samo u materijalističkom tumačenju društvenih pojava (v. *Historijski materijalizam*).

R

RAD, u najširem značenju: svjesna i svrsishodna društvena djelatnost kojom čovjek preobražava i prisvaja vanjsku prirodu radi zadovoljavanja svojih ljudskih potreba. Kao takav, rad je specifično svojstvo čovjeka i predstavlja trajan uvjet njegove društvene egzistencije. Mijenjajući spoljašnju prirodu svojom praktičnom, svjesnom životnom aktivnošću, čovjek ujedno mijenja i svoju vlastitu prirodu i time stvara svoju ljudsku historiju. Sva dosadašnja historija »nije drugo do stalno preobražavanje ljudske prirode«, »ostvarivanje čovjeka kroz ljudski rad« (Marx).

Kategorija rada zauzima centralno mjesto u Marxovoj sociološkoj teoriji, čiji okviri su bitno određeni njegovom općom, filozofsko-antropološkom teorijom čovjeka kao svestranog, stvaralačkog i samostvaralačkog bića. Svoje shvaćanje o prirodi ljudskog rada, o radnoj djelatnosti kao izrazu *generičke suštine* čovjeka, Marx iznosi u mnogim tekstovima iz ranih radova i, posebno, u Kapitalu. »U prvom redu, rad je proces između čovjeka i prirode, proces u kome čovjek vrši svoju razmjenu mate-

rije s prirodom, i ovu razmjenu omogućava, uređuje i nadzire vlastitom djelatnošću. Prema prirodnoj materiji on istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tijela... da bi prirodnu materiju prilagodio obliku upotrebljivu za njegov život. Time što ovim kretanjem djeluje na prirodu izvan sebe i mijenja je, on ujedno mijenja i svoju vlastitu prirodu. On razvija potencije koje u njoj drijemaju i potčinjava svojoj vlasti igru njenih snaga.« I dalje: »*Proces rada,* kako smo ga prikazali u njegovim *apstraktnim* momentima, svrsishodna je djelatnost radi izrađivanja upotrebnih vrijednosti, radi prisvajanja prirodnih stvari za ljudske potrebe, opći uvjet za razmjenu materije među čovjekom i prirodom, vječiti prirodni uvjet za život ljudi, a stoga i jest ne samo nezavisan ma od kojeg oblika tog života nego, naprotiv, jednako svojstven svim oblicima ljudskog života« (Kapital, knj. I, Kultura, Zagreb, 1947, str. 134—135, 140). »Stoga se čovjek stvarno potvrđuje kao *generičko biće* baš u obradi predmetnog svijeta. Ta proizvodnja je njegov djelatni generički život. Kroz nju se priroda pojavljuje kao njegovo djelo i njegova stvarnost« (Filozofsko-ekonomski rukopisi).

Kad određuje čovjeka kao *biće prakse,* a »proizvodni život« poistovećuje s njegovim »generičkim životom«, Marx time želi naglasiti da je rad, tj. praktična životna djelatnost, suštinska karakteristika čovjeka (koja pripada ljudskom biću kao rodu), najdublji izraz njegove ljudske prirode. Međutim, ovako shvaćen pojam ljudskog rada (rada uopće) kod Marxa je nerazdvojno povezan sa stavom o historijskom karakteru čovjeka, o njegovoj realnoj

egzistenciji koja je uvijek dana u određenom društveno-historijskom kontekstu. Stoga je taj pojam Marxu poslužio samo kao ishodišna tačka za razmatranje stvarnog historijskog procesa, tj. evolucije ljudskog rada u zavisnosti od različitih društvenih oblika u kojima se on ispoljava i ostvaruje. Osnovni problem koji ga je pri tom zanimao jeste pitanje: kako i pod kojim društveno-historijskim okolnostima dolazi do toga da rad — kao ispoljavanje čovjekovih kreativnih sposobnosti i kao autentičan izraz njegove ljudskosti — postaje čovjeku tuđa i od njega osamostaljena sila, prisilno sredstvo za održanje gole fizičke egzistencije; drugim riječima, gdje treba tražiti objektivnu društvenu osnovu dehumanizacije i otuđenja rada. Sve Marxove znanstvene analize tog pitanja (ekonomske, sociološko-antropološke, kulturno-historijske, i dr.) dovode ga do nedvosmislenog zaključka da najdublji društveni korijen otuđenog rada valja tražiti u klasnim društvenim odnosima, čiju osnovu čini privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Kroz analizu kapitalističkog načina proizvodnje on je pokazao kako privatna svojina omogućuje trajno prisvajanje tuđeg rada od strane klase neradnika, njihovu vlast nad tuđom proizvodnom djelatnošću. U okviru krute i jednostrane podjele rada, koja je svojstvena tom načinu proizvodnje, proces otuđenja rada javlja se u najrazličitijim vidovima (u daljem tekstu v. *Otuđeni rad*).

Posmatran u svojoj historijskoj evoluciji i u društvenim razmjerima, rad se prije svega pojavljuje u dva međusobno povezana aspekta: *prvo,* kao razvoj podjele rada, i *drugo,* kao stalno usavršavanje

sredstava za rad, odn. kao stalan porast produktivnih snaga rada. »Koliko su razvijene proizvodne snage neke nacije, najočiglednije pokazuje stupanj do kojeg je razvijena podjela rada. Svaka nova proizvodna snaga — ukoliko nije samo kvantitativno proširenje do sada već poznatih proizvodnih snaga — povlači za sobom dalje usavršavanje podjele rada« (Marx). Razvoj podjele rada jedna je od bitnih karakteristika općeg društvenog razvoja (v. *Podjela rada*).

Sociološki pojam rada često u sebi krije različita značenja. Tomu pridonosi, između ostalog, nedosljedna i višesmislena upotreba termina: *rad, proizvodnja, djelatnost, praksa* itd. S jedne strane, pojam rada se proširuje na sve oblike društvene djelatnosti, dok se, s druge strane, njegovo značenje svodi samo na oblast proizvodne djelatnosti, ili još uže, na materijalnu proizvodnju. Prvo značenje više je u duhu Marxova shvaćanja čovjeka kao svestranog stvaralačkog bića, dok drugo podrazumijeva onu osnovnu društvenu djelatnost kojoj je cilj stvaranje upotrebnih dobara radi zadovoljavanja različitih ljudskih potreba. Ukoliko se polazi od ove uže odredbe ljudskog rada (u smislu proizvodne radne aktivnosti), on se može posmatrati kao *materijalno-produktivan* i *duhovno-produktivan rad,* već prema tome da li je usmjeren na zadovoljavanje određenih biofizioloških i materijalnih potreba uopće, ili na zadovoljavanje duhovnih kulturnih potreba. Prvoj kategoriji pripadao bi, na primjer, rad tvorničkog radnika, poljoprivrednika, zanatlije i sl., drugoj rad slikara, pjesnika, filozofa, naučnog

radnika itd. Postoji, međutim, široka oblast društveno neophodnih aktivnosti koje također ulaze u kategoriju rada, *radne djelatnosti*, premda se pomoću njih ne stvaraju nikakva upotrebna dobra (rad učitelja, profesora, suca, liječnika, socijalnog radnika itd.). Kao radne aktivnosti one su, zbog svoga izrazitog društvenog značaja, manje ili više institucionalizirane i obavljaju se na profesionalan način.

Otuđeni rad, prema Marxovoj teoriji otuđenja: prinudan, opredmećen i čovjeku suprotstavljen rad, koji mu se nameće kao tuđa, samostalna sila — kao prisilan društveni odnos i puko sredstvo za održanje fizičke egzistencije. Privatno vlasništvo i klasna podjela rada (podjela na umni i fizički, upravljački i izvršilački rad) predstavljaju najširu društvenu osnovu i stalan izvor otuđenja rada. Iz otuđenog rada proizlaze i svi ostali oblici čovjekova otuđenja.

Proces otuđenja rada Marx je svestrano analizirao u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* i, kasnije, u *Kapitalu*, imajući prije svega u vidu položaj radnika u kapitalistički organiziranoj proizvodnji. Taj se proces ispoljava u različitim, međusobno povezanim vidovima: *prvo*, kao otuđenje proizvoda rada; *drugo*, kao otuđenje radnika unutar samog proizvodnog procesa; *treće*, kao otuđenje »čovjeka od čovjeka«, tj. kao otuđen ili prinudan društveni odnos.

Otuđenje proizvoda rada proizlazi iz okolnosti da je radnik lišen materijalnih preduvjeta rada (sredstava za proizvodnju), zbog čega mu se njegov vlastiti proizvod suprotstavlja kao nešto izvanjsko

i tuđe. »Radnik postaje utoliko siromašniji ukoliko proizvodi više bogatstava, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba ukoliko stvara više robe. *Izvlačenjem vrijednosti* iz predmetnog svijeta raste *obezvređivanje* čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao *robu*, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe« (*Ekonomsko-filozofski rukopisi*, poglavlje: *Otuđeni rad*).

Otuđenje do kojeg dolazi u samom aktu proizvodnje Marx vidi u tome što se rad, kao spontana i slobodna djelatnost čovjeka, pretvara u spoljašnju prinudu, u sredstvo za održanje gole fizičke egzistencije. Takav rad ne predstavlja unutrašnju potrebu čovjeka za afirmacijom njegovih kreativnih snaga i sposobnosti, što znači da se on »u svom radu ne potvrđuje, nego poriče, da se ne osjeća sretnim, nego nesretnim, da ne razvija slobodnu, fizičku i duhovnu energiju, nego mrcvari svoju prirodu i upropaštava svoj duh«. »Stoga njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan, *prisilan rad*. Stoga on nije zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo *sredstvo* da se zadovolje potrebe izvan njega« (ibid).

Najzad, svako otuđenje rada (njegovo opredmećenje i ospoljavanje) uvijek se pojavljuje kao određeni društveni odnos (odnos između radnika i neradnika, najamnog rada i kapitala), čiju osnovu čini privatno vlasništvo kao »materijalan, rezimirajući izraz« prisvajanja proizvoda tuđeg rada i vlasti nad tuđom proizvodnom djelatnošću.

Iz analiza otuđenog rada Marx je zaključio da je ukidanje privatnog vlasništva i klasne eksploatacije osnovni društveni preduvjet kojim treba da započne historijski proces oslobođenja i revalorizacije ljudskog rada, a time i proces emancipacije čovjeka kao slobodne, svestrane i cjelovite ličnosti. Posmatran iz perspektive razvitka suvremenog socijalističkog društva, njegovih neposrednih humanističkih ciljeva i zadataka, taj se proces pokazuje kao veoma složen i protivurječan. S jedne strane, rad još uvijek sadrži značajne elemente otuđenog rada (u uvjetima neprevladane robno-novčane proizvodnje i jednostrane podjele rada, nedovoljno razvijene materijalne osnove društva itd.); s druge strane, ta se otuđenost sve više transcendira, ukoliko se udruženi proizvođači i ostali radni ljudi nalaze u položaju da neposredno i sve potpunije upravljaju svojom radnom djelatnošću. Sistem radničkog i društvenog samoupravljanja, koji se do sada najpotpunije oblikovao u jugoslavenskoj socijalističkoj praksi, predstavlja široku društvenu osnovu razotuđenja rada, njegove sve punije afirmacije kao slobodne djelatnosti koju će ljudi obavljati »pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi«. Međutim, bilo bi sasvim krivo pretpostaviti da sistem samoupravljanja već sam po sebi znači i oslobođenje rada. On se javlja samo kao jedna od neophodnih društvenih pretpostavki da se to oslobođenje dovede do kraja, tj. da dopre do samog čovjeka. Stoga se i svaka konkretna analiza položaja i uloge čovjeka kao proizvođača i upravljača mora zasnivati na poznavanju kompleksne prirode ljudske ličnosti i na ispitivanju

nekih osnovnih ljudskih potreba i mogućnosti (ne samo ekonomskih), bez čijeg zadovoljavanja ostaje problem otuđenja i dalje aktuelan. Proizvođač koji se osjeća otuđenim u radnom procesu može se, naime, ponašati jednako otuđeno i kao upravljač, pa je zadatak konkretnih socioloških, antropoloških i socijalno-psiholoških ispitivanja da svestrano prouče situaciju čovjeka u sferi njegova rada i ljudskih odnosa u radu. Mnogi značajni problemi u vezi s humanizacijom rada bili su ozbiljno zanemarivani u dosadašnjoj praksi organa samoupravljanja. Zbog toga bi spomenuta ispitivanja — rukovođena Marxovim osnovnim antropološkim idejama — pridonijela daljem osmišljavanju te prakse, a samim tim i ubrzanju procesa razotuđenja ljudskog rada i emancipacije čovjeka.

U vezi s problematikom otuđenog rada posebno mjesto u novijoj sociološkoj literaturi zauzima problem tzv. *slobodnog vremena*. Izvjestan broj humanistički orijentiranih sociologa na Zapadu vide jedini izlaz iz posvemašnje otuđenosti suvremenog proizvođača (koja je u uvjetima današnje tehničke civilizacije dostigla upravo drastične razmjere) u organiziranju slobodnih aktivnosti izvan rada i skraćenju radnog vremena. Suprotstavljajući radu *ne-rad*, tj. sferu slobodnih, spontanih aktivnosti, neki pisci nastoje pokazati kako je i sam Marx zastupao slična shvaćanja. Pri tom se obično pozivaju na njegovu poznatu misao o »carstvu slobode« koje »počinje tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću«, koje, dakle, »leži s one strane oblasti materijalne proizvodnje«. Treba, međutim, naglasiti da Marxovo razli-

kovanje »carstva nužnosti« i »carstva slobode« ima sasvim određen smisao i da se ni u kom slučaju ne može svesti na antitezu rad — slobodna aktivnost. Prije svega Marx ima u vidu odnos između društveno nužnog rada (nužnog u smislu čovjekove trajne potrebe za održanjem i obnavljanjem života a ne u smislu neslobodnog ili prinudnog rada), i rada kao svestranog ispoljavanja čovjekovih mogućnosti, »koji je svrha samom sebi ... ali koji može da procvjeta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi«. U jednom i u drugom slučaju riječ je o radu kao slobodnoj i stvaralačkoj djelatnosti, prirodnoj potrebi čovjeka buduće ljudske zajednice. Tu svoju prirodnu potrebu čovjek će podjednako zadovoljavati u sferi društveno nužnog rada (potreba za »zdravom porcijom rada«, Marx), kao i u slobodnom vremenu koje, razumije se, neće značiti pasivnu dokolicu i svaštarenje, već istinsko »stvaralačko ispoljavanje života«.

RADNIČKO I DRUŠTVENO SAMOUPRAVLJANJE, društveni proces i oblik izgradnje neposredne demokracije u svim sferama društvenog života. Kao ideja, samoupravljanje radnih ljudi javlja se već kod socijalista utopista [Ch. Fouriera, R. Owena i V. Consideranta (Konsiderant)]. Pokušaji spontanog ostvarenja ideje samoupravljanja stari su toliko koliko i radnički pokret. U svim snažnijim klasnim sukobima, krizama i ratovima, socijalističkim revolucijama, kada je god proletarijat »jurišao na nebo«, uz zahtjev za ukidanje privatnog vlasništva istican je i iskonski zahtjev upravljanja sredstvima za proizvodnju od strane radnika. Ostvarenje ideje

radničkog upravljanja sredstvima za proizvodnju doživljavalo je plime i oseke.

Motivi uvođenja upravljanja, oblici i stupanj ostvarenja suštine samoupravnosti vrlo su različiti u raznim vremenskim periodima i zemljama.

Već u vrijeme prvog samostalnog istupanja proletarijata i pojave »Komunističkog manifesta« 1848. g. čuje se prvi poklič: »tvornice radnicima«. Na radničkom kongresu u Berlinu 40 delegata zahtijeva učešće radnika u izboru majstora i poslovođa u nacionalnim radionicama.

Prvi put u historiji, premda kratkotrajno, u Pariskoj komuni je ostvarena ideja radničkog upravljanja. Donesen je dekret o organizaciji krupne industrije i manufakture. Radnički savjeti u poduzećima i radionicama spontano su nikli kao izraz revolucionarnih težnji proletarijata, a 3. V 1871. objavljen je pravilnik o radničkom upravljanju. Studirajući iskustva Pariske komune, Marx je mogao reći: »Komuna je u praksi pronađen politički oblik vladavine u kome će biti moguće izvršiti ekonomsko oslobođenje rada.« Revolucionarne tekovine Komune osvjetljavaju putove suvremene socijalističke prakse.

Prerastanjem kapitalizma u njegov monopolistički stadij, potkraj XIX st., nastaju komisije, odbori i komiteti putem kojih radnici ostvaruju izvjesna prava kontrole u oblasti socijalne i zdravstvene zaštite, ali ne i u proizvodnji.

Ponovno su u revolucionarnoj situaciji 1905. g. spontano niknuli tvornički savjeti koji su jedno vrijeme upravljali proizvodnjom u carskoj Rusiji.

Teškoće I svjetskog rata i revolucionarne situacije stvorene pobjedom oktobarske revolucije uvjetovale su na širem planu nego ikada do tada stvaranje različitih organa radničke kontrole, suodlučivanja i upravljanja. Najznačajniji organi bili su lenjinski sovjeti koji su načelno bili organi političke državne vlasti i oblici upravljanja radnih ljudi. Također su nakon oktobarske revolucije formirani tvorničko-zavodski komiteti radničke kontrole. Kontrolu su mogli izvršiti svi radnici, a odnosila se na cjelokupno poslovanje poduzeća. Premda je praktična realizacija tih organa kasnije naišla na velike teškoće, a tvorničko-zavodski komiteti su prestali radom 1920. g., ipak je prva pobjedonosna socijalistička revolucija ponovo otkrila jedan od oblika direktnog učešća radnika u upravljanju poduzećima. U temeljima lenjinskih sovjeta i tvorničko-zavodskih komiteta bila je u svojoj biti Marxova koncepcija Pariske komune.

Nakon oktobarske revolucije pojavljuje se Mađarska Sovjetska Republika u kojoj se stvaraju radnički savjeti u nacionaliziranoj industriji. Niču razni odbori za kontrolu i učešće u upravljanju koje ozakonjuju građanske države Njemačka, Čehoslovačka, Austrija i Norveška. U Italiji je naročito A. Gramsci organizator snažnog torinskog pokreta tada isticao parole: »Sva vlast u poduzećima, komitetima poduzeća, a sva vlast u državi, savjetima radnika i seljaka.«

Razdoblje II svjetskog rata i neposredno nakon rata karakteristično je raznorodnošću oblika suodlučivanja i radničkog učestvovanja u upravljanju.

Uz spontanu praktičnu akciju donose se odluke i propisi o formiranju mješovitih komisija, proizvodnih odbora, savjeta za produktivnost rada u raznim zemljama.

U pokretima otpora nekih evropskih zemalja (npr. Francuska) formulirani su zahtjevi, koji kasnije nisu ostvareni, o pravu radnika na upravljanje proizvodnjom i o djelomičnom učešću u dobiti poduzeća.

U poslijeratnoj situaciji došlo je gotovo do simultane oseke svih oblika radničkog učešća u upravljanju u kapitalističkim zemljama. Razlozi su u odsutnosti ratne krize, jenjavanju revolucionarne situacije i neuspjehu pretežnog dijela nacionalizirane industrije. Činilo se da će životni tokovi poteći starom kolotečinom.

Očekivalo se da će radničko upravljanje naći plodno tlo u zemljama narodnih demokracija. Međutim, u SSSR i ostalim socijalističkim zemljama neko je vrijeme dominiralo mišljenje o nepotrebnosti radničkog upravljanja, štaviše, isticano je da je radničko upravljanje nosilac anarhističkih tendencija. Oni su se odlučili za državno, centralističko upravljanje privredom i društvom u cjelini.

U posljednjoj deceniji dolazi do ponovnog uspona različitih oblika suodlučivanja i učešća u upravljanju radnika privrednim poslovima u svjetskim razmjerima. U SAD putem sindikalnih predstavnika i sistema kolektivnih ugovora, u Kanadi i Boliviji, Burmi i Indiji razvijaju se oblici suodlučivanja i radničke kontrole, u Gani, naročito u Alžiru, osnivaju se radnički savjeti u poduzećima, u Engleskoj komiteti rada, u Danskoj i skandinavskim zemljama

radnici također imaju neposredno (ili putem svojih predstavnika) izvjesno učešće u upravljanju privredom.

I u socijalističkim zemljama posljednji period bio je vrlo značajan u širem uključivanju radnih ljudi u upravljanje društvenim poslovima. Naročito su burni događaji u Poljskoj i Mađarskoj 1956. pospješili taj proces. Oni su još jednom potvrdili da radnički savjeti izrastaju u revolucionarnoj klimi. Kada je radnička klasa zbog zaoštrenih unutrašnjih proturječnosti ispoljavanjem birokratizma potražila putove svoga demokratskog socijalističkog razvitka, spontano su nastali radnički savjeti. Oni su bili uporište stvarnih socijalističkih snaga. Na posljednjim partijskim kongresima u tim zemljama sve više se proklamira princip širokog uključivanja radnih ljudi u upravljanje društvenim poslovima putem državnih organa, sindikata i stalnih proizvodnih savjetovanja. Stvaranje posebnih organa upravljanja još uvijek se smatra nepotrebnim. Radnički savjeti koji su spontano nikli bili su i ograničavani u svojim kompetencijama i potiskivani. U tim zemljama moglo se također utvrditi nepostojanje prava proizvođača u upravljanju i odlučivanju o raspodjeli nacionalnog dohotka. U Sovjetskom Savezu traje s prekidima od 1962. g. diskusija o novoj raspodjeli, nagrađivanju prema učinku i što neposrednijem učešću radnih ljudi u upravljanju poduzećima. Kina i Albanija i na ovom području predstavljaju izuzetak. Za njih prirodni oblici socijalističke demokracije, organi radničkog i društvenog upravljanja predstavljaju pravi užas i »skretanje« u kapitalizam.

Tokom historije međunarodnog radničkog pokreta i borbe za socijalizam, različiti su faktori utjecali na učešće radnika u upravljanju, npr. jačanje modernih proizvodnih snaga, borba za veću produktivnost rada, nemoć privatnog vlasništva i porast državnog vlasništva i interesi samih radničkih organizacija. U skladu s tim i putovi ostvarenja bili su različiti, od revolucionarnog pritiska i borbe svjesnih socijalističkih snaga, preko stihijnog pritiska radničke klase, do ustupaka kapitalističke klase i državnog aparata, koji postaju svjesni svoje nemoći u upravljanju proizvodnjom.

Različiti faktori i putovi ostvarenja radničkog upravljanja doveli su do čitave skale oblika. To bogatstvo oblika mogli bismo radi preglednosti uvjetno podijeliti u četiri grupe s obzirom na stupanj ostvarenja samoupravnosti. Prvu grupu čine oblici sa savjetodavnim pravom glasa; drugu razni oblici učešća radnika u upravljanju proizvodnjom sa ciljem djelomičnog učešća u raspodjeli; treću sačinjava upravljanje radnih ljudi putem organa narodne države i sindikata, ali bez prava učešća u raspodjeli, i četvrtu grupu sačinjavaju pravo na upravljanje proizvodnjom i na raspodjelu od strane organa radničkog i društvenog samoupravljanja u okviru društvenih planova, na osnovu ustava i ostalih pravnih propisa. Taj najviši i kvalitativno novi stupanj radničkog i društvenog samoupravljanja ostvaruje najdosljednije upravo radnička klasa Jugoslavije.

Radničko i društveno samoupravljanje kod nas. Osnovni preduvjeti za razvitak radničkog i društvenog samoupravljanja kod nas stvoreni su osva-

janjem političke vlasti radničke klase i nacionalizacijom osnovnih sredstava za proizvodnju. U narodnom karakteru naše revolucije stvorili smo već široku osnovu za uvođenje radničkog i društvenog samoupravljanja. Klice upravljanja javljaju se već u revoluciji i u periodu etatističkog rukovođenja privredom, kao što su radnički povjerenici, proizvodna savjetovanja i posebne samoupravne funkcije sindikata. Novo razdoblje u ostvarenju ideje samoupravnosti predstavlja 1949-50. godina. Tada su revolucionarne snage u Jugoslaviji stajale na raskrsnici. Ili nastaviti dalje etatistički način upravljanja, ili se boriti za demokratizaciju unutarnjeg života putem organiziranja radničkog i društvenog samoupravljanja. Odlučili smo se za ovaj drugi put. Time je zadan strategijski udarac birokraciji na unutarnjem i međunarodnom planu. Na našoj vlastitoj praksi izvukli smo iz zaborava misli klasika marksizma o državi prelaznog perioda i načinu upravljanja društvom. Tamo gdje je nasilno prekinut put pariskih komunara, uspješno je nastavljen mnogo decenija kasnije, u izgradnji zajednice jugoslavenskih komuna.

Kako je tekla izgradnja radničkog i društvenog samoupravljanja? Godine 1949. formirani su prvi radnički savjeti u 200 poduzeća. Već 1950. g., 27. VI, mogao je biti donesen »Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva«. Zakonom je proglašeno načelo da u državnim poduzećima, kao općenarodnom imovinom, u ime društvene zajednice upravljaju

radni kolektivi u okviru društvenih privrednih planova, a na osnovi prava i dužnosti određenih zakonom. Time je na nacionalnom planu otpočelo ostvarenje ideje »tvornice radnicima«.

Radnički savjeti u privrednim organizacijama postali su demokratski ekonomsko-politički organi društvenog samoupravljanja putem kojih neposredni proizvođači samostalno upravljaju poduzećem. Radnički savjeti nisu niti predstavnici vlasti, niti kolektivni vlasnici sredstava za proizvodnju, već su samo organi upravljanja u ime društvene zajednice.

Istovremeno s izgradnjom radničkih savjeta otpočeo je kurs decentralizacije državnih funkcija i proces odumiranja njenih funkcija u privredi.

Dalju značajnu etapu predstavljalo je uvođenje *vijeća proizvođača* 1952. g., kao specifične forme u sistemu radničkog i društvenog samoupravljanja, i izgradnja materijalne baze radničkog samoupravljanja. Time se samoupravljanje počelo proširivati iz sfere proizvodnje u sferu raspodjele materijalnih dobara.

Izgradnja sistema samoupravljanja krenula je u **dva pravca**: *horizontalnom*, stvaranjem organa društvenog upravljanja u svim sferama društvenog života (prosvjeti, zdravstvu, socijalnom osiguranju, stambenim zajednicama itd.) i izgradnjom komuna 1955. g. kao osnovnih političko-teritorijalnih organizacija samoupravljanja radnog naroda i osnovnih društveno-ekonomskih zajednica stanovništva njihova područja; i *vertikalnom*, koji se također odvija u dva vida. Udruživanjem proizvođača prema posebnom stručnom interesu, putem stručnih udru-

ženja, komora, viših zavoda za socijalno osiguranje itd., i prema općedruštvenom interesu putem komuna, kotara (zajednice komuna), republike i federacije. Novim Ustavom i izborom skupština postavili smo temelje za izgradnju jedinstvenog sistema državne vlasti i društvenog samoupravljanja od komune do federacije. Naše društvene organizacije SSRNJ i SSJ postaju također sastavni dio mehanizma društvenog samoupravljanja. Radničko i društveno samoupravljanje postalo je neprikosnovena društveno-ekonomska i politička osnovica cjelokupnog društvenog sistema u Jugoslaviji.

Dalji tokovi izgradnje radničkog i društvenog samoupravljanja kretat će se u stvaranju i učvršćivanju ekonomskih ili radnih jedinica u radnim organizacijama i izjednačavanju prava organa društvenog upravljanja s organima radničkog samoupravljanja.

Kroz ekonomske jedinice ostvaruje se veza proizvodnog procesa i samoupravljanja kao društvenog procesa. Proizvodni proces kroz izgradnju ekonomskih jedinica kao demokratskih samoupravnih oblika postaje neposredni, socijalni, ljudski proces. Ekonomske jedinice su u okviru radničkog samoupravljanja oblik izrastanja neposredne socijalističke demokracije iz samih proizvodnih odnosa. U tako izgrađivanim ekonomskim (radnim) jedinicama pripremaju se uvjeti za prevladavanje podjele rada na upravljače i one kojima se upravlja. Čovjek na taj način ni u jednoj fazi rada nije samo slijepi izvršilac tuđih naređenja. Čovjek je punopravni subjekt u svim fazama rada.

Novim Ustavom pravo građanina na društveno samoupravljanje postaje neotuđivo. Međutim, još postoje razlike u opsegu prava upravljanja u privrednim organizacijama i ostalim radnim organizacijama. U toku su izjednačavanja prava radnih organizacija u društvenim službama s onima u privredi kroz izgradnju samoupravnih organa i uvođenje raspodjele prema radu.

Realizacija ideje samoupravljanja radnih ljudi putem različitih oblika postala je realnost naše epohe. Ostvarenje tih ideja s općedruštvenog stanovišta znači:

— životnu snagu ideje samoupravljanja i neraskidivu povezanost s ostvarenjem društvenog progresa;

— cijelu dosadašnju historiju klasnih društava karakterizirala je odvojenost proizvođača od sredstava za proizvodnju; u našem vremenu kroz različite oblike radničkog upravljanja ponovno dolazi do spajanja proizvođača sa sredstvima za proizvodnju;

— učešće proizvođača u upravljanju privredom predstavlja nov sadržaj klasne borbe u kapitalističkom društvu s građanskom klasom i birokracijom;

— premda se pojedini oblici radničkog učešća u upravljanju proizvodnjom u kapitalističkim zemljama staraju samo za poboljšanje životnih i radnih uvjeta radnika, a ne bore se za promjenu društvenih odnosa, ipak ti oblici predstavljaju objektivno prilagođavanje starih društvenih institucija općedruštvenom progresu i interesima radničke klase;

— radničko i društveno samoupravljanje i odumiranje države u socijalističkim zemljama predstavlja jedinstven proces. Time je taj proces najbolja barijera protiv vlastite birokracije, a i protiv opasnosti kapitalističke restauracije, jer izgradnjom radničkog i društvenog samoupravljanja jačaju tekovine socijalizma. Odumiranjem države i izgradnjom društvenog samoupravljanja likvidira se i najamni odnos i ostvaruje raspodjela osobnih dohodaka prema radu;

— ostvarenjem samoupravljanja postepeno se prevladava jednopartijski i višepartijski sistem neophodan u prvim fazama socijalizma, jer se sužava mogućnost za nastanak političkog sistema koji ne izrasta iz osnovnih ćelija društva. Nasuprot stranačkoj, partijskoj demokraciji, upravljanju, razvija se samoupravnost radnog naroda putem oblika direktne socijalističke demokracije. To predstavlja na djelu realizaciju upravljanja samog naroda, umjesto upravljanja u ime naroda;

— radničko i društveno samoupravljanje predstavlja spajanje intelektualne funkcije s proizvodnim radom i rješavanje vjekovne protivurječnosti između intelektualnog i fizičkog rada.

Sistem društvenog i radničkog samoupravljanja predstavlja realnu osnovu ostvarenja socijalističkog humanizma. Ostvarenjem ideje o upravljanju stvarima, umjesto rukovođenja ljudima, pretvara se čovjek iz dodatka stroju, pasivnog izvršioca, u aktivnog upravljača svoga društvenog života. Evidentno je da je postepenom izgradnjom samoupravnosti, čovjek iz prethistorije zakoračio u svoju pravu ljudsku historiju.

RELIGIJA, oblik fantastične, lažne, izopačene društvene svijesti o natprirodnim silama koje vladaju svijetom; otuđena svijest dehumaniziranog čovjeka u kojoj se na iluzoran način odražavaju nemoć čovjeka pred prirodom i njegova izgubljenost u društvu.

Religija je oblik ostvarenja čovjeka u području fantazije. Svoje ljudske osobine, koje ne može ostvariti u ovozemaljskom životu, čovjek otuđuje od sebe i projicira ih u božanstvo kao savršeno biće, čije vrline (pravednost, svemoć, besmrtnost itd.) predstavljaju neostvarene čovjekove želje. »Što više čovjek stavlja u boga, to manje ostaje u njemu.« Tako on pripisujući svoje vrline božanstvu, istovremeno sebe osakaćuje, ograničava, degradira; stvara nasuprot sebi silu koja mu se suprotstavlja, od koje postaje zavisan. Čovjek stvara boga, a ne bog čovjeka — teza je koju su zastupali mnogi mislioci i prije Marxa, ali oni su čovjeka shvatili apstraktno kao »čovjeka uopće«, pa stoga nisu mogli spoznati da čovjek stvara religiju u konkretnim historijskim prilikama, u neljudskoj situaciji izopačenog svijeta u kojem je religija »samo odraz (tog) stvarnog svijeta«. Uzroci religije nisu, dakle, u određenim ljudskim osobinama, niti u religioznoj ideologiji kao takvoj, nego u neljudskoj stvarnosti koja stvara religiju kao oblik rješavanja sukoba individualnog i društvenog, imaginarnog usklađivanja stvarnih suprotnosti života, pomirenja čovjeka sa samim sobom (v.*Ideologija*).

Povijest religije najbolje pokazuje društvenu uvjetovanost religije i njezino mijenjanje u zavisnosti od promjena društvenih prilika.

Religija je najstariji oblik društvene svijesti. U početnim fazama razvitka ljudskog društva čovjek nije bio religiozan. Nenaučno je stoga mišljenje prema kojem je religija »urođeni« i čovjeku vječno svojstveni oblik osjećanja. Čovjek je tek poslije dugog historijskog razvitka postao sposoban odvojiti misao od predmeta, misliti u predodžbama, zamišljati vrhunaravne sile, a to su osnovne pretpostavke pojave religije. Smatra se da religija nastaje na prelazu od nižeg na srednji stupanj divljaštva. Okružen nepoznatom prirodom, u nemogućnosti da objasni prirodne pojave njihovim stvarnim uzrocima, iz straha i, u uvjetima nerazvijenih oruđa za rad, potpune zavisnosti od prirode, čovjek stvarima i pojavama počinje pridavati nadnaravna svojstva.

U početku ljudi su prirodne pojave objašnjavali vjerovanjem da sve u prirodi ima dušu, da svuda djeluju duhovne sile *(animizam)*. Duhovima ljudi pripisuju ljudske osobine; oni su živi, misle, osjećaju, imaju svoje želje *(anamatizam)*. Otuda se javlja *magija* (čarolija) kao poseban oblik aktivnosti upravljene na utjecanje na te duhovne sile, podređivanje njihove moći i želja čovjekovim ciljevima. To se postiže raznim obredima, molitvama, žrtvovanjima, ceremonijama.

U toku daljeg historijskog razvitka, kako su se mijenjale prilike u kojima je čovjek živio, tako se mijenjaju i oblici njihova religioznog doživljavanja svijeta. Već na višem stupnju divljaštva, u društvima s lovačkom privredom, javlja se *totemizam*, tj. vjerovanje u neku životinju kao zajedničkog pretka roda. *Totem* je ovdje neka životinja za koju

se vjeruje da u njoj živi duh umrlih predaka. Otuda proizlazi *tabu,* tj. zabrana ubijanja tih životinja. *Kult predaka* karakterističan za totemizam, u toku daljeg razvitka, u uvjetima prelaza s lovačke privrede na stočarstvo i zemljoradnju, pretvara se u *kult prirode.* Sve prirodne pojave, u koje se vjeruje da od njih zavisi privredni uspjeh i sudbina čovjeka (kiša, grom, sunce, vjetar itd.) posebno se obožavaju. U ovoj fazi stvara se i lik bogova koji upravljaju pojedinim prirodnim pojavama. To je novi oblik religije *politeizam* (priznavanja i poštovanje više bogova), prema kojem svakom prirodnom pojavom i ljudskom proizvodnom aktivnošću upravlja posebno božanstvo. U to vrijeme, na višem stupnju barbarstva, dolazi i do prvih važnijih diferencija u društvu. Pojedine društvene funkcije postaju značajnije, a plemenski starješine i vrači, koji te funkcije obavljaju, postavljaju se iznad ostalih članova plemena, što dovodi do prvih nejednakosti u društvu. To se reflektira u religiji. Među mnoštvom bogova, u politeističkim religijama počinje se posebno cijeniti jedan bog *(henoteizam),* koji uz druge, manje važne i moćne bogove, sada upravlja ne samo prirodnim pojavama nego i društvenim silama. Takva je npr. grčka politeistička religija herojskog doba, čiji opis imamo u Homerovoj *»Ilijadi«* i *»Odiseji«.* Grčki bogovi još uvijek imaju stanovite naravne osobine (borave na zemlji, među ljudima, hrane se kao i ljudi). Ali henoteizam je prelaz od političkih religija na *monoteizam* (vjerovanje u jednog boga). U klasnom društvu centralizacijom vlasti, dospijevanjem čovjeka u veću zavisnost od društvenih sila i udaljene mu i

otuđene vlasti, nastaju monoteističke religije u kojima božanstvo gubi konkretne ljudske odnose i slabosti. Ono je apstraktno, izolirano od svijeta kao otjelovljenje najviših ljudskih vrlina (najmudriji, najmoćniji, najpravedniji, najsamilosniji itd.), izvor i mjerilo svih ljudskih razmišljanja i postupaka.

Jedan od oblika monoteističke religije je i *kršćanstvo*. Da religiju određuju oblici društvenog života i da promjene društva uzrokuju i promjenu u religiji, može se vidjeti i na primjeru kršćanstva.

Kriza robovlasničkog poretka u prvom stoljeću naše ere dovela je do pojačane eksploatacije robova. Robovske bune i ustanci završavali su neuspjehom. Robovi nisu bili napredna klasa i nisu vidjeli izlaz iz postojeće situacije. Izgubljenost i rezignacija najsiromašnijih slojeva rimskog društva bili su rezultat besperspektivnosti. U to vrijeme bilo je nužno iznaći rješenje. Kako su izgubljene sve nade u mogućnosti ravnopravnosti i spasenja u realnom svijetu, javlja se misao o spasenju u »carstvu nebeskom«. U tim uvjetima na bazi elemenata starih religija (jevrejske, egipatske, babilonske, u legendi o spasitelju) i nekih filozofskih teza grčkih (naročito Platonovih) i rimskih (najviše stoika) filozofa, nastaje kršćanstvo u redovima najsiromašnijih. Misao o jednakosti pred bogom bila je kritika postojeće nejednakosti, zbog koje su kršćani naišli na progone od strane vladajućih robovlasničkih krugova. Ali to je bila pasivna kritika, jer prema osnovnoj misli kršćanstva, ovaj svijet je nepopravljiv, on je »dolina suza«, u kojoj je čovjek samo prolazni putnik u »carstvo nebesko«. Ovaj *pasivistički* momenat,

koji je odvraćao čovjeka od akcije za izmjenu postojećeg svijeta, brzo je uočila robovlasnička klasa, koja i sama prihvaća kršćanstvo i proglašava ga službenom religijom Rimskog Carstva.

Nije samo robovlasnička vladajuća klasa prihvatila religiju. Iz istih razloga i sve ostale vladajuće klase u klasnom društvu prihvaćaju religiju, jer je ona bila najefikasnije sredstvo za pasiviziranje masa, za usporavanje društvenog progresa, suzbijanje naprednih pokreta i socijalnih promjena. Za ostvarenje spomenutih ciljeva, crkvena organizacija, u službi vladajućih klasa, služila se najrazličitijim sredstvima, počevši od iskorištavanja religioznih osjećaja vjernika do prijetnji, progona, inkvizicije i lomača.

Oblik suprotstavljanja religiji je *ateizam* (bezboštvo, poricanje postojanja boga). Ateistička kritika religije razvija se od starih grčkih vremena do danas. U staro grčko doba niz mislilaca zastupa ateističke ideje: Heraklit, Ksenofan, Demokrit, Epikur, a naročito rimski filozof *T. Lucretius Carus* (I st. pr. n. e.) u djelu *»De rerum natura«* (O prirodi). Kritika religije bila je veoma razvijena u XVIII st. od strane francuskih prosvjetitelja i materijalista, koji polaze od tvrdnje da je uzrok religije neznanje i izvode zaključak o prosvjećivanju kao najsigurnijem sredstvu u borbi protiv religije. Izvanredno oštroumne analize religioznog otuđenja dao je *L. Feuerbach* (L. Fojerbah, 1804—1872). Marksizam prihvaća ateističku kritiku religije i cijeni pozitivnu ulogu prosvjetitelja u borbi protiv religije. Ali ateizam pretpostavlja religiju. Religija se ne može ukinuti teorijom. Zato je stvarna borba za ukidanje

religije samo praktička akcija za ukidanje stvarnosti koja stvara religiju.

REVOLUCIJA, bitna promjena društvenih odnosa, a s njima i svih oblika njihovog izražavanja (društvene nadgradnje); mijenjanje cjelokupnog društvenog sistema, dokidanje starog društva i uspostavljanje novog, *naprednijeg* društva i društvenih odnosa; svrgavanje vlasti vladajuće reakcionarne klase i uspostavljanje vlasti revolucionarne klase.

Odmah valja naglasiti da se ovo kratko određenje revolucije odnosi na *socijalnu revoluciju,* jer samo ona dovodi do socijalnih promjena, do promjena društvenih odnosa i društvenog sistema. Nije svaka borba za vlast i osvajanje vlasti socijalna revolucija. *Politička revolucija* predstavlja svrgavanje jedne vlasti i uspostavljanje druge, pri čemu grupa koja izvodi revoluciju nema nikakav socijalni program, niti njena aktivnost smjera na promjenu društvenog sistema. Tipičan primjer takve revolucije je fašistička »revolucija« koja se vodila s parolom o socijalnom prevratu, a bila je u stvari promjena vlasti u okviru kapitalističkog poretka, koja je značila dobitak samo za najreakcionarnije krugove kapitalističke klase. Budući da pojam revolucije pretpostavlja *progresivne* promjene (riječ revolucionarno postala je i u svakodnevnom govoru sinonimom za progresivno), ovdje se ne može govoriti o revoluciji, kao što se i termin politička revolucija može uzeti samo za one političke prevrate koji znače progresivne političke promjene, makar u okviru istog društvenog sistema. Ovdje valja spo-

menuti da se često neopravdano razni ***politički pučevi*** nazivaju revolucijama, iako nemaju ništa zajedničko s onim što se misli pod revolucijom u stvarnom značenju te riječi. Često se govori i o *nacionalnim* i *nacionalnooslobodilačkim* revolucijama. Danas nastaju mnoge nacionalne, antikolonijalne revolucije. Ove razne nacionalne revolucije, koje su se zbivale u prošlosti i do kojih dolazi i danas, političke su revolucije koje ponekad mogu imati i programe socijalnih promjena. To se može reći za mnoge suvremene nacionalnooslobodilačke revolucije azijskih i afričkih naroda tada kad socijalnim reformama uklanjaju ostatke feudalnih odnosa, a naročito kad u toku razvitka pokušavaju prevladati kapitalističke odnose i usmjeriti razvitak prema socijalizmu.

Političke revolucije mogu biti, ali ne moraju i najčešće nisu, socijalne, dok je svaka socijalna revolucija istovremeno i politička revolucija, tj. borba za vlast. Samo zauzimanjem vlasti može jedna klasa izvesti radikalne socijalne promjene, razoriti stari društveni sistem i uspostaviti onaj sistem proizvodnje i razvijati oblike društvenih odnosa koji joj najviše odgovaraju i kojima teži. Zato je Lenjin isticao da je najvažnije pitanje socijalističke revolucije pitanje zauzimanja vlasti. Ali politička borba, borba za vlast, samo je forma revolucije. Njena bit, sadržina, jeste u socijalnim promjenama, prije svega u promjeni u vlasništvu nad proizvodnim sredstvima. Ekonomski su momenti osnovni uzroci klasne borbe, pa time i pokretači revolucije. Klasne protivurječnosti izvanjski su izraz unutarnjih ekonomskih i materijalnih suprotnosti, a prije svega suprotnosti

koje nastaju razvitkom proizvodnih snaga i zadržavanjem postojećih proizvodnih odnosa. Kad ti odnosi ne omogućuju dalji razvitak proizvodnih sredstava, tada vladajući društveni sistem propada revolucionarnim mijenjanjem odnosa proizvodnje i ostalih društvenih odnosa i oblika njihova izdržavanja. Feudalni odnosi sputavali su razvitak kapitalističkog načina privređivanja, pa je stoga nužno došlo do *građanskih socijalnih revolucija* kojima je buržoazija, uspostavljajući svoju vlast, rušila stare, feudalne i uspostavljala nove naprednije odnose i na taj način otvorila perspektive za dalji brži razvitak proizvodnih snaga i društva u cjelini. Ali pošto je osvojila vlast i uspostavila odnose koji joj najviše odgovaraju, i ova klasa, poput svih ostalih u dotadašnjoj historiji, nastoji ovjekovječiti novonastale društvene odnose. Iz progresivne društvene snage ona se pretvara u reakcionarnu. Sukob koji je time uzrokovan razrješava se u naše vrijeme brojnim *socijalističkim socijalnim revolucijama.*

Iako ove materijalne i ekonomske suprotnosti i klasni sukobi nužno vode revoluciji, to ne znači da do revolucije dolazi samo od sebe, automatski na osnovu društvenog razvitka. Mehanicističke teze o nužnom progresivnom kretanju, do kojeg dolazi zbog objektivnih zakona društvenog razvitka, dovode do oportunizma u politici i do dezangažiranja čovjeka i masa. Jer zašto bi se ginulo kad će ionako doći do novoga društvenog sistema, to je nužna konzekvencija koja proizlazi iz spomenutog stava. Nasuprot ovome valja istaći misao da su revolucije uvijek više ili manje svjesne akcije ljudi sračunate na mijenjanje postojećih odnosa i zasnivanje novog

društva. Upravo u tim akcijama najjače se izražava čovjekovo stvaralaštvo i njegova moć da na osnovi postojećih mogućnosti preoblikuje društvo i organizira život prema novim načelima i potrebama. Ova stvaralačka akcija ne čeka uvijek da društvene suprotnosti same od sebe dovedu do revolucionarnih prilika, nego sama u okviru mogućnosti stvara takve prilike. Marx je ispravno istakao da jedan sistem propada kad društveni odnosi ne omogućuju dalji razvitak proizvodnih snaga, ali to ne znači da on ne može propasti i ranije. Povijest socijalističkih revolucija pokazuje da su se ovi društveni obrati odigrali u zemljama u kojima kapitalizam ne samo što nije bio iscrpio mogućnosti svoga razvitka nego se nije bio ni razvio. Ni oktobarsku ni našu jugoslavensku socijalističku revoluciju ne bismo razumjeli kad ne bismo uočili značaj revolucionarnih snaga i upravo ovu stvaralačku ljudsku aktivnost o kojoj smo govorili. To ne znači da u revolucionarnim događajima nema i stihijskih momenata, ali ovi su s obzirom na svjesno usmjerenu aktivnost nebitni, jer do revolucije dolazi kad zbog društvenih prilika ljudi postanu svjesni nužnosti sukoba i revolucionarnog društvenog obrata, kao i potrebe i mogućnosti zasnivanja novog društva.

Svaki društveni obrat, svaka promjena proizvodnih i s njima ostalih društvenih odnosa ne moraju biti revolucija. Već je u određenju revolucije istaknuto da ona mora voditi uspostavljanju naprednijeg društva. Ako društveni prevrat povijesni razvitak vraća na pređeni stupanj, ako se s njim zasnivaju već prevladani društveni odnosi, onda ta socijalna promjena nije revolucija, nego *kontrarevolucija.*

Imajući u vidu ovaj za razvitak društva progresivni značaj revolucije, Marx je socijalne revolucije nazvao *»lokomotivama historije«*.

Progresivne društvene promjene ne nastaju samo revolucijama. Do njih dolazi i *evolucijom* društva. Nenaučno je suprotstaviti ova dva oblika društvenih promjena. Evolucijom ne dolazi samo do kvantitativnog rasta društva. Ona često znači i kvalitetne promjene. Revolucionarne promjene su radikalnije, potpunije. One znače bitnu promjenu društva, promjenu društveno-ekonomske formacije. Ali ni ove revolucionarne promjene ne odvajaju se bez izvjesne evolucije. Svaka revolucija je kraći ili dulji period transformacije društva. Nerazumijevanje ovog odnosa između evolutivnih i revolucionarnih promjena uzrok je čestim nerazumijevanjima revolucija. Naročito je vidljivo to nerazumijevanje kad se revolucija definira kao skokovit preokret, i još više, kad se ovaj »skok« poistoveti s oružanim okršajem. Istina je da su revolucije kratkotrajniji i brži obrati od onih promjena do kojih dolazi u toku evolutivnog kretanja društva. Ali taj revolucionarni skok, vrijeme preobražaja, može trajati godinama. On može, ali ne mora, uključivati nasilno, oružano obračunavanje.

U tom smislu može se govoriti i o prelazu iz jednog društvenog sistema u drugi putem mirnog preobražaja. To je naglašavao i Marx koji je, govoreći o neizbježnosti preuzimanja političke vlasti od strane proletarijata, isticao »da treba uzeti u obzir ustanove, karaktere i tradicije pojedinih zemalja«, zbog kojih specifičnih prilika postoje zemlje »u ko-

jima radnici mogu postići svoje ciljeve mirnim sredstvima«. Za revolucionarne promjene nije bitna forma u kojoj se one izvode, nije bitno da li se izvode u dužem ili kraćem vremenskom periodu, nasilnim ili mirnim putem. Bez obzira na oblik u kojem se izvodi, revolucija je progresivna promjena društve-štvenih odnosa.

ROBOVLASNIŠTVO, prvo klasno društveno uređenje. Nastaje propadanjem prvobitne zajednice, kad je usavršavanjem oruđa za rad došlo do pojave *viška proizvoda* (do mogućnosti da čovjek proizvede više nego mu je potrebno za svakodnevno uzdržavanje), a time i do mogućnosti izrabljivanja čovjeka od čovjeka, roba od robovlasnika. Tada nastaje i država kao organ prinude, koji je omogućio robovlasniku da se izdvoji iz proizvodnje i da prisili robove da rade za nj *(v. Država).*

Dva su tipa robovlasničkog društva: *istočnjačko ropstvo* (Asirija, Babilonija, Egipat, Indija) i *antičko ropstvo* (Grčka i Rim). Istočnjačke robovlasničke države nastale su oko velikih rijeka (Nila, Tigrisa, Eufrata, Inda), gdje je organizacija proizvodnje i života u mnogome zavisila od regulacije tih rijeka. Veliki irigacioni sistemi mogli su se izgraditi i održavati samo pomoću brojne mase robova. Zemlja i robovi u istočnjačkim despocijama vlasništvo su države. Dok se ovdje zbog specifičnih geografskih prilika razvio državni tip vlasništva, u Grčkoj i Rimu robovlasnički sistem zasniva se na privatnom vlasništvu i privatnoj eksploataciji. Privatno vlasništvo čine sredstva za proizvodnju i robovi. Robovlasnik može neograničeno iskorištavati roba, prema potrebi

ga prodati, a i ubiti. Rob je potpuno bespravan. On u očima robovlasnika i nije čovjek nego »oruđe koje govori«.

Do takvih odnosa došlo je u toku *dvije* faze razvitka robovlasničkog sistema. U prvoj fazi, u vrijeme *patrijarhalnog ropstva,* zarobljenici u plemenskim ratovima uključuju se u patrijarhalne obitelji kao pomoćna radna snaga. Proizvodnja nije ovdje zasnovana isključivo na robovskom radu. U proizvodnji učestvuju i članovi robovlasničke obitelji. Tokom daljeg razvitka robovi postaju jedina radna snaga, a robovlasnici su sasvim izdvojeni iz procesa proizvodnje. Time nastaje faza *klasičnog ropstva.* Svi narodi nisu prošli obje faze. Gdje je prevladavala naturalna privreda, zadržalo se patrijarhalno ropstvo, a gdje se više razvija trgovina, proizvodnja za tržište uvjetovala je pojačanu eksploataciju i prelaz iz patrijarhalnog u klasični robovlasnički sistem.

U teškim životnim uvjetima, zbog veoma surove eksploatacije, robovi su živjeli veoma kratko vrijeme, a kako nisu imali pravo zasnivanja obitelji, nisu se mogli prirodnim putem obnavljati. Zbog toga su se robovi većinom regrutirali ratovima. Osim robova i robovlasnika, u robovlasničkom sistemu postoje i drugi društveni slojevi. Među pripadnicima tih slojeva, slobodnih seljaka i zanatlija, na ekonomskoj osnovi dolazi do diferencijacije: manji broj se bogati i postaju robovlasnici, većina ekonomski propada i postaju robovi. To je drugi izvor robova. Da je dužničko ropstvo u staroj Grčkoj poprimilo ve-

like razmjere vidi se iz *Solonovih zakona*, kojima je 594. g. zabranjeno ropstvo zbog dugova.

Unatoč teškom životu i potpunoj obespravljenosti robova, robovlasnički je poredak s obzirom na prvobitnu zajednicu bio progresivan. Usavršavanje oruđa za rad, koje je i dovelo do ovog uređenja, omogućilo je čovjeku da se održi na životu, pa makar kao rob. Na temelju robovskog rada, kojim je izvjestan broj članova društva oslobođen proizvodnih obaveza i zbog potreba života nastaju i razvijaju se filozofija i znanosti, koje imaju veliku ulogu u progresivnom kretanju čovječanstva. Podjela rada na manuelni i intelektualni, uz sve negativne posljedice, dovela je do velikih ostvarenja u području kulture.

Rob nije bio zainteresiran za unapređenje proizvodnje, a kako su robovlasnici gledali na proizvodnju kao na aktivnost nedostojnu slobodnog čovjeka, robovlasnički poredak je zapao u krizu. Raslojavanjem sela smanjio se broj slobodnih seljaka, a kako su seljaci većim dijelom sačinjavali vojsku i porezima su financirali ratove, nije se više ni ratovima mogao jednostavno povećati broj robova. Privredna kriza mogla se rješavati samo davanjem u zakup zemlje robovima. To je bila pojava *kolonata*, tj. zametka novog, feudalnog načina proizvodnje. Ali prije nego što se ovaj oblik feudalizacije izveo, robovlasnički Rim, oslabljen ekonomskom krizom i robovskim ustancima, razorili su i osvojili barbari (476), i tako dokrajčili robovlasnički društveni sistem.

ROD, prva. na bazi srodstva, organizirana društveno-ekonomska zajednica, koja nastaje na pre-

lazu od ranog u kasni paleolitik, i od tada sve do nastanka civilizacije predstavlja osnovni oblik društvenog udruživanja u prvobitnoj zajednici.

Nerazvijenost proizvodnih sredstava onemogućavala je čovjeku da se sam uspješno suprotstavi prirodi i uvjetovala kolektivni način privređivanja sredstava za život. Stoga nastaje potreba za organiziranom ljudskom zajednicom, što dovodi do pojave gensa (roda). Rod se zasnivao na *vezama srodstva*. Budući da je u prvobitnom društvu porodica bila utopljena u društvenu zajednicu, nije bilo moguće odrediti stvarno krvno srodstvo između pojedinaca. Zato tada pojam *srodstva* ima više socijalno nego fiziološko značenje. Dok su u hordi vladali neregulirani spolni odnosi tokom razvitka dolazi do *zabrane incesta* (tj. zabrane spolnih veza između najbližih rođaka, najprije roditelja i djece, zatim braće i sestara itd.). Ova zabrana je dovela do napuštanja *endogamije* (sklapanja brakova unutar jedne grupe) i uspostavljanja *egzogamije* (zabrane ženidbe unutar istog roda), pa se po pravilu egzogamije određuje i srodstvo.

Zabrana spolnih veza između roditelja i djece dovela je do prelaza od *promiskuiteta* (neograničenih spolnih odnosa) na porodicu krvnog srodstva, a dalja zabrana bračnih veza između braće i sestara do podjele porodice krvnog srodstva na dvije grupe i do grupne porodice ili porodice *punalua*, od koje nastaje gens (v. Porodica). Kako se, dok postoji grupni brak, porijeklo djeteta može ustanoviti samo s materine strane, materinska loza je bila »pogodna polazna tačka za izvođenje *materijarhalnog*

gensa« (Engels). Ovaj gens je obuhvaćao potomstvo zajedničke pramajke, osnivačice gensa.

Na kolektivnim sredstvima za proizvodnju zasnivala se u rodovskim organizacijama i kolektivna raspodjela i potrošnja, kao i međusobno potpomaganje i suradnja. Iako su rodovi bili samostalne društveno-ekonomske jedinice, zbog ženidbenih odnosa s drugim rodovima i spoznaje da se s vezom s drugim gensom može ojačati položaj vlastitog, dolazilo je i do međusobnog potpomaganja između rodova. Kolektivnom načinu života i privređivanja odgovaralo je i kolektivno upravljanje. U sjevernoameričkim indijanskim plemenima, npr., svaki rod ima svoje vijeće, »demokratsku skupštinu svih muških i ženskih odraslih članova, koji svi imaju jednaka prava glasa« (Engels). Ovo vijeće je biralo svog *sahema* (mirnodopskog starješinu) i *poglavicu* (ratnog vođu). Sahemova vlast zasnivala se na moralnim načelima; prinudnih sredstava nije imao. Vijeće je odlučivalo o krvnoj osveti za ubijene članove roda, o adopciji stranaca u gens i svim ostalim važnijim pitanjima. Gens ima zajedničko ime, religijske obrede i mjesto za sahranu svojih članova. Rodovi su bili udruženi u fratrije (bratstva), a ovi u pleme (v.).

Prelazom na ratarstvo i stočarstvo dolazi do porasta stanovništva, nove podjele rada, razvitka obrta i trgovine i privatnog vlasništva. U tim uvjetima prevladava ekonomska i društvena uloga muškarca. Ovaj razvitak kao i potreba za pravom nasljeđivanja dovodi do *patrijarhalnog gensa,* u kojem se porijeklo djece i pravo nasljeđivanja određuje po

ocu. Sve povoljniji uvjeti proizvodnje omogućavali su privređivanje u okviru manjih porodičnih zajednica, što je dovelo do nastanka *patrijarhalne porodice*. S druge strane, nastanak privatnog vlasništva i klasa oslabio je rodovske veze i uvjetovao formiranje teritorijalnih zajednica — naroda (v.) i pojavu države (v.).

S

SOCIJALIZACIJA, podruštvljenje, formiranje čovjeka i njegova ponašanja pod utjecajem društvene okoline.

Čovjek je po prirodi *društveno biće*. Stvaralačka praktičko-proizvodna aktivnost osnovna je njegova karakteristika. Budući da ovu aktivnost čovjek razvija povezan s drugim ljudima, on nastaje, razvija se i postoji kao čovjek samo u društvu. Njegovo ponašanje oblikuje se pod utjecajem društva i društvenih okolnosti. Ono nastaje kao rezultat društvenog učenja i formiranja putem preuzimanja uzora ponašanja iz društvene okoline. Dijete se rađa samo s izvjesnim dispozicijama za društveno ponašanje koje se njegovim razvitkom i dodirom s okolinom oblikuju u sposobnosti socijaliziranog ponašanja. Kod pojedine djece, naročito one bez braće i sestara, ovaj razvitak je nešto sporiji. Takva djeca veoma često postaju egocentrična. Kad kažemo da je netko *egocentričan*, a to se ponekad u većoj ili manjoj mjeri može reći i za odraslog čovjeka, to znači da nije dovoljno socijaliziran, da nije sposoban da stvari i odnose vidi s gledišta nekoga drugog. Ove

osobe prelaze tek kroz prvu fazu razvitka društvene svijesti, u kojoj fazi vide stvari jedino u njihovom odnosu prema sebi samima. Proces socijalizacije uvodi dijete u svijet kulturnih normi i priprema ga za »preuzimanje uloga odraslih članova društva«. Preuzimajući određene uloge u društvu, čovjek preuzima i norme po kojima se odvija društveni život. On usklađuje svoje poglede i postupke s pogledima društvene sredine, grupe, koje preuzima kao vlastite ideale. Iz zajedničkog života s drugim ljudima, života u društvu, dolaze svi utjecaji koji oblikuju svijest, ponašanje i društvena shvaćanja pojedinca. U tome veliku ulogu igraju obitelj, škola, razne grupe (razredni kolektiv, grupe vršnjaka, sportske grupe, političke i ideološke organizacije itd.), šira zajednica, postojeće moralne norme, vladajuće ideje, opće usvojene kulturne vrijednosti itd. Prema tome, kultura je *bitan* faktor socijalizacije čovjeka.

Pod utjecajem društvene okoline socijaliziraju se i nagoni. Osnivač psihoanalize *S. Freud* (Frojd, 1856—1939) smatrao je da je spolni nagon izvor ljudske društvenosti. Društvenost nije ništa drugo nego oblik sublimacije spolnog nagona. Međutim, spolni nagon je podvrgnut socijalizaciji, pa je stoga u svakom društvu spolni odnos povezan s određenim običajima, društvenim propisima i višim potrebama. I ostale elementarne biološke potrebe, kao što su glad i žeđ, podložne su socijalizaciji. »Nije li čin hranjenja postao neka vrsta obiteljskog obreda?! Ljudi uživaju hranu po određenim pravilima bontona ili ‚lijepog ponašanja'«. Ove osnovne biološke potrebe, od kojih zavisi održanje vrste pod društvenim utjecajem, »redovito služe za zadovoljava-

nje viših društvenih potreba, kao što su potreba za društvom, za isticanjem svoje ličnosti, za potvrdom svoje duhovitosti, za pokazivanjem ljepote i bogatstva i slično« (*R. Supek*). Biološke potrebe stoga ne nalazimo u »čistom« obliku, nego uvijek povezane s drugim društvenim potrebama.

Često se socijalizacija čovjeka manifestira u njegovu oblikovanju prema najbližoj okolini. Ljudi se najviše interesiraju i najviše im je stalo do onih koje najčešće viđaju i s kojima najčešće kontaktiraju. Ponekad su to njihovi susjedi. Međutim, socijalna stratifikacija modernog društva, štampa, putovanja, gradski život — proširuju radijus njihove aktivnosti i time krug faktora koji utječu na njihovu socijalizaciju. Katkada je ovome na putu obiteljska izoliranost, koja se javlja kao granica širih društvenih povezivanja i osjećaja. Ali funkcionalna diferencijacija i složenost modernog društva razbija obje granice i uvlači čovjeka u šire društvene krugove. Često se krug, u kojem se čovjek kreće, naročito u velikim gradovima, proteže na profesionalnu grupu. Prijateljstvo i drugarstvo ovdje slijedi liniju zanimanja. Npr., prodavač novina identificira sebe s drugim prodavačima i s grupom prodavača novina kao cjelinom. Činjenica da su oni i suparnici zasjenjena je njihovim zajedničkim interesima. Oni koji ne vole svoj poziv slijede neprofesionalnu liniju drugih privatnih interesa.

Društvena pripadnost najintenzivnije se ispoljava kao pripadnost vlastitom društvenom sloju. Ona se zasniva na istom ili sličnom položaju pripadnika pojedinog sloja, iz kojeg položaja rezultiraju iste težnje i ciljevi njihove aktivnosti i norme po kojima

se ova aktivnost odvija. Njihovom položaju i ciljevima odgovara i specifična kultura koja učvršćuje njihovu integriranost i međusobnu pripadnost i homogenost. Ova homogenost je relativna s obzirom na to da i među pripadnicima istog sloja vlada konkurencija, zavist pa i sukobi koji nastaju zbog težnje njegovih pripadnika da zauzmu što bolji društveni položaj. Međutim, socijalizacija unutar sloja *slabi* prepreke koje proizlaze iz ove konkurencije, ljubomore i zavisti, naročito u momentima ugrožavanja položaja sloja u društvu od strane drugih grupa. Tada protivurječnosti i sukobi unutar sloja slabe i prenose se na plan suprotnosti grupa između kojih se razvijaju sukobi koji mogu biti veoma intenzivni i nepomirljivi, naročito kad je riječ o neprijateljskim društvenim klasama koje ne mogu ukloniti kontakte i izbjeći razdore koji su zbog sukoba interesa neizbježni. U uvjetima takvih sukoba, na bazi svijesti o zajedničkim interesima i ideologije koja ove interese izražava, dolazi i do veće političke integracije klase, što se ako je revolucionarna klasa veoma pozitivno odražava na njena revolucionarna stremljenja.

Iz spomenutog proizlazi da se socijalizacija u visoko izdiferenciranim društvima *nikada* ne može ostvariti u obliku potpune usklađenosti ponašanja svih njegovih članova i grupa. Vladajuće društvene grupe i njihova kultura kao vladajuća društvena kultura u velikoj mjeri utječu na druge slojeve u namjeri da *neutraliziraju* njihove težnje i ciljeve i postignu jedinstvenost i homogenost cijelog društva. U tim uvjetima, u proces socijalizacije, koji se

odvija u grupi, upliću se vanjski faktori koji putem škole, štampe, radija, televizije i svih ostalih oblika masovnih komunikacija *(v. Masovne komunikacije)* snažno utječu vladajućim idejama. Ali ako vladajuća grupa (klasa) nastoji oblikovati ponašanje članova društva prema vlastitim interesima, uzorima i idealima, čovjek unatoč tome, pod utjecajem vlastitih interesa ili interesa grupe kojoj pripada, svojim ponašanjem manifestira pripadnost vlastitoj grupi. Dok u primitivnim društvima relativno lako dolazi do toga da se čovjek identificira s društvom kao cjelinom, dotle u klasno izdiferenciranim društvima, naročito u modernom kapitalističkom društvu, koje se odlikuje veoma razvijenom podjelom rada i složenom socijalnom stratifikacijom i klasnim razlikama, društvo svoj utjecaj osigurava sredstvima društvene kontrole i prinude *(v. Društvena kontrola),* koja postaju naročito značajna u momentima društvenih poremećaja, nesigurnosti, kriza, revolucija. Zato u klasnom društvu *nikada* ne može doći do *pune istinske* socijalizacije čovjeka.

Budući da su se tokom razvitka društva javljale različite grupe, slojevi, klase s različitim društvenim položajem i interesima i da je i suvremeno društvo isto tako izdiferencirano, postojale su, i danas postoje, velike raznolikosti u ponašanju koje se temelje na različitim kulturama. Ali u svim tim raznolikim ponašanjima i kulturama postoje i stanoviti zajednički elementi i općeprihvaćene vrijednosti. Ove vrijednosti su temelj ljudske socijalizacije. Može se reći da stupanj ljudske socijaliziranosti zavisi od širine kruga ovih općeprihvaćenih kulturnih vrijednosti na osnovi kojih se odvija ponašanje čla-

nova društva. A krug tih vrijednosti se proširuje. U modernom društvu nema zatvorenih kultura. Unatoč klasnim, nacionalnim, ideološkim i drugim razlikama koje postoje između kultura, možemo govoriti o općečovječanskoj kulturi. Ostvarenje, na bazi ovih općeprihvaćenih kulturnih vrijednosti, univerzalne kulture, pa prema tome i pune socijaliziranosti čovjeka, pretpostavlja, međutim, radikalno prevladavanje spomenutih razlika *(v. Kultura).*

Imajući u vidu ove pretpostavke socijalizacije može se reći da je pojam socijalizacija u svom *najširem* smislu i *pravom* značenju upotrijebljen u marksističkoj sociologiji. Marxovo objašnjenje modernog razvitka proizvodnih sredstava pokazuje da je ovaj razvitak progresivna socijalizacija (podruštvljenje) procesa industrijske proizvodnje. Industrijski napredak dovodi do rapidnog porasta stupnja kooperacije između ljudi i njihove međusobne zavisnosti u modernoj privredi. U uvjetima masovne proizvodnje i visokog stupnja razvitka podjele rada, proizvodnja je postala potpuno društvena. Socijalizacija proizvodnog procesa *nužno* zahtijeva i podruštvljenje sredstava za proizvodnju, te prisvajanja i raspodjele proizvoda. Kapitalistički sistem, po zakonima vlastitog razvitka, mora biti zamijenjen socijalističkim (v. *Kapitalizam* i *Revolucija*), u kojem će nestati klasne podjele ljudi, karakteristične za kapitalizam, što će potpuno odgovarati podruštvljenom (socijaliziranom) karakteru proizvodnje. Prema tome, najosnovnija pretpostavka socijalizacije čovjeka jeste socijalizacija sredstava za proizvodnju, tj. pretvaranje sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo. Ako je socijalizacija *suprot-*

na individualizmu, sebičnosti, izrabljivanju i drugim oblicima nesocijaliziranog ponašanja, a ona to jeste, onda možemo reći da će u komunističkom društvu čovjek u pravom smislu riječi postati društveno biće, a društvo »podruštvljeno čovječanstvo«.

Naše doba jeste vrijeme intezivne socijalizacije čovjeka i društva. Proces socijalizacije odvija se u širokim razmjerama i zahvaća ne samo zemlje koje su izvele revoluciju nego i one koje svoj razvitak na različite načine upravljaju u ovom pravcu.

SOCIJALIZAM, prelazni period od klasnog (kapitalističkog) u besklasno (komunističko) društvo i prva faza komunističke društveno-ekonomske formacije.

Budući da je socijalizam prva faza komunizma, a nije zasebna društveno-ekonomska formacija, nije ga moguće odvojiti i odvojeno razmatrati od komunizma, pa je stoga problematika socijalizma obrađena u okviru natuknice komunizam (v.)

SOCIJALNA MORFOLOGIJA, pomoćna sociologijska disciplina koja se bavi izučavanjem »materijalnog supstrata društva«. Termin je u sociologiju prvi uveo *E. Durkheim* (1889) kao zajednički naziv za istraživanja prirodnih uvjeta društvenog života u okviru posebnih znanstvenih disciplina: demografije (nauke o stanovništvu), sociogeografije (izučavanja utjecaja geografskih faktora na društvo) i antropogeografije (nauke o odnosima ljudske aktivnosti i prirodne sredine). Ovima se u novije vrijeme pridružila i socijalna ekologija.

Društvo čine ljudi, a oni su na datom području na određeni način raspoređeni. Napučenost nekog po-

dručja, grada, sela, može biti gušća i rjeđa. Razmještaj stanovništva, prirodni porast i opadanje, koncentracija u određenim područjima, naseljavanje gradova, struktura stanovništva s obzirom na starost, spol, društveni položaj itd. (v. *Demografija*); međusobni utjecaj čovjeka ili ljudskih grupa i fizičke okoline (koje izučava antropogeografija); zatim geografska sredina, značaj pojedinih geografskih momenata, kao što su klima, godišnje doba, sunce, oborine, poplave, suše, tlo, minerali, topografija (*v. Sociogeografija*) — sve su to pitanja kojima se bave ove posebne znanosti. Socijalna morfologija ima zadaću da objedini ova relativno izolirana istraživanja. Zajednički naziv socijalna morfologija ne označava mehaničko sjedinjavanje ovih različitih istraživanja, nego predstavlja njihovo povezivanje sa sociologijskog stanovišta. Pristupajući pojavama prirodne okoline sa sociologijskog aspekta, ova sociologijska disciplina ne ograničava se, kako je već u početku njen tvorac E. Durkheim istakao, na njihova opisivanja, nego je njezin cilj objašnjavanje. Ona mora npr. pitati za uzroke gušćeg i rjeđeg naseljavanja, za uzroke postojeće raspodjele stanovništva, tvorbe gradova itd. Budući da se sadašnje konstrukcije mogu razumjeti samo razumijevanjem njihovog razvitka, socijalna morfologija ne može ostati kod današnje slike. Ta spoznaja je ovu disciplinu dovela u vezu s historijskim disciplinama. Ovaj njen povijesni karakter istaknuo je naročito *Lucien Febvre* (1878—1956).

Marcel Mauss (Mos, 1872—1950) dao je socijalnoj morfologiji značajno mjesto u okviru sociologije. On je smatrao da svako istraživanje ili s njom po-

činje ili završava, pri čemu je kao i Durkheim mislio na sociogeografiju i demografiju. Iako je Mauss socijalnoj morfologiji pridavao veliko značenje, on je, za razliku od Durkheima, vidio i stanovite *opasnosti* u izučavanju odnosa između prirodne okoline i društvene strukture. Iako prirodna okolina nesumnjivo ima stanovito značenje za društvo, ona dobiva svoj smisao tek unutar određene društvene strukture. Jednaka prirodna okolina ima sasvim različito značenje u različitim društvima. Ovome valja dodati da u istim prirodnim okolnostima postoje različita društvena uređenja. Prirodne okolnosti sporije se mijenjaju, a kako je društvo jedna dinamička tvorevina, utjecaj prirodnih faktora veoma je relativan i ograničen. Utoliko više ukoliko zahvaljujući razvitku društva, znanosti i tehnike postoje veće mogućnosti za utjecaj na tu okolinu i njezino mijenjanje *(v. Sociogeografija).* Ovo nas nužno vodi drugoj dimenziji društvenog života koja određuje odnos prema prirodnoj okolini i njenom značaju. Stoga bi bilo pogrešno dijeliti morfološka istraživanja od ostalih socioloških istraživanja. I durkheimovac *Maurice Halbwachs* (1877—1945) je primijetio da socijalna morfologija počinje izučavanjem vanjske strane pojave, da bi završila u središtu socijalnog života. Ovaj život ona ne može objasniti bez sociologije. Izučavajući život Eskima, M. Mauss je primijetio da svaka njihova obitelj ljeti živi zasebno u malom šatoru, dok se zimi više obitelji udružuje i nastanjuje u zajedničku kuću. Ova pojava se ne može objasniti prirodnom okolinom u kojoj Eskimi žive, jer ovaj običaj nalazimo i kod

drugih društava koja žive u sasvim drugim prirodnim uvjetima.

Dok su E. Durkheim i durkheimovci socijalnu morfologiju ograničili na demografske, antropogeografske i sociogeografske pojave, u novije vrijeme u ovaj pojam ulazi i socijalna ekologija.

Socijalna ekologija je specijalna grana socijalne morfologije, »koja govori o (a) prostorno-funkcionalnoj strukturi područja ljudskog obitavanja i (b) prostornoj distribuciji socijalnih i kulturnih obilježja ili kompleksa, koje pojave nastaju i mijenjaju se kao rezultat procesa društvene i ekološke interakcije« *(F. E. Lumley)*. Razvila se najprije u SAD, ali je prenesena i u Evropu, gdje se razvija u tijesnoj vezi sa sociogeografijom. Ta veza je toliko tijesna da je Maximilien Sorre smatrao da se između ove dvije discipline može poricati svaka razlika. Kasnije se razabrala razlika koja se sastoji u tome da se socijalna ekologija specijalizirala za probleme gradova i velegradova. Osim toga ona »nastoji fenomene iznutra osvijetliti«, pri čemu prevladava čisto morfologijski aspekt i dolazi do sociologijskog, pa je stoga od svih morfologijskih disciplina najbliža sociologiji. U početku je bila pod jakim utjecajem bioekologije i životinjske ekologije, što se vidi iz radova njenog osnivača *Roberta E. Parka* (1864—1944), koji je prostornu podjelu ljudi uspoređivao s lokalnom vezom životinja. Kasnije su se predstavnici ove discipline sve više interesirali za strukturalne odnose. Dok su prvi istraživali socijalne posljedice prilagođivanja stanovništva na njihovu prostornu okolinu, drugi su više specifično so-

ciologijski orijentirani na sociologiju gradova i velegradova. Najnoviji pravac u socijalnoj ekologiji u istraživanjima stavlja težište na *»funkcionalne odnose«* i njihovu *»organizaciju«* u prostoru i vremenu, pri čemu, kao i drugi pravci, polazi od centralnog pojma ekologije — *»natural area«* (prirodnog područja) kao determinante ovih odnosa.

SOCIJALNA PSIHOLOGIJA, znanost koja povezuje psihologiju sa sociologijom. Ona nije između ovih znanosti, jer ih dobrim dijelom i pokriva. Ako kažemo da nema psihičkog procesa kod čovjeka koji ne bi bio pod utjecajima društvene sredine, tada ne bi bilo procesa u psihologiji koji nije istovremeno i socijalno-psihološki. Ako se složimo da su svi društveni procesi u većoj ili manjoj mjeri svjesni, tada ne bi bilo socijalnih pojava koje ne bi bile ujedno i socijalno-psihološke. Socijalna psihologija obuhvaćala bi i psihologiju i sociologiju. Međutim, kako se znanosti razlikuju ne samo s obzirom na predmet koji ispituju nego i s obzirom na pristup predmetu ili na načine izučavanja, socijalna psihologija jasno se razlikuje od sociologije i psihologije uzmemo li ih u njihovoj cjelini.

Možemo razlikovati tri osnovna područja kojima se dosada bavila socijalna psihologija:

1. *socijalizacija* psihičkih funkcija i pojedinaca kao cjeline tih funkcija, odnosno socijalizacija ličnosti;

2) *socijalno-psihološke osobine ljudske grupe,* kao specifične društvene i psihološke tvorevine, te izučavanje odnosa unutar ljudske grupe i među ljudskim grupama (takozvana »grupna dinamika«);

3. psihologija *velikih društvenih grupa* (prethodno područje bavi se »malim grupama«), kao što su društvene organizacije, klase i narodi.

Psihologija je općenito mlada nauka, a socijalna psihologija je jedna od njenih najmlađih kćeri. Naglo se razvija tek posljednjih decenija. Danas se najveći broj radova pojavljuje upravo na području socijalne psihologije. To se može objasniti povećanim interesom naučenjaka za društvene probleme.

Preteče socijalne psihologije možemo naći u prošlom vijeku u Francuskoj i Njemačkoj. U Francuskoj je pod utjecajem psihijatrije (Charcotova škola o hipnozi kao uzroku histerije) *G. Tarde* ispitivao »zakone imitacije« (1890) kao bitne društvene pojave, a *G. Le Bon* je izučavao »psihologiju gomile« (1891), kao nekritične društvene mase koja se dade voditi sugestivnim riječima velikih vođa. Talijan *S. Sighele (Sigele)* pisao je o »kriminalnoj gomili« koja je podložna patološkoj sugestibilnosti. Ovi radovi bili su značajni i pored mnogih nenaučnih analiza, jer su nasuprot racionalističkoj tradiciji upozorili na neke iracionalne i podsvjesne faktore u ponašanju društvenih grupa. U Njemačkoj su počeli, sa sasvim različitim interesom, ispitivati »psihologiju naroda« *Lazarus* i *Steinthal* (Štajntal, 1861) i osnivač moderne psihologije *W. Wundt* (od 1880—1890. izlazi njegova »*Psihologija naroda*« u 10 svezaka).

Prve socijalne psihologije pod istim naslovom napisali su iste godine *W. Mac Dougall* (Mek Dugal, 1908) i *E. A. Ross* (1908). Za prve socijalne psihologije značajno je da su pod jakim utjecajem teorije na-

gona i da nastoje pronaći u ljudskim nagonskim dispozicijama temelj društvenog ponašanja. Tako Mac Dougall govori o »gregarizmu«, ili o grupnom nagonu koji čovjeka veže uz grupu i čini nesretnim kad je usamljen. No, socijalni su psiholozi sve više napuštali nagonska tumačenja i pod utjecajem etnoloških i antropoloških istraživanja stavljali sve veće težište na socijalne utjecaje određenih društvenih sredina i njihovih posebnih kultura. Osnivač psihoanalize, *S. Freud* (S. Frojd), objašnjava vezanost čovjeka uz društvo zbog identifikacije s ocem, kao prvim »društvenim autoritetom«, na osnovu libida ili erotičkog nagona (Edipov kompleks). Međutim, neposredni Freudovi nastavljači, kao *A. Adler*, daju veće značenje društvenim odnosima i potrebi pojedinca da se u njima kao ličnost afirmira. Ono što rađa kod pojedinca osjećaj manje vrijednosti i težnju za afirmacijom jeste u stvari percepcija njegova manjevrijednog društvenog položaja. Zatao su djeca zapostavljenih društvenih slojeva više sklona čuvstvima manjevrijednosti, zbog čega treba mijenjati društvenu okolinu ako želimo pravilno odgajati ljude. U vezi s problemima socijalizacije ličnosti, koja se veoma mnogo izučava, značajni su radovi neo-psihoanalitičke škole *(E. Fromm, K. Horney, A. Kardiner)*, koji zakone socijalizacije ličnosti povezuju s kritikom društvene okoline, koja zbog svoje protivurječnosti ometa pravilan razvitak pojedinca.

Uvođenje *eksperimentalne metode* u socijalnu psihologiju dalo je nov podsticaj za njezin razvitak. Prva eksperimentalna ispitivanja o utjecaju grupe

na način mišljenja članova grupe izvršio je *W. Moede* (1920). Njegova istraživanja nastavio je *F. H. Allport* (1924), koji je pokazao da grupa utječe na pojedinca tako da on mnogo brže asocira (društveno pospješivanje). Nakon njega i drugi su izvršili slična ispitivanja, na primjer o utjecaju grupe na percepciju (M. Sheriff), na socijalne stavove (Horovitz, Likert i Thurstone), na socijalna iščekivanja i nade (Centril, Mac Gregor).

Samu strukturu grupe, odnosno odnose među pojedinim članovima grupe, ispitivao je od 1930. *J. L. Moreno* pomoću takozvane sociometrije. Ova ispitivanja pokazala su zašto su neki pojedinci popularni, a drugi su zapostavljeni u grupi, i po kakvim kriterijima pojedinci biraju svoje vođe. *K. Lewin* je ispitivao naročito društvenu klimu i moral u vezi s radnim i proizvodnim zadacima grupe. Tako je ispitivanje unutar grupnih odnosa i grupne dinamike ušlo velikim dijelom u industrijsku psihologiju i sociologiju.

U vezi s *ispitivanjem stavova* pomoću uzorka, koji je uveo *G. Gallup* u ispitivanje javnog mišljenja, socijalna psihologija počela je istraživati i šire društvene grupe, pa i čitavo društvo. Statističke metode, na osnovu uzorka, dozvolile su da se u relativno kratko vrijeme obuhvate velike mase pučanstva i da se u kraćim periodima prate stavovi i promjene stavova u milijunskim masama. *Sondiranje* javnog mišljenja razvilo se u zapadnim zemljama naročito u vezi s izbornim kampanjama i istraživanjem tržišta, ali ove su se metode počele upotrebljavati i za ozbiljna i produbljenja istraživanja.

Vidimo kako su predmet eksperimentalnih ispitivanja postali ne samo pojedinci i manje društvene grupe (mikrosociologija), već i široke društvene mase koje obuhvaćaju čitave nacije. Naravno, takva ispitivanja dozvoljavaju da se u novije vrijeme sve više prelazi i na poredbena ili komparativna ispitivanja među društvima koja se razlikuju po društvenom uređenju ili po kulturnoj tradiciji. Dok je izučavanje »psihologije naroda« u novijoj socijalnoj psihologiji izumrlo, jer su prijašnja istraživanja počivala na pogrešnoj romantičkoj teoriji o posebnoj »narodnoj duši« koju ima svaki narod (Dvorniković: Psihologija jugoslavenskih naroda), danas se takva istraživanja nastavljaju s vrlo različitih pretpostavki. Prva je od njih da se suvremena kultura sve više razvija, tako da se narodi zbližavaju i asimiliraju zajedničke vrijednosti.

Na području istraživanja kulture, suvremena socijalna psihologija naročitu je pažnju posvetila djelovanju štampe, radija, filma, televizije, tj. masovnih sredstava komunikacije. Još u toku posljednjeg rata ona je naročito ispitivala sredstva propagande pojedinih zaraćenih strana i bavila se odnosima propagande i anti-propagande *(Perlsoo, Janovitz, Lazarsfeld).* Ova istraživanja su omogućila da se bolje uoče osobine društvenih grupa i psihologija masa. Vidjelo se da napredna propaganda više koristi racionalna sredstva djelovanja, a reakcionarna propaganda emocionalna i nagonska sredstva. Potonja naročito nastoji pobuditi neke primitivne grupne nagone koji pogoduju etnocentrizmu, nacionalizmu i šovinizmu.

SOCIOGEOGRAFIJA, pravac građanske sociologije, čiji predstavnici bit društvenih pojava objašnjavaju geografskim faktorima.

Na značenje geografskih faktora svojevremeno su upozorili Aristotel, Ibn Haldum, Montesquieu i drugi. U XIX st. razvile su se mnogobrojne teorije, koje ne samo što su istaknule značenje geografskog faktora nego su iz njega izvodile i isključivo na njemu zasnivale objašnjavanje društvenih pojava kao što su: način proizvodnje, razmještaj stanovišta, rase, zločini, moral, umjetnost, kultura uopće itd. *Geografski determinizam* bio je npr. polazna tačka *klimatološke teorije*, što ju je razvio američki sociolog *E. Huntington* (E. Hantington), prema kojoj klima određuje ne samo oblik gospodarskog života nego i razvitak, oblike i propast civilizacija. *W. H. Beveridge* (Beveridž) u svojoj *teoriji o Sunčevim pjegama* dokazivao je da one određuju klimatske prilike kojima je objašnjavao privredne krize. *F. le Play* (Plej 1806—1862) oblike porodice objašnjava vrstom njene privredne aktivnosti, koju izvodi iz geografskih prilika, itd.

Osnivač *antropogeografije* (nauke o odnosima ljudske aktivnosti i prirodne sredine), Nijemac *F. Ratzel* (F. Racel, 1844—1904), doveo je ovaj geografski determinizam do fatalizma svojom tezom da zemlja »slijepom surovošću upravlja sudbinama naroda«. Ovo je dovelo do teorija o »prostornim zakonima povijesti«, o potrebi za *novim prostorima,* koje su se naveliko eksploatirale u *geopolitici* i zloupotrebljavale od strane nacista kao teorijska podloga njihovih imperijalističkih planova.

Uviđajući mnogostrukost i složenost uzroka, geografskom fatalizmu suprotstavio se francuski geograf *P. Vidal de la Blanche* (Blanš, 1845—1918) i zamijenio ga *geografskim posibilizmom*, prema kojem priroda daje samo mogućnosti, a koje će među njima čovjek odabrati, ovisi o postojećem društvu. Zastupajući istu misao, *F. Ro* naglašava da značaj zemlje ovisi o tehnici. U duhu ovih učenja, radikalan obrat u određivanju sociogeografije i značaja geografskog faktora izveo je *L. Febvre* (Fevr, 1878--1956) u svom djelu *»La Terre et l'evolution humaine* (Zemlja i ljudski razvitak, 1922). Sociogeografija ima zadatak da izučava akcije čovjeka na zemlji, njegovo djelovanje na prirodu. Tako je sociogeografija došla do sociologijskog aspekta u analizi odnosa prirodne okoline i čovjeka, prirodne okoline i društva.

Prema tome, unutar samog sociogeografskog pravca dolazi do prevladavanja geografskog determinizma i fatalizma, jer se uvidjelo da se geografskim faktorima ne mogu uspješno objašnjavati društvene pojave. Time geografski determinizam pomalo iščezava iz sociologijskih teorija. Budući da geografski momenat igra stanovitu ulogu s obzirom na društvene pojave, što je uostalom i Marx spominjao, tako zasnovana sociogeografija mogla bi sa svojim analizama (kojih do danas nema mnogo), imati izvjesno značenje za sociološka istraživanja. Ako bi njena pozicija vodila ambiciji da društvene pojave objasni geografskim faktorom, ona bi bila promašena, kao što su to svi geografski determinizmi. Geografski faktor nije odlučujući. To je statički i relativno sporo promjenljivi mome-

nat, kojim se ne može objasniti dinamika društvenog kretanja u toku kojeg dolazi do toga da u istim geografskim prilikama postoje sasvim različiti društveni sistemi. Osim toga, razvitkom proizvodnih snaga i tehnike značenje ovog faktora se smanjuje, a povećava se mogućnost djelovanja čovjeka na prirodnu okolinu i mijenjanje te okoline.

SOCIOLOGIJA, znanost koja proučava društvo, društvene pojave, oblike društvenog života i društvenih odnosa, kao i načine njihova izražavanja, pri čemu kao glavni cilj hoće istražiti zakone međusobne povezanosti i zavisnosti tih pojava, kao i zakone razvitka društva uopće. Sociologija je jedna od najmlađih znanstvenih disciplina, koja se u procesu diferencijacije znanosti među posljednjima odvojila od filozofije i konstituirala kao zasebna disciplina.

Spoznaja da među društvenim pojavama vladaju zakoni, da povijest *nije* skup slučajnih pojava, nego rezultat zakonomjernog razvitka, bila je osnovna pretpostavka nastanka sociologije. Društvo i društvene pojave bile su predmetom razmišljanja u toku cijele povijesti društvene znanosti. Odavna se težilo da se shvati priroda društvenog razvitka, pa su stoga rezultati do kojih se došlo u okviru različitih društvenih znanosti prije nastanka sociologije bili značajni za njezin nastanak. Ideja da i u društvu i njegovom razvitku vladaju zakoni, razvija se u filozofiji povijesti, filozofiji prava, političkoj ekonomiji i drugim društvenim znanostima. Rezultati do kojih su došle te znanosti vodili su nastanku sociologije. Rezultati *filozofije povijesti* imaju u

tom smislu posebno mjesto. Iako je misao o zakonitom događanju u povijesti prvi, u teološkoj formi, u svom djelu *»De civitate Dei«* istakao *Augustin*, a naziv filozofija povijesti dao *Voltaire* (1765), ipak osnivačem ove filozofijske discipline možemo smatrati talijanskog mislioca *Gian Battista Vicoa* (Đan Batista Viko, 1668—1744). Vico odlučno napušta misao da je povijesni razvitak skup slučajnosti, i nasuprot njoj ističe tvrdnju o zakonomjernom razvitku i identičnosti zakona toga razvitka u raznih naroda. On je formulirao zakon o tri faze u razvitku društva: božanska faza ili doba bogova, herojska faza ili doba heroja i faza velikih ljudi. Društvene promjene ciklički se smjenjuju, pri čemu se društvo stalno razvija i napreduje.

Na ovu misao o razvojnosti društva nadovezuju drugi filozofi povijesti, kao što su *Turgot* (Tirgó), *Condorcet* (Kondorse), naročito *Herder*, koji je razvitak društva promatrao s *»jedinstvenog gledišta«*, što je glavna oznaka filozofije povijesti. Razvitak ove ideje vodio je preko *Kanta, Fichtea, Schellinga* do Hegelove filozofije, koja je, bez obzira na to što je povijest shvatila idealistički (kao razvitak svjetskog duha) razvila dijalektičku metodu, po kojoj se (Hegelova filozofija) javlja kao jedan od izvora marksizma.

Filozofija povijesti utjecala je na osnivače sociologije koji su kao najvažnije isticali pitanje o zakonima društvenog razvitka i nastojali na to pitanje odgovoriti naučnim izučavanjem povijesnog kretanja. *Filozofija prava* došla je do istog rezultata. U određenju zakona (»Duh zakona«, 1748) *Montes-*

quicu (Monteskje, 1689—1755) ističe ideju determiniranosti i govori o zakonu kao »nužnom odnosu koji proističe iz prirode stvari«.

U području *političke ekonomije* već fiziokrati govore o »prirodnim zakonima«. Isticanje proizvodnje kao izvora bogatstva od strane klasičnih engleskih ekonomista vodilo je marksističkoj koncepciji društva.

I *etnologija* je, pružajući golemi materijal o životu naroda, značajno pridonijela razvitku sociologije. Ova znanost je razvila komparativni i monografski metod kojima se služi i sociologija (v. *Etnologija*). Ideja o zakonomjernom događanju u društvu istaknuta je i u *demografiji*, koja je došla do spoznaje da su demografske promjene, promjene u kretanju stanovništva, podložne određenim zakonima. Ova disciplina je značajna za razvitak sociologije i stoga što je razvila statističke metode koje su utvrđivanjem statističkih zakona potpomogle pojavu pojma »društveni zakoni«. Razrada statističkih metoda, naročito *metode uzorka*, omogućila je sociologiju kao empirijsku znanost. Metoda uzorka, koja se danas mnogo upotrebljava u empirijskim istraživanjima, omogućuje da se istraživanjem obilježja odabranog uzorka zaključuje o čitavoj populaciji koja se izučava.

Na temelju rezultata do kojih se došlo u okviru spomenutih grana znanosti, *Cl. Henry de Saint-Simon* (Sen Simon, 1760—1825) ističe ideju o potrebi *»pozitivne znanosti«* o društvu, prema uzoru na prirodne znanosti (jer »povijest je socijalna fizika«). Njegovo zalaganje za razvitak znanosti temeljilo se na misli da napredak znanosti uvjetuje

napredak u industriji, a ovaj napredak društva. Saint-Simon je formulirao sve ideje, koje će kasnije razraditi njegov učenik *Auguste Comte* (Ogist Kont, 1798—1853). On je pisao o problemu klasifikacije znanosti, o novoj znanosti o društvu, koja će u izučavanju razvitka i napretka polaziti od činjenica, o tri stadija toga razvitka itd. Preuzimajući ideju o jednoj »pozitivnoj znanosti« o društvu, A. Comte u svom djelu *»Cours de Philosophie positive«* (Kurs pozitivne filozofije, 1830—1842) prvobitno ovu znanost (prihvaćajući i Saint-Simonov naziv) naziva *»socijalna fizika«*, da bi joj tek u IV tomu ovoga djela (1839), uzevši jedan latinski (*socius* = drugi čovjek, društvo) i jedan grčki termin (*logos* = nauka) dao naziv *»sociologija«*. Po tome što je nauci o društvu dao naziv sociologija, Comtea mnogi smatraju osnivačem ove znanosti.

Ovo toliko uvriježeno gledište teško je prihvatiti jer Comte nije od Saint-Simona preuzeo samo ideju o novoj »pozitivnoj znanosti« nego je svoj sistem stvorio razrađujući ideje što ih je našao u djelima svog učitelja. Kako je, s druge strane, *utopijski socijalizam*, prije svega upravo Saint-Simon, jedan od izvora marksizma i kako *Marx* četrdesetih godina prošlog stoljeća stvara svoj historijski materijalizam, i *Karla Marxa* možemo smatrati osnivačem sociologije, i to znanstvene sociologije. Spomenimo da u isto vrijeme stvara svoju sociologijsku koncepciju *Herbert Spencer* (*Spenser*, 1820—1903), (v. *Biologizam*). Prema tome, ako zanemarimo formalni razlog (to što je A. Comte prvi upotrijebio naziv sociologija), onda uz Saint-Simona kao preteču, osnivačima sociologije možemo smatrati: *A. Comtea*.

K. Marxa i *H. Spencera.* Oni su bili prvi mislioci koji su pošli od znanstvenog pristupa u izučavanju društvenog razvitka i stvorili prve teorije tog razvitka.

Sociologija se kao znanost javlja četrdesetih godina prošlog stoljeća. Omogućili su je rezultati spomenutih znanosti, a direktno uvjetovali problemi društvenog života koji su u to vrijeme zahtijevali znanstveno istraživanje i rješavanje. Ona se javlja kao *izraz krize* građanskog društva i kao pokušaj rješavanja pitanja društvenog života. Otuda i težnja osnivača sociologije za praktičnom primjenom znanstvenih spoznaja o društvu i težnja za reformom postojećeg društva.

Građanska revolucija je politički oslobodila čovjeka, ali je jedan (feudalni) oblik eksploatacije zamijenila novim (kapitalističkim) oblikom izrabljivanja. Ekonomske suprotnosti i krize dovode do političke krize, a ove do potrebe praktičkih društvenih promjena. Jačanje radničke klase upozorilo je građanske teoretičare na opasnost od revolucije, dok je Marxu omogućilo uviđanje ove društvene snage koja je pozvana da krizu razriješi *rušenjem* postojećeg društvenog sistema, zbog čega je ta snaga, radnička klasa, i njeno oslobođenje bilo centralna Marxova preokupacija na kojoj je gradio sva svoja teorijska izvođenja i politička nastojanja u cilju promjene svijeta.

Nužnost rješavanja krize dovodi nužno i do potrebe za naučnim istraživanjem društva, a time i do potrebe za naukom o društvu ili sociologijom. Na teorijskom planu, u području sociologije bila su moguća dva rješenja: opravdavati kapitalistički

poredak i zadatak sociologije shvatiti kao oblik iznalaženja formi njegova spašavanja, ili neljudsku stvarnost toga društvenog sistema kritizirati i izgraditi teoriju koja će, analizom zakona društvenog kretanja, služiti kao putokaz borbe za njegovo rušenje. Prvom rješenju pribjegao je *A. Comte,* i kasnije cijela građanska sociologija, drugo je zasnovao *K. Marx.*

Comte je razvio *idealističku* i *pozitivističku* sociologiju. Krizu suvremenog društva izvodio je iz »*intelektualne anarhije*«, a rješenje te krize, imajući uvijek na umu spasavanje građanskog društva, nalazio je u uklanjanju intelektualne anarhije pozitivnom filozofijom. Ideji anarhije suprotstavio je ideju *reda,* u kojoj je sadržano nastojanje za održavanjem postojećeg stanja. U društvu valja izbjegavati revolucije i veće preokrete i nastojati postepenim reformama ostvariti red. Polazeći od teze »da ideje vladaju svijetom«, on povijesni razvitak shvaća kao razvitak triju stupnjeva u spoznavanju društva: *mitološkog, metafizičkog* i *pozitivnog.* Pozitivni stupanj, tj. sociologija kao pozitivna znanost, treba da zamijeni metafiziku kao spekulativno razmišljanje o društvu. Ovo je bila pozitivna misao ukoliko se suprotstavljala neznanstvenom prilaženju društvu i ukoliko se zalagala za znanstvenu analizu društvenih pojava, za znanstveni metod prilaženja društvenim pojavama, ali ta misao, koja je sociologiju odredila pozitivistički i svela na deskripciju postojećeg, odredila je granice cjelokupne građanske sociologije, koje joj neće nikada dozvoliti da postane znanost u pravom smislu riječi. Marx se isto tako borio protiv filozofske spekulacije i zala-

gao za znanstvenu analizu realnih tokova društvenog života. Ali on se, povezujući znanost s praktičkom ljudskom političkom akcijom, nije zadovoljavao sa znanošću koja bi opisivala postojeći svijet, nego je znanstvene rezultate smatrao osnovnim u nastojanju oko mijenjanja svijeta.

Prema Comteovoj klasifikaciji znanosti na: matematiku, astronomiju, fiziku, kemiju, biologiju i sociologiju, sve znanosti u odnosu prema sociologiji shvaćaju se kao prethodni stupnjevi pripremanja sociologije, koja ima zadatak ispitivati strukturu društva *(socijalna statika)* i zakone njegova razvitka *(socijalna dinamika)*. Kako su ti zakoni razvitka zapravo zakoni razvitka ideja, Comte je i sam ostao u okvirima idealističke filozofije povijesti protiv koje se, u ime pozitivne znanosti, toliko borio. Stoga njegovo učenje nije ono što se smatra sociologijom u modernom smislu riječi, a isto tako neusporedivo je ne samo zbog ideoloških ograničenosti nego i znanstvenog dosega s Marxovom naukom o društvu koja je nastala u isto vrijeme. Za građansku sociologiju mnogo su zaslužniji sociolozi koji su nastojali da stvore metodologiju znanstvenog istraživanja *(J. St. Mill, Durkheim, M. Weber* i drugi).

Dok su Comteove misli bile više program za znanstveno istraživanje, Millova teorija indukcije predstavlja logički temelj sociologijske metode. Ipak najveća zasluga za konstituiranje građanske sociologije pripada dvojici građanskih sociologa: *E. Durkheimu* (Dirkemu, 1858—1917) i *M. Weberu* (Veber, 1864—1920).

Durkheimova djela kao što su: »*De la division du travail social*« (O društvenoj podjeli rada, 1893) i »*Les règles de la méthode sociologique*« (Pravila sociološkog metoda, 1895), te golema građa sakupljena u »*L'Année sociologique*« (Sociološki godišnjak), odigrala su u tom pogledu veliku ulogu.

Dva momenta su najznačajnija u Durkheimovoj sociologiji. Pored *pozitivizma*, druga je osnovna značajka Durkheimova sistema *sociologizam*. On polazi od društva kao jedine realnosti. Društvo formira čovjeka i njegovu svijest. Društvene pojave postoje nezavisno od pojedinačne svijesti i izražavaju se u obliku *kolektivne predodžbe*. Za sociologiju su danas mnogo značajnija, s obzirom na utjecaj koji su izvršila, njegova metodološka razmatranja i empirijska istraživanja negoli teorije o kolektivnoj svijesti (v. *Društvena svijest*), mada su s njima u vezi. Svojim zahtjevom da se društvene činjenice promatraju kao *stvari*, obrazlaganjem toga zahtjeva i izlaganjem mogućnosti njegovog ostvarenja, učinio je veliki napor da sociologiju dovede do stupnja objektivnosti prirodnih znanosti. Iz ove pozicije razvio se građanski *objektivizam*, koji suprotstavlja znanost ideologiji i shvaća je nepristrastnom, objektivnom spoznajom stvarnosti, kakva je ona o sebi, ne uviđajući da je i znanost ideologična i da upravo cijela povijest građanske sociologije i društvene znanosti uopće pokazuje kako se ona nikada nije oslobodila i kako se ne može osloboditi ideologijskih ograničenosti (v. *Ideologija*).

I *Max Weber* je uložio veliki napor na utemeljenju sociologije kao objektivne znanosti. Poput neo-

kantovaca Rickerta i Diltheya, Weber polazi od distinkcije između prirodnih i kulturnih znanosti, prema kojoj za razliku od prirodnih pojava koje se ponavljaju i odvijaju po objektivnim zakonima, društvene znanosti bave se neponovljivim društvenim pojavama koje čine smisleno ponašanje ljudi povezano s ljudskim namjerama i vrijednostima. Kao i spomenuti neokantovci, i on smatra da je najadekvatniji metod u sociologiji metod *razumijevanja* društvenog ponašanja, ali za razliku od njih ne odbacuje mogućnost *kauzalnog* objašnjavanja. Zato on sociologiju određuje kao znanost čija je zadaća *razumjeti* društveno ponašanje prema njegovom subjektivno mišljenom smislu, da bi ga na taj način mogla *uzročno* objasniti. Na metod razumijevanja nadovezuje Weber svoj poznati metod *»idealnog tipa«*. Razumijevanjem smisla ponašanja moguće je izgraditi čiste tipove ponašanja. Kako ponašanje nikada nije određeno samo jednim smislom, konkretno ponašanje uvijek odstupa od njegova idealnog smisla. Istražujući uzroke toga odstupanja, sociologija kauzalno objašnjava realno ponašanje. Razumijevajući unutarnji smisao ponašanja, ona spoznaje zašto se određeno ponašanje izvršava. I Weber je poput mnogih drugih građanskih sociologa smatrao da se sociologija mora osloboditi vrijednosnih sudova ako želi izbjeći subjektivizam i relativizam i postati objektivna znanost o društvu.

Suvremenu građansku sociologiju karakterizira mnoštvo pravaca i najraznovrsnijih orijentacija. Mnogi historičari sociologije pokušali su klasificirati ove pravce, u čemu su imali više uspjeha sa

sociologijom XIX st. nego kad su se bavili novijom sociologijom. U starijoj sociologiji dominirala je *»teorija faktora«*, koja u objašnjavanju društvenog života polazi od jednog *ključnog* faktora koji uzima kao *odlučujuću* determinantu društvenih pojava. Tako su u XIX st. nastali biologizam (v.), geografski determinizam (v. *Sociogeografija*), psihologizam (v.) i drugi pravci u sociologiji. Uviđajući jednostranost takvih orijentacija i nemogućnost da se složeni problemi društvenog života objasne pojedinim faktorima, suvremeni sociolozi napuštaju težnju da na ovaj način objasne društvo i društvene pojave, tako da je suvremeni francuski sociolog *George Gurvitch* (Gurvič, r. 1894), koji polazi od društva kao cjelovite realnosti i društvenu pojavu određuje kao *»totalnu društvenu pojavu«*, s pravom problem dominantnog faktora nazvao *»lažnim problemom«* sociologije XIX st. Današnja građanska sociologija ukoliko uopće nastoji izgraditi sociološku teoriju, oslobađa se takvih jednostranih orijentacija. Građanska sociologija je posljednjih decenija, međutim, manje upravljena na razvijanje sociološke teorije, na teorijsko objašnjavanje društva i zakona njegova razvitka, i više se bavi izučavanjem pojedinih društvenih pojava, pri čemu ponajčešće i ne pokušava ustanoviti znanstvene zakone koji tim pojavama vladaju, pa stoga nužno ostaje na razini *deskripcije* i *klasifikacije*, te ne dopire do eksplikacije društvenih pojava.

Bit ove sociologije suvremeni građanski sociolog *Cairnes* (Kérns) izrekao je ovim riječima: »Povijesno promatrana sociologija bila je i ostaje još i danas deskriptivna znanost, ona ne daje tumačenja

i, s gledišta logike, svi su njeni zaključci jednake vrijednosti, te ne mogu služiti za temelj drugima. Ta je znanost zasnovana direktno na razbacanim činjenicama koje nisu povezane primjenom opće hipoteze, i ove bi činjenice, kao što je to nekad primijetio Aristotel, mogle imati i sasvim drugu suštinu. Kad se u sociologiji budu prihvatile hipoteze koje se mogu provjeriti, tada će ona postati eksplikativna znanost i njene će se činjenice i zaključci spojiti u jednu cjelinu. Dok se to ne ostvari, specifični zadatak sociologije svodi se na klasifikaciju. To je znanost s posebnim predmetom istraživanja koji traži da se s njom postupa prema logičkim zahtjevima koji se na isti način postavljaju u drugim područjima istraživanja.«

Nema sumnje da su pored ostalih i ideološki momenti uvjetovali svođenje većeg dijela napora današnjih građanskih sociologa na deskripciju društvenih pojava i zanemarivanje izučavanja zakona njihova povezivanja, a naročito zakona društvenog razvitka. Polazeći od pozitivističke usmjerenosti, građanska sociologija je danas dobrim dijelom postala *sociografija*, tj. znanost koja opisuje društvene pojave, ukoliko se takva opisivanja uopće mogu nazvati znanošću. Sociologija koja nema ambiciju da istraži zakone društvenog razvitka *nije* znanost.

Ovo preovladavanje golog empirizma ogleda se i u zapostavljanju razvijanja teorije u sociologiji, tako da možemo reći da se deskriptivna sociologija razvija na račun teorijske, iako se zna da je za svako sociologijsko empirijsko istraživanje, koje želi doći do vrijednih rezultata, ispravna teorijska i metodologijska orijentacija nužna pretpostavka.

Opći zakoni kojima su podložne društvene pojave ne mogu se ustvrditi bez opće znanstvene sociološke teorije. Sociologija mora poći od empirijskih istraživanja, ali ona kod njih ne može ostati, jer bez teorijskih uopćavanja nema znanosti. Pomanjkanje takve teorije danas se u građanskoj teoriji osjeća više nego ikada, i već se danas javljaju težnje da se taj nedostatak ukloni.

Marksistička sociologija je otišla u drugu krajnost. Pod utjecajem staljinističkog dogmatizma ona je kao osnovni metod prihvaćala deduktivno izvođenje svih pojava iz općih teza historijskog materijalizma, pri čemu je potpuno zanemarivala empirijska istraživanja. Bilo je mnogo marksističkih teoretičara, a ima ih i danas, koji sociologiju poistovećuju s historijskim materijalizmom, pa je i to jedna zapreka za širi razmah konkretnih istraživanja. A poznato je da su klasici marksizma uvijek polazili od konkretne stvarnosti i da su istraživanjem te stvarnosti došli do svog historijskog materijalizma. Historijski materijalizam treba da marksistički orijentiranim sociolozima posluži kao *opća teorija i metod* za sociološka istraživanja i razvijanja marksističke sociologije koja će biti u suvremenoj znanstvenoj relaciji spram današnjih problema društvenog života.

Zbog ove situacije u građanskoj i marksističkoj sociologiji danas se još uvijek postavlja pitanje: da li se sociologija konstituirala kao zasebna znanost? Ako to još u potpunosti nije postigla, taj značajni cilj ona može ostvariti samo prevladavanjem slijepog empirizma i praznog teorijskog dogmatizma. Sociologija treba da sebe nađe između empirije i

spekulacije, što znači da mora posvetiti pažnju i razvoju opće teorije i empirijskih istraživanja zasnovanih na toj teoriji.

Uz opću sociologiju razvijaju se i mnoge posebne i primijenjene sociologije: industrijska sociologija, sociologija umjetnosti, politička sociologija, sociologija prava, sociologija religije, sociologija porodice, sociologija odgoja i druge.

SOCIOMETRIJA, u širem značenju svako mjerenje i kvantitativno prikazivanje društvenih pojava i procesa; u užem značenju sociološka teorija i metodologija što ju je, nakon emigracije u SAD, razvio austrijski psihijatar *J. L. Moreno* (r. 1892) u knjizi *Who shall survive* (Tko će preživjeti, 1934). Moreno polazi od *»društvenog atoma«*, ali ne kao pojedinca, nego kao od člana manjih društvenih grupa, u kojima proučava elemente privlačnosti i odbojnosti, čiji je izvor jedinka. *Sociometrijski test* je osnovni instrument istraživanja odnosa simpatije i antipatije među članovima grupe. Važna karakteristika ove metode je eksperiment. Za eksperimentalno proučavanje odnosa u grupama ova metoda je izradila posebne postupke tzv. *»drame«*, u kojima pojedinci igraju uloge koje odgovaraju njihovim ulogama u stvarnom životu. *Psihodrama* je usmjerena na pojedinca i ima zadatak da rekonstruira njegovu situaciju u grupi, dok je *sociodrami*, u kojoj se u igru uvlači cijela grupa, cilj da osvijetli odnose među članovima grupe. Rezultati istraživanja o privlačenju i odbijanju, o koheziji i socijabilitetu grupe, dobiveni eksperimentiranjem i sociometrijskim testom, mjere se i prikazuju *sociogra-*

mom iz kojeg se može vidjeti koliko pojedinac privlači druge, koliko ih odbija i koliko ostavlja ravnodušnima. Praktičnim mjerama na temelju ovih spoznaja, po Morenovu mišljenju, moguće je izvesti *»sociometrijsku revoluciju«* koja će stvoriti novo, sretno društvo.

Sociometrija je veoma razvijena u SAD u tri pravca: *dinamička sociometrija* (J. L. Moreno, H. Jennings, K. Lewin); *dijagnostička sociometrija* (G. Lundberg, U. Bronfenbrenner, C. Loomis, F. Chapin); *matematička sociometrija* (P. Lazarsfeld, L. Katz, S. Dodd).

Morenova teorija, koja hoće sociometrijskom revolucijom zamijeniti stvarnu *socijalnu revoluciju*, utopistička je i reakcionarna. Njegova metodologija ima stanovito značenje za sociološka istraživanja.

STALEŽI (franc. *etats*, njem. *Stände*), zatvorene društvene grupe čija su prava i obaveze — društveni položaj njihovih pripadnika i međustaleška nejednakost i isključivost — sankcionirani pravnim propisima, tj. putem pravno-normativne prinude. Kao specifičan oblik socijalne diferencijacije na bazi klasne podjele društva i odgovarajuće društvene podjele rada, staleži su tipična srednjovjekovna tvorevina. Oni daju izrazito obilježje društvenoj strukturi i organizaciji feudalnog poretka.

Pripadnost pojedinaca određenom staležu data je po rođenju, a društvene funkcije koje obavljaju na temelju pravno utvrđenog položaja u društvu po pravilu su nasljedne. Međustaleške bračne veze su rijetke i društveno nepoželjne. U tom pogledu uočljiva je sličnost i historijski razvojna veza iz-

među staleža i kasta (arhaična kastinska društva u drevnoj Indiji, Perziji, Egiptu itd.). Gornji ili viši staleži unutar vladajuće feudalne klase nastoje sebi osigurati čitav sistem privilegija, a time i svoje samoobnavljanje i krutu stalešku zatvorenost. Povlašteni položaj tih staleža prema ostalim staležima i grupama stanovništva nastoji se obilježiti i na spoljašni način (razlike u odijevanju i govoru, propisi gradnje i način stanovanja itd.). Posebno shvaćanje časti *(honneur)* i, uopće, maniri ponašanja i međusobnog ophođenja njihovih pripadnika čvrsto su fiksirani u obliku pravnih simbola i propisa. Međutim, pored svega toga ova staleška zatvorenost i isključivost nisu tako oštro izražene kao u kastinskoj organizaciji. Podaci novijih istraživanja društvenih odnosa u feudalizmu pokazuju da je međustaleška pokretljivost bila znatno veća nego što se to pretpostavljalo.

I *staleži* i *kaste* (v.) imaju svoju osnovu u klasnoj podjeli društva. *Lenjin* je jasno uočio bitnu povezanost između pojma staleža i pojma klase, ističući da su staleži samo jedan od specifičnih oblika u kojima se manifestiraju klasne nejednakosti među ljudima. »Staleži pretpostavljaju da se društvo dijeli na klase, jer su jedan od oblika klasnih razlika. Kada jednostavno govorimo o klasama, uvijek mislimo na nestaleške klase kapitalističkog društva.« Prema Lenjinu, klase se, dakle, u svom čistom ekonomskom vidu javljaju tek u kapitalizmu, za razliku od feudalizma, gdje se klasni položaj ljudi — koji je uvijek primarno određen njihovim mjestom u određe-

nom sistemu društvene proizvodnje — ispoljava u staleškim oblicima i prikriva pravnom prinudom. Između klasa kapitalističkog društva nema više pravne nejednakosti, pa se i njihova stvarna nejednakost sada pokazuje u svom neprikrivenom klasnom obliku i regulira se golom ekonomskom zakonitošću, tj. ekonomskom prinudom. U tom smislu Lenjin upotrebljava izraz »*klasa-stalež*« i »*nestaleška klasa*«, kojima hoće izraziti specifičnosti klasne strukture dvaju različitih društvenih sistema — feudalnog i kapitalističkog. Ovo, međutim, ne znači da se pojmovi staleža i klase potpuno podudaraju i da ih je moguće zamijeniti. Na primjer, u Francuskoj prije revolucije oba gornja staleža, plemstvo i više svećenstvo, pripadaju istoj, vladajućoj feudalnoj klasi. S druge strane, tzv. »*treći stalež*« *(le tiers etat)* ne sačinjava jedinstvenu klasu, već obuhvaća pripadnike različitih socijalnih grupacija koje međusobno povezuje njihov slični društveni položaj i zajednička antifeudalna usmjerenost. Iz njega će se kasnije izdiferencirati osnovne klase i slojevi kapitalističkog društva (buržoazija, proletarijat, srednji društveni slojevi).

Termin »stalež« upotrebljava se u još jednom značenju, koje često susrećemo u svakodnevnom govoru, a ponekad i u nauci. Njime se označavaju društveno-profesionalne grupacije čiji pripadnici obavljaju ista ili srodna zvanja, na primjer: zanatlijski, trgovački, liječnički, advokatski stalež, itd. Zajednički interesi i sličan način života, koji proizlaze iz doživotnog obavljanja iste djelatnosti, stvaraju kod ljudi razvijen osjećaj profesionalne odnosno staleške pripadnosti i solidarnosti *(staleški*

mentalitet, staleška čast, esprit de corps). Na staleškoj osnovi temelji se organizacija srednjovjekovnih *cehova* ili *esnafa*, a kasnije i sindikata (engl. *trade union*).

STRUKTURA, u najopćenitijem značenju: *relativno stabilan sistem odnosa između osnovnih elemenata od kojih se sastoji globalno društvo kao određena historijska cjelina*. Pojam društvene strukture ide u red najsloženijih socioloških kategorija, s obzirom na to da najrazličitije društvene pojave stoje s njom u značajnim vezama i ne mogu se bez poznavanja tih veza objasniti. U tom pogledu predstavlja društvena struktura jedan od važnih pojmovno-analitičkih okvira za sociološko proučavanje društvenih pojava i nalazi se u središtu interesa suvremene sociologije.

Svako je društvo jedna više ili manje izdiferencirana, nehomogena cjelina, čija diferencijacija ima relativno stabilan oblik, tako da je između konstitutivnih dijelova te cjeline moguće ustanoviti postojanje određenih značajnih veza, odnosa i pravilnosti. Međutim, spomenuto opće i ujedno osnovno značenje pojma društvene strukture *(opća struktura društva)* treba razlikovati od njegovog užeg značenja koje se odnosi na strukturiranost samih elemenata, odnosno pojedinih kompleksnih dijelova društvene cjeline, kao što su na primjer: ekonomska, teritorijalno-ekološka, demografska, profesionalna, socijalno-klasna, politička struktura itd. U stvari, ovo razlikovanje između *opće strukture* i *pojedinačnih struktura* nema karakter kruto shvaćene alternative. Društvo, kao najširi globalni oblik

društvenog života, sastoji se od više različitih struktura ili, tačnije, njegova je struktura rezultat međusobnih odnosa i povezanosti svih pojedinačnih struktura. S druge strane, bez istraživanja tih međustrukturalnih veza i interakcija nije moguće objasniti stanje i razvoj nijedne pojedinačne strukture. Tek na osnovu proučavanja raznih uzročno-funkcionalnih veza i odnosa između neke određene strukture i drugih društvenih pojava, može se ustanoviti i objasniti njen stvarni značaj i mjesto u cjelini društvenog života. To je ujedno i najpouzdaniji put za dublja i svestranija ispitivanja globalnih društvnih struktura pojedinih zemalja, koja su u sociologiji još uvijek nedovoljno razvijena i uglavnom ograničena na neke najopćije strukturalne odnose na bazi statističkih presjeka (podaci o profesionalnom sastavu stanovništva, o privrednoj strukturi i sl.).

U suvremenoj građanskoj sociologiji postoje različita teorijska shvaćanja o društvenoj strukturi, izgrađeni su mnogobrojni pojmovni elementi i izvjesne metodološke orijentacije na području njenog proučavanja. (Među brojnim predstavnicima evropske i američke sociologije i socijalne antropologije, čiji radovi omogućuju da se dobije širi uvid u postojeća shvaćanja društvene strukture, mogu se spomenuti: H. Spencer, M. Weber, E. Durkheim, R. Thurnwald, B. Malinowski, R. Brown, R. Merton, T. Parsons, B. Barber, M. Mauss, G. Gurwitch, R. Dahrendorf i dr.). Razlike u shvaćanjima, koje su često suštinske i pokazuju se već pri pokušaju definiranja pojma društvene strukture (usporediti, na primjer, definicije Mac Ivera, M. Ginsberga, T.

Parsonsa, G. Gurwitcha i dr.), imaju svoj izvor u teorijskoj i metodološkoj razjedinjenosti suvremene građanske sociologije. Budući da pojam strukture ulazi u pojmovni aparat sociološke teorije kao jedan od njenih temeljnih heurističkih principa, to onda i svaki od mnogobrojnih pravaca i orijentacija u građanskoj sociologiji (naturalizam, psihologizam, formalizam, kulturalizam, strukturalizam, funkcionalizam i dr.) predstavlja ujedno i specifičan teorijski pristup za objašnjenje društvene strukture. Ono što je, međutim, za većinu pravaca manje ili više karakteristično, a što proizlazi iz nepostojanja jedne izgrađene i naučno fundirane opće teorije, jest apstraktno shvaćanje čovjeka i društva, izdvojenih iz realnih historijskih okvira i procesa, i njihovo svođenje u krajnjoj liniji na prazne pojmovne konstrukcije. To dolazi do izražaja u različitim pokušajima određivanja pojmova društvene strukture, društvenog sistema, društvenih odnosa i sl. Kao primjer može poslužiti teorijska zamisao o društvu i društvenoj strukturi koju je iznio *E. Durkheim*, jedan od najistaknutijih sociologa starije generacije i začetnik tzv. »*strukturalno-funkcionalne teorije*« u građanskoj sociologiji. Unatoč isticanju da globalno drauštvo kao realan oblik treba da bude najosnovniji iskustveni okvir sociološkog objašnjavanja svih društvenih pojava, njegovo shvaćanje društvene strukture i organizacije pokazuje se krajnje apstraktno i uprošćeno: pored apstraktnog totaliteta društva, izraženog u tzv. kolektivnoj svijesti, ostaju još samo isto toliko apstraktni, izolirani pojedinci. Također se može spomenuti i shvaćanje *T.*

Parsonsa (r. 1902), najznačajnijeg predstavnika suvremenog sociološkog *funkcionalizma.* Njegova zamisao socijalnog sistema, zasnovana na nekoliko suviše općih pojmovnih odredbi, omogućuje da se na vrlo spekulativan način izvode svojstva najrazličitijih njegovih dijelova, kao i priroda strukturalnih odnosa unutar samog sistema, tj. globalnog društva. Na taj se način pojam socijalnog sistema svodi na prazan analitički okvir koji je moguće ispuniti bilo kakvim iskustvenim sadržajem. Parsons, naime, polazi od pretpostavke da društvene organizacije, društvene grupe, pa čak i ličnosti imaju u osnovi istu funkcionalnu strukturu kao i sistem u cjelini. To vodi tendenciji krutog prenošenja sheme društvenog sistema na sve pojedinačne oblike društvene djelatnosti, na društvene ustanove, klase, staleže, kaste i ostale strukturalne dijelove društvene cjeline.

Marxova koncepcija društvene strukture iz osnova se razlikuje od »funkcionalno-strukturalnog« kao i svakog drugog objašnjenja ove kompleksne sociološke problematike. Njegovo radikalno novo shvaćanje čovjeka, društva i historije (v. *Historijski materijalizam)* omogućilo je realističan i naučno zasnovan pristup društvenoj stvarnosti, oslobođen svih spekulativnih konstrukcija. Prema Marxu, društvo je — bez obzira kakav oblik imalo — proizvod uzajamne djelatnosti ljudi, cjelokupnost društvenih odnosa u koje oni stupaju. Međutim, kao realan mislilac i dijalektičar, Marx nije ostao na toj općoj konstataciji, već ga je prije svega zanimalo o kakvim se, zapravo, odnosima među ljudima radi, kakve sve vrste društvenih djelatnosti postoje i

koja od tih djelatnosti čini stvarnu osnovu svih oblika društvenog života i bitnu determinantu različitih društvenih struktura u procesu historijskog razvoja (v. *Društveni odnos*).

Spoznavši da u proizvodnoj društvenoj praksi, tj. u načinu proizvodnje materijalnih uvjeta života treba tražiti realnu osnovu svih oblika ljudske djelatnosti i odnosa među ljudima, Marx je pokazao kako svaki, historijski određeni način proizvodnje dovodi do formiranja specifičnih društvenih struktura i strukturalnih zakonitosti. Njegova uvodna misao iz znamenitog predgovora *Prilogu kritici političke ekonomije* omogućuje da se izvede jedna shema opće strukture društva (v. *Baza i nadgradnja*). Prema toj shemi, osnovna konstitutivna područja društvene cjeline bila bi: *ekonomska baza* (tj. ukupnost ekonomskih, proizvodnih odnosa, određenih datim stepenom materijalnih proizvodnih snaga), *pravno-politička nadgradnja* i područje *društvene svijesti.* Kasnije je *G. V. Plehanov* (1856—1918) iznio ovu shemu u nešto potpunijem obliku navodeći slijedeća strukturalna područja: »1. stanje proizvodnih snaga; 2. njime uvjetovani ekonomski odnosi; 3. socijalno-političko uređenje, izraslo na datoj ekonomskoj osnovi; 4. psihika društvenog čovjeka, koju određuje dobrim dijelom neposredno ekonomika, a dijelom čitavo na toj ekonomici izraslo socijalno-političko uređenje; 5. razne ideologije, koje odražavaju u sebi svojstva te psihike« (G. V. Plehanov: *Osnovna pitanja marksizma).*

Često se, međutim, Marxova misao o »bazi« i »nadgradnji« shvaća bukvalno i mehanicistički, a

navedena shema prikazuje kao jedina »strukturalna mreža« i gotov obrazac za objašnjenje svake društvene pojave. Tako se, na primjer, društvena stvarnost popularno prikazuje kao neka vrsta »socijalne građevine« čiji su sastavni dijelovi — počev od ekonomike pa sve do filozofije, umjetnosti i religije — raspoređeni hijerarhijski u obliku vertikalnih »slojeva«, što onemogućuje razumijevanje složenih kauzalno-funkcionalnih veza i odnosa među raznim društvenim pojavama. Takve i slične interpretacije Marxove postavke o »bazi« i »nadgradnji« potpuno su strane njegovoj koncepciji (v. *Baza i nadgradnja*). On je ovu »formulu« istakao samo kao polazno teorijsko i metodološko načelo za konkretno sociološko proučavanje društvenih pojava i objašnjenje kompleksne prirode socijalnog determinizma. Držeći se dosljedno činjenica materijalne proizvodnje i s njom povezane društvene podjele rada, on je i konkretno pokazao kako dolazi do formiranja različitih tipova društvenih struktura u pojedinim epohama historijskog razvitka, do pojave klasa, kasta, staleža i, uopće, do nastanka specifičnih oblika društvenog života i društvene organizacije. Na taj način Marx je pružio solidnu naučnu osnovu za *opću teoriju društvene strukture*, koja se nikako ne iscrpljuje u kategorijalnom odnosu *baza — nadgradnja*, niti se može zamijeniti komotnom praksom pojedinih »marksista« koji glavni problem vide u tome da se svakoj društvenoj pojavi odredi njeno mjesto u okviru jedne od ovih dviju kategorija, smatrajući da je ona time sociološki objašnjena. Spomenuta osnovna područja koja ulaze u sastav globalnog društva (ekonomska osnova društva —

pravno-politička nadgradnja — društvena svijest) predstavljaju u stvari vrlo široke i kompleksne cjeline koje su i samo strukturirane: one obuhvaćaju različite vidove društvene djelatnosti, s odgovarajućim društvenim ustanovama, grupama i organizacijama, oblicima društvene svijesti itd. Sociološko objašnjenje svakog od ovih strukturalnih elemenata društvene cjeline — svake društvene pojave, pripadala ona bazi ili nadgradnji — moguće je tek ako se promatraju kao sastavni dio određenog sistema ili određene strukture društvenih odnosa koja se zakonito formira, razvija i nestaje u okviru općih zakona historijskog razvitka.

Ovo saznanje o dijalektičkom jedinstvu svih strukturalnih elemenata globalnog društva, o svestranoj povezanosti svake društvene pojave s drugim društvenim pojavama i sa cjelinom društvenog života, isključivo je Marxova zasluga. Tim saznanjem u sociologiji je prvi put naučno prevladana tzv. »*teorija faktora*«, prema kojoj je cjelokupno društveno zbivanje određeno djelovanjem jednog jedinog faktora, kao apsolutno dominantnog (geografski faktor, demografsko-biološki, ekonomski, idejni itd.). Marxova izvanredno duboka misao o čovjeku »*kao idealnom totalitetu društva*« ukazuje na to da društveni život nije prosti zbir raznih strana, »sfera« ili »faktora« čovjekova društvenog postojanja, već da je čovjek, po svojoj ljudskoj ili generičkoj suštini, »*sveukupnost društvenih odnosa*«. Mnogo kasnije će ova misao doći do izražaja kod *M. Maussa* (Mos, 1872—1950), predstavnika Durkheimove sociološke škole, koji je prvi upotrijebio termin *totalna društvena pojava*. On piše:

»U jednom društvu može se nešto shvatiti *samo u odnosu prema cjelini,* u odnosu prema čitavoj zajednici, a ne u odnosu prema odvojenim dijelovima; nema nijednog socijalnog fenomena koji nije sastavni dio socijalne cjeline.«

Drugi bitan momenat u vezi s proučavanjem društvene strukture jest saznanje o nerazdvojnoj povezanosti pojma strukture s pojmom *društvene dinamike,* tj. promjene, pokretljivosti, razvoja. U marksističkoj sociologiji na tom saznanju temelji se osnovni metodološki pristup u proučavanju društvene strukture. Štaviše, ova sociologija vidi jedan od svojih prvenstvenih zadataka upravo u ispitivanju postanka, razvitka i iščezavanja različitih struktura globalnih društava (v. *Društveno-ekonomska formacija),* i struktura pojedinih društvenih pojava kao totalnih društvenih fenomena. U novijoj građanskoj sociologiji, osobito američkoj, postoji, naprotiv, izrazita usmjerenost na ispitivanje pokretljivosti raznih društvenih grupa (odn. parcijalnih struktura), pri čemu se najčešće zapostavlja ili poriče značaj izučavanja općih strukturalnih kretanja, tj. zakona razvitka i smjenjivanja društvenih sistema, njihove opće strukture i organizacije. S tim je u vezi i pojam *»socijalne stratifikacije«* kao jedan od najčešće upotrebljavanih teorijsko-analitičkih okvira u proučavanju različitih oblika u društvenoj strukturi od strane građanskih sociologa. Težište je na ispitivanju pojedinih oblika i aspekata *»slojevitosti«* (*horizontalni* i *vertikalni* slojevi) te raznih vidova unutarslojnih i međuslojnih odnosa i sl. Horizontalni slojevi temelje se na hijerarhijskim odnosima nadređenosti i podređenosti. Tako bi, na pri-

mjer, kaste, staleži i klase trebalo da predstavljaju najvažnije horizontalne oblike društvene slojevitosti. Vertikalni oblici obuhvaćaju ljude bez obzira na njihov ekonomski, socijalni i kulturni položaj i druga obilježja. Ovamo bi, na primjer, pripadale nacije, vjerske i razne druge organizacije itd. Iako princip »stratifikacije« može korisno poslužiti u konkretnom empirijskom istraživanju pojedinih vidova društvene diferencijacije — stepena unutrašnje homogenosti i međusobne društvene udaljenosti različitih socijalnih grupa, slojeva, i sl. — njime se u osnovi zamagljuje naučna koncepcija o klasama i klasnoj strukturi društva kao pretpostavci svih oblika diferencijacije i nejednakosti među ljudima.

Razne koncepcije o društvenoj strukturi ističu različite polazne principe pomoću kojih nastoje izvesti strukturu društva, odnosno smjer i karakter strukturalnih promjena. (Tako se, na primjer, kao bitne determinante društvenih struktura uzimaju društvena podjela rada, društveni položaj, odnosno društvena uloga pojedinaca i grupa, stepen kulture, potrebe društva kao cjeline itd.). U tom pogledu karakteristična je Durkheimova shema opće strukture društva koja obuhvaća pet strukturalnih elemenata: 1. *morfološka struktura društva*, koja se sastoji od stepena tzv. dinamičke ili morfološke gustoće stanovništva (povećanje njegovog broja na određenoj teritoriji, razvoj saobraćaja, umnožavanje raznih društvenih odnosa i povećanje teritorijalne mobilnosti i, posebno, jačanje moralnih veza među ljudima); 2. *društvene institucije;* 3. *društveni sim-*

boli; 4. *kolektivni ideali i vrijednosti;* 5. *kolektivna svijest.* Zapostavljajući područje materijalne proizvodnje i njeno odlučno značenje za formiranje i razvoj različitih društvenih struktura, Durkheim polazi od društvene podjele rada kao krajnje osnove iz koje *neposredno* izvodi odgovarajuću strukturu društva. Također se može spomenuti i opća shema društvene strukture koju je iznio *G. Gurwitch* (Gurvič, r. 1894), jedan od istaknutih predstavnika suvremene francuske sociologije. Prema njegovoj »*dubinskoj*« sociologiji, društvena stvarnost je strukturirana iz deset nivoa ili »trijemova po spratovima« — počev od »ekološke ili morfološke površine« pa sve do »kolektivnih mentalnih stanja ili psihičkih akata«. Premda ističe »da treba Marxu priznati zaslugu što je pokazao put u kom pravcu treba istraživati opću strukturu društva«, njegova zamisao društvene stvarnosti kao »socijalne građevine«, podijeljene dubinski prema »spratovima«, nema ništa zajedničkog s Marxovim shvaćanjem. Jednako kao Durkheim, i Gurwitch zapostavlja činjenice društvene proizvodnje u objašnjenju društvene strukture. Zbog toga njegovo objašnjenje ostaje, u krajnjoj liniji, psihologističko. Marx je društvenu podjelu rada promatrao u najtješnjoj vezi s razvitkom proizvodnje i s pojavom privatne svojine. Na taj način uspio je pokazati kako — pod neposrednim i određujućim utjecajem načina proizvodnje materijalnih dobara — počinje djelovati zakon podjele rada kao temelj formiranja različitih društvenih struktura i oblika društvene organizacije (v. *Podjela rada*).

T

TEHNIKA (grč. *tehné* vještina, umijeće), u užem smislu: obrasci sistematske primjene prirodnih zakona u ljudskoj (proizvodnoj) praksi; također ukupnost tehničkih sredstava (oruđa, mašina, instrumenata, uređaja) i postupaka, posredstvom kojih čovjek preobražava prirodne energije i stavlja ih pod ljudsku kontrolu.

Navedene odredbe izražavaju, u stvari, dva različita pristupa fenomenu tehnike i u uzajamnoj su vezi: obrasci praktične primjene prirodnih zakona stabiliziraju se — zavisno od datih historijskih okolnosti i dostignutog stepena tehničkog napretka — djelomično u sredstvima za proizvodnju, ili, pak, u samoj tehnici postupanja s tim sredstvima. Prvi je slučaj, na primjer, kod alatljike u tradicionalnom zanatstvu, koja figurira kao simbol određenog zanimanja i u kojoj se tako reći fiksira i utjelovljuje određena tehnika. Pri tom ostaju relativno velike mogućnosti varijacije u upotrebljavanju alatljike od strane zanatskog majstora. Naprotiv, prilikom prelaza od alatljike k mašini sužava se sve više prostor kreativnog ponašanja, koje ustu-

pa mjesto manje ili više tačno utvrđenim alternativama postupaka u posluživanju mašine od strane »djelimičnog« radnika, jer svako odstupanje od tih alternativa može voditi kvalitetno lošoj produkciji. Ovdje se, dakle, stabilizira tehnika postupanja (ophođenja) s datim tehničkim objektom. Noviji razvoj mašinizma industrijske epohe pokazuje, međutim, kontinuirani porast relativnog značenja tehnike utjelovljene u sredstvima za proizvodnju na račun relativnog značenja tehnike posluživanja. *Automatizacija* je posljednji veliki korak na tom putu.

Sociološki pristup u razmatranju problema tehnike prelazi okvire uobičajenog shvaćanja tehnike samo kao svijeta tehničkih objekata i kreacija, nastojeći da ovu pojavu zahvati u kompleksnosti njenih mnogostranih aspekata, prije svega u njenoj povijesnoj dimenziji i sa stanovišta njene socijalne funkcije i uvjetovanosti, dakle i njenog odnosa naspram čovjeku. Takav pristup omogućuje da se tehnika posmatra kao jedna historijski promjenljiva realnost, čija unutrašnja priroda i kvalitativne promjene (izumi, otkrića, tehnički progres) ne rezultiraju samo iz njenog autonomnog razvoja, nego i iz njene društvene situacije, u kojoj su uvijek sadržane izvjesne ljudske pretpostavke, tj. potrebe, nastojanja i ciljevi čovjeka određene epohe. Na taj način razvoj tehnike pokazuje se istovremeno kao razvoj čovjeka i njegovih društvenih odnosa, njegovih iskustava i ambicija, intelektualnih sposobnosti i stvaralaštva. Ona je samo djelomično »izvan čovjeka«, kao svijet tehničkih predmeta, jer se cjelokupna čovjekova praksa, njegova profesio-

nalna i društvena aktivnost, njegova misao i umjetničke vizije ostvaruju u jednoj *»tehničkoj sredini«* koja se razlikuje od *»prirodne sredine«* i postaje sastavnim dijelom ljudske kulture i civilizacije.

Posredstvom tehnike čovjek ne samo da je ovladao prirodnom okolinom (danas već u kozmičkim razmjerima) nego ju je i humanizirao u skladu sa svojim ljudskim potrebama. Marx je duboko proniknuo u bit ovoga povijesnog procesa u kojem se uspostavlja »jedinstvo čovjeka i prirode« i ostvaruje naturalizam čovjeka i humaniziranje prirode (Ekonomsko-filozofski rukopisi). Ukazujući na značaj radnih oruđa i tehnike u prethodnom razvitku čovječanstva, on je pisao da se »ekonomske epohe ne razlikuju po onome što se pravi, nego po tome kako se pravi, kojim sredstvima za rad«. »Ručni mlin dat će vam društvo s feudalnim gospodarima, parni mlin društvo s industrijskim kapitalistima.«

Historija tehnike, kao historija oruđa rada i usavršavanja ljudskih znanja i umijeća u razvitku društvene proizvodnje, najbolji je pokazatelj stalnog porasta čovjekove moći nad silama prirode i oblika društvene organizacije, tj. društvenih odnosa u kojima se izvršava njegovo djelovanje na prirodnu okolinu. Ova historija započinje već od momenta kada je daleki prethodnik suvremenog čovjeka počeo da upotrebljava prva gruba kamena oruđa, oslanjajući se pri tom na svoju muskularnu snagu i vještinu kao jedini izvor energije u pokretanju tih oruđa. Od drvene toljage i tupog klinastog kamena preko luka i strijele, domestikacije životinja, pronalaska točka i upotrebe životinjske vuče, itd., pa sve do pojave bakra, željeza i bronce i ko-

rištenja vodenog mlina s kamenim žrvnjevima, prošlo je gotovo milijun godina u mukotrpnom rađanju ljudske civilizacije, koje je praćeno stalnim usavršavanjem čovjekovih oruđa. Uporedo s razvojem oruđa i na bazi novih otkrića prelazi se na nove izvore i oblike energija koje je čovjek koristio u preobrazbi prirodne sredine. Dugo vremena to je njegova vlastita radna energija i sposobnost (mišićna snaga, spretnost, lukavstvo i sl. — u sakupljačkoj i lovačkoj privredi), a kasnije energija drugih živih bića (životinja; u sistemu ropstva čak i drugih ljudi — robova) i samih prirodnih procesa (vodenični mlin, vjetrenjača), koje je stavio pod svoju kontrolu i prisilio da rade za nj.

Postepeno usavršavanje postupaka u korištenju ovih prirodnih energija i njihova sve raznovrsnija primjena može se pratiti počev od poznatih arhajskih kultura preko antičke tradicije do renesansne epohe. U tehničkim otkrićima iz doba renesanse sadržana je, u izvjesnom pogledu, prva daleka anticipacija suvremene mašinske tehnike. Zahvaljujući razvoju geometrije i mehanike (Leonardo da Vinči je smatrao da se veličina čovjeka sastoji u njegovoj sklonosti da stvara umjetnost i usavršava mehaniku), renesansni čovjek konstruira različite mehaničke strojeve i naprave na bazi kombinirane primjene principa poluge, kolotura, zavrtnja, šiljka, kosine i dr.

Razvoj novovjekovne tehnike i tehničkih pronalazaka u najtješnjoj je vezi s novim načinom proizvodnje (epoha kapitalizma) i ogleda se kroz smjenu glavnih etapa u razvoju industrijske tehno-

logije: *manufaktura, etapa mašinizma, atomsko doba.*

Razdoblje *manufakture* započinje u XV st. i završava se pronalaskom parnog stroja (J. Watt, 1769), ustupajući mjesto mašinskoj etapi. Ova posljednja označava pravu revoluciju (industrijska revolucija) s obzirom na uvođenje novih prirodnih izvora energije za pokretanje različitih uređaja i strojeva, koji imaju pogonsku ulogu, tj. služe kao izvori radne energije u pokretanju drugih strojeva u proizvodnji i saobraćaju (ugljen za parne strojeve i turbine, nafta za motore s unutrašnjim sagorijevanjem, elektricitet za razne vrste elektromotora itd.). Atomska epoha, pred kojom se nalazi suvremeno čovječanstvo, otvara pogled u svijet kompliciranih sistema mašina i kontrolnih uređaja buduće automatske tvornice, s golemim izvorima i mogućnostima primjene energije nuklearnih reakcija. To je svijet u kojemu automatizacija, elektronika i kibernetika omogućuju stvaranje »ekvilibriranih tehničkih ansambla koji su sve autonomniji i sve manje artificijelni«.

Duboke promjene koje je tehnika doživjela na planu svoga unutrašnjeg razvitka u toku posljednjih dvjesta godina nužno su se odrazile u promjenama njene društvene funkcije i u novim historijskim mogućnostima njene društvene primjene. Proces u toku kojega je tehnika prestala da bude obično oruđe, dostupno manje-više svakom čovjeku, i pretvorila se u složene mašinske sisteme, odigrao se u uvjetima brzog razvoja kapitalizma. Taj je razvoj pun suprotnosti: s jedne strane epoha kapitalizma pogodovala je dotad neslućenom progresu tehnike

i proizvodnje i stvorila materijalne pretpostavke za oslobođenje čovjeka od slijepe nužde fizičkog rada; s druge strane istovremeno je osuđivala milijune ljudi na težak i iscrpljujući rad i, najzad, dovela do drastičnih vidova jednog sveopćeg *otuđenja* suvremenog čovjeka. U uvjetima takve svoje društvene primjene tehnika je otkrila čovjeku i svoje neizmjerne razorne kapacitete, koji su došli do izražaja u posljednjem svjetskom ratu. Vizija atomskog rata postala je danas stravičan simbol jedne tehnike koja se ne inspirira ljudskim interesima.

Upravo su iskustva i spoznaje stečene u toj epohi dovele do mnogih, najčešće neopravdanih, optužbi moderne tehnike, prema kojima ova stoji u opreci s osnovnim humanističkim nastojanjima čovjeka, dehumanizira ga i otuđuje od njegovih suštinskih ljudskih mogućnosti i načina ispoljavanja. Takvi stavovi obično gube iz vida određenu historijsku podlogu, tj. društvene okvire i okolnosti iz kojih rezultiraju spomenute antihumanističke tendencije i efekti u razvoju moderne tehnike.

Mogućnost je prevladavanja tih tendencija u praktičnom, revolucionarnom mijenjanju njihovih društvenih pretpostavki i u stvaranju takve slobodne ljudske zajednice u kojoj će tehnički progres — racionalno dirigiran i usmjeravan prema faktičkim ljudskim potrebama i ciljevima — postati moćan saveznik čovjeka u njegovim naporima da ovlada svim materijalnim i socijalnim uvjetima svoga ljudskog postojanja.

U

UMJETNOST, jedna od bitnih sposobnosti čovjeka. Nalazimo je ne samo u svim postojećim ljudskim društvima nego i u prethistoriji, pa čak i kod praljudi u začecima. Tako pored upotrebe govora i tehničkih pomagala, pored propisa o društvenom ponašanju i predodžbi o porijeklu grupe (primitivna vjerovanja i kultovi), nalazimo svugdje u ljudskom društvu i pojavu umjetnosti i stoga je smatramo bitnim ljudskim svojstvom.

Pojam umjetnosti kreće se već od antiknih vremena između dvije krajnosti: od stvaralačkog čina čiste ljudske mašte *(poesis)* do oblika usavršene djelatnosti kao vještine *(tehnē)*. U tom okviru još i danas nalazimo u svakodnevnom govoru upotrebu pojma umjetnosti, pa se govori o pjesniku, slikaru ili kiparu kao umjetniku, ali isto tako se govori o umjetniku na gimnastičkim spravama, na ledu, na nogometnom igralištu, a da ne spominjemo »umjetnika u pripremanju jela« ili prosto »umjetnika života«.

Činjenica je da pojam umjetnosti sadrži u sebi sve prividno protivurječne elemente: jednom se

misli na usavršavanje već postojećih oblika i djelatnosti (u tom smislu Platon smatra da je »umjetnost oponašanje prirode« i stoga niža vrsta djelatnosti), drugi put se misli na izmišljanje takvih oblika i načina izražavanja kakvi još nisu postojali (Valery smatra da je u umjetnosti akt iznenađenja ili stvaranja »još neviđenoga« bitan). Međutim, ono što je zajedničko i jednom i drugom shvaćanju je činjenica da se oblikovanje već postojećeg ili oblikovanje sasvim izmišljenog mora pokoravati nekim zakonima estetske djelatnosti, koja znači podjednako usavršavanje jedne djelatnosti kao i usklađivanje jednog oblika, uvijek po zakonima sklada, ekonomičnosti, lakog percipiranja itd.

Dugo vremena su se razlikovale u oblasti umjetnosti *»čiste umjetnosti«* i *»primijenjene umjetnosti«*. Prve su one čiji predmeti nemaju nikakvu drugu »upotrebnu vrijednost« do sviđanja (po Kantu je bitno za estetski akt da sadrži nezainteresiranost s obzirom na neku vanjsku korisnost). Druge su one koje ukrašuju, poljepšavaju ili estetski oblikuju predmete s upotrebnom vrijednošću (krevete, stolice, noževe, lustere, kuće itd.). Neki noviji teoretičari umjetnosti (kao Gropius) smatraju da je ova podjela na »čiste« i »primijenjene« umjetnosti nepravilna, jer je i u jednom i drugom slučaju riječ o estetskom oblikovanju ljudskog prostora, o humanizaciji životne sredine.

U stvari, kroz čitavu historiju umjetnosti, od njenih najranijih početaka, nalazimo da ona kao oblik ljudskog izražavanja i oblikovanja vanjskog svijeta oscilira između dvije osnovne estetičke funkcije:

ekspresionističke i klasicističke. *Ekspresionistička* služi tome da ljudsku maštu pogodi nekim novim utiskom ili rasporedom elemenata (materijalnih i predodžbenih), kao što je, na primjer, čitava proizvodnja maski u starim civilizacijama, jer pogoditi duh i izazvati emociju služi drugim duhovnim potrebama (kult, religija, metafizika). Naprotiv, *klasicističko* izražavanje služi oblikovanju predmeta i ljudskih izraza, polazeći od prirode same materije na koju se odnosi. Ona doslovno znači »uljepšavanje prirode«, pa čak i onda kad je takva »priroda« sasvim izmišljena. Zato ona izaziva, umjesto duhovne uznemirenosti, više smirivanje u percepciji samog objekta ili predmeta. Ona je više otvorena prema vanjskom svijetu, dok je ekspresionistička više upućena na nutarnji svijet duhovnog traženja. Iako nalazimo jednu i drugu već od početka civilizacije (afrička plemena, Eskimi), u razvijenijim civilizacijama obično prevladava jedna ili druga. Tako je u srednjem vijeku zajedno s religijom prevladavala više jedna simbolička ili ekspresionistička umjetnost, dok se u renesansi ponovno obnavlja, kao novi oblik svjetovne umjetnosti, klasična umjetnost. U naše doba prisustvujemo miješanju ili koegzistenciji jednih i drugih usmjerenja.

Filozofijsko i znanstveno ispitivanje umjetnosti počinje već u antiknoj filozofiji (s Platonom i Aristotelom), a obnavlja se s estetskim i historijskim istraživanjima od XVIII vijeka do danas. U prošlom vijeku pojavljuje se i »eksperimentalna estetika« (Fechner, Fehner, 1870), koja hoće eksperimentalno ispitati što sve uvjetuje kod čovjeka doživljaj lije-

poga. Za razumijevanje umjetničkog shvaćanja veoma je zaslužna psihoanaliza koja je istraživala naročito ulogu nesvjesnog.

Z

ZNANOST, sistem obrazloženih ili dokazanih znanja o stvarnosti, koja su praktično primjenljiva i služe čovjekovim praktičkim potrebama. Znanost je poseban oblik društvene svijesti određen društvom, društvenim odnosima i društvenim potrebama.

Iz određenja znanosti kao oblika društvene svijesti proizlazi zadatak sociologije da sa socijalnog stanovišta objasni njezinu bit, uvjete nastanka i razvitka i njezino značenje za društvo i društveni razvitak.

Nastanak znanosti uvjetovan je ljudskom praksom i potrebama iz kojih je proizišla težnja za spoznajom. Čovjek je oduvijek težio da spozna svijet koji ga okružuje, ali u početnim fazama njegova razvitka ni materijalne pretpostavke ni stupanj razvitka svijesti nisu mu omogućavali znanstveno postavljanje pitanja o svijetu, a još manje znanstveni uvid u pojmove i procese stvarnosti. Tumačili su tada svijet mitološki. Umjesto racionalnog izvođenja i argumentiranja, fantazijsko kombiniranje i izmišljanje čini bit razmišljanja čovjeka rodovskog

društva, bit mitološkog pogleda na svijet. Do odvajanja znanosti od mitologije dolazi u staroj Grčkoj kad potrebe unapređenja života i proizvodnje te postignuti stupanj razvitka društva i ljudske svijesti zahtijevaju i omogućavaju bavljenje znanošću. U vezi s tim je *podjela rada* na *manuelni i intelektualni*. Tada se znanost razvija u okviru filozofije *nasuprot* mitologiji. U grčko vrijeme započinje i proces diferencijacije znanosti i odvajanja od filozofije. Taj proces nije ni danas završen, jer društvo u svom razvitku stvara nove pojave i potrebe, a s tim u vezi određuje i nove zadatke znanosti, koje ona u okviru raznih disciplina rješava.

Sve znanosti koje su se u procesu diferencijacije, zbog podjele rada i nastanka novih pojava i područja spoznaje, odvojile od filozofije i konstituirale kao zasebne znanstvene discipline, prema dvama osnovnim područjima stvarnosti, obično dijelimo na dvije grupe: *prirodne znanosti* (fizika, kemija, biologija, zoologija, botanika itd.) i *društvene znanosti* (sociologija, historija, politička ekonomija, teorija države i prava, nauka o književnosti, lingvistika itd.). Nije moguće strogo razgraničiti prirodne i društvene znanosti. Neke znanosti ulaze u jedno i drugo područje (npr. psihologija, antropologija), a stvarnost je jedinstvena, pa je stroga podjela te jedinstvene stvarnosti na neke zasebne, međusobno potpuno odvojene sfere, nemoguća. Iako razlikujemo *opće* i *posebne* znanstvene discipline, za svaku znanost možemo reći da stvarnost objašnjava iz posebnog aspekta, kojim je određen predmet njezinog istraživanja, dok se u istraživanju služi svojim posebnim metodama. Između predmeta i metode postoji uza-

jamna veza: predmet određuje metodu, a metoda potpomaže preciznije određenje strukture predmeta istraživanja.

Društvene potrebe, prije svega ekonomske potrebe i potrebe za razvitkom proizvodnih snaga i tehnike, postavljaju znanosti zadatke i omogućuju njen razvitak. Bez znanstvenih rezultata nije moguć razvitak proizvodnje i tehnike ni unapređenje života. U tom smislu znanost, iako u biti duhovna aktivnost, javlja se i kao proizvodna snaga, što pokazuje kako je nemoguće shematski podijeliti društvene pojave na pojave *»baze« i »nadgradnje«*.

Budući da u klasnom društvu čovjek sa svojim potrebama nastupa uvijek kao pripadnik određene klase (a to važi i za učenjaka), znanost je klasno određena i ima klasni karakter.

Klasni interesi mogu usporavati pa i kočiti razvitak znanosti (kao što je to bilo u srednjem vijeku kad je znanost bila »služavka teologije«), a mogu i ubrzati razvitak znanosti (kao što je to uvijek u vrijeme revolucionarnih preobražaja društva). Prema tome, znanost je određena i ideologijom. Štaviše, i ona sama je ideologija *(v. Ideologija)*. Čak i tada kada je znanost u mogućnosti da »tačno« odrazi stvarnost, pogrešno ju je shvatiti kao nepristranu »objektivnu« istinu, jer »tražiti realnost izvan ljudi... ne izgleda ni u znanosti drugačije nego kao paradoks... Znanost se nikada, unatoč svim nastojanjima učenjaka, ne pojavljuje kao golo objektivno spoznavanje, ona se pojavljuje uvijek zaodjenuta nekom ideologijom« (Gramsci). Još paradoksalnija je misao o *»čistoj«* znanosti kao nepristranom otkrivanju *»objektivne«* istine, po kojoj se onda znan-

stveno suprotstavlja ideologijskom. Znanost je povijesna kategorija, pa je zahtjev za objektivnom istinom (u gornjem smislu shvaćenom) izvan povijesnih determinanti ili utopistička iluzija, ili ideološka teza suvremene građanske klase i njenog *objektivizma*. Takve teze mogu biti svjesno krivo prikazivanje stvarnosti, ali one mogu proizlaziti iz iluzije učenjaka kojeg u nauci vodi isključivo ljubav prema istini, pa stoga ne vidi da on nije apstraktni pojedinac, ne vidi stvarne socijalne determinante svoje vlastite djelatnosti.

Iz tvrdnje da je znanost ideologija bilo bi pogrešno poistovetiti znanost s ideologijom ne samo zato što u znanosti ima i elemenata općedruštvenog karaktera koji nadilaze klasne momente i parcijalne interese. Time se i objašnjava činjenica da jedna društvena grupa može prihvatiti znanstvene rezultate druge grupe, a da joj istovremeno ne prihvati i ideologiju. Zahvaljujući usavršavanju znanosti i razvitku upravo tih spoznaja, znanost postaje sve univerzalnija. Pretpostavka pune afirmacije univerzalnosti znanosti jeste prevladavanje klasne strukture, klasne podvojenosti društva, stvaranje komunističkog društva kao »podruštvljenog čovječanstva«.

Suvremeno društvo odlikuje se visokim stupnjem razvitka znanosti. Kako je znanost u prošlosti potpomagala progresivna kretanja društva, tako ona i danas, u stvaranju novog društva, treba da odigra značajnu ulogu. Novo društvo ne može se graditi bez znanosti, ali isto tako i bez borbe za sprečavanje upotrebe znanosti u nehumane svrhe.

REGISTAR IMENA I POJMOVA

Izdavač
NOVINSKO IZDAVAČKO PODUZEĆE »PANORAMA«
Zagreb, Savska c. 92.

Za izdavača
MIA PLEMENČIĆ

Tehnički urednik
EMILIJA RUŽIĆ

Korektor
ZLATA SABO

Tisak i oprema »VJESNIK« ZAGREB